

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

2/1974

Зміст

Ф. М. Рудич — Деякі актуальні питання розвитку марксистсько-ленінської філософії	3
Філософські дослідження — на рівень сучасних завдань	15
В. М. Орлов — Ленінське вчення про партію нового типу	23

Основні функції науки

М. А. Чинакал, член-кореспондент АН СРСР (Новосібірськ), В. В. Косолапов — Виховна функція науки	32
--	----

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

М. М. Росенко (Ленінград) — Суспільні науки в системі сучасного наукового знання	41
В. К. Танчер — Науковий атеїзм і практика атеїстичного виховання	49

До 250-річчя від дня народження І. Канта

В. І. Шинкарук, член-кореспондент АН УРСР — Проблеми діалектики у філософії Канта	54
А. О. Пашкова — Кант в оцінці просвітницької філософії на Україні початку XIX ст.	67

О. Я. Лисенко — Елементи класового аналізу в ідеях революційних демократів про соціальний прогрес	74
---	----

Критика буржуазної ідеології

І. Г. Іванченко — Ідеологічні диверсії антикомунізму	84
А. М. Феоктистов — Критика концепції замкненого розвитку культур	90
В. П. Устиненко (Херсон) — Дійстична «модернізація» релігійної ідеології	99

Критика і бібліографія

В. Ф. Передерій — Митець і суспільство	109
Є. Г. Федоренко, О. М. Маліборська, І. М. Молчанов — Людина і мораль	111
К. К. Грищенко — Управління й освіта в умовах науково-технічної революції	114
В. І. Кузнецов, В. С. Лук'янець — Філософський аналіз теоретичних основ фізики	116
Н. В. Кивенко — Еволюція і ймовірність	117

Наукове життя

В. І. Даниленко, М. О. Парнюк — Філософія і науково-технічна революція (Нотатки про XV Всесвітній філософський конгрес)	120
В. М. Мазур — Розробка проблем праці в республіці	126
К. С. Лузик, І. П. Василець — Актуальні питання розвитку теорії наукового комунізму	128
М. І. Кірюшко, В. П. Миропольський, І. Б. Ястребов — Наукова конференція з атеїзму	131
Ю. В. Богомоллов, В. С. Бакіров (Харків) — Зустріч з читачами	132
Вітаємо ювіляра	135
Повідомлення	135

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Ф. М. Рудич — Некоторые актуальные вопросы развития марксистско-ленинской философии. Философские исследования — на уровень современных задач. В. М. Орлов — Ленинское учение о партии нового типа. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. Н. А. Чинакал, член-корреспондент АН СССР (Новосибирск), В. В. Косолапов — Воспитательная функция науки. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. М. Н. Росенко (Ленинград) — Общественные науки в системе современного научного знания. В. К. Танчер — Научный атеизм и практика атеистического воспитания. К 250-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И. КАНТА. В. И. Шинкарук, член-корреспондент АН УССР — Проблемы диалектики в философии Канта. А. А. Пашкова — Кант в оценке просветительской философии на Украине начала XIX ст. А. А. Лысенко — Элементы классового анализа в идеях революционных демократов о социальном прогрессе. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. И. Г. Иванченко — Идеологические диверсии антикоммунизма. А. М. Феоктистов — Критика концепций замкнутого развития культур. В. П. Устиненко (Херсон) — Деистическая «модернизация» религиозной идеологии. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. В. Ф. Передерий — Художник и общество. Е. Г. Федоренко, О. М. Малиборская, И. Н. Молчанов — Человек и мораль. К. К. Грищенко — Управление и образование в условиях научно-технической революции. В. И. Кузнецов, В. С. Лукьянец — Философский анализ теоретических основ физики. Н. В. Кивенко — Эволюция и вероятность. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. В. И. Даниленко, М. А. Парнюк — Философия и научно-техническая революция (Заметки о XV Всемирном философском конгрессе). К. С. Лузик, И. П. Василец — Актуальные вопросы развития теории научного коммунизма. М. И. Кирюшко, В. П. Миропольский, И. Я. Ястребов — Научная конференция по атеизму. Ю. В. Богомолов, В. С. Бакиров (Харьков) — Встреча с читателями. ПОЗДРАВЛЯЕМ ЮБИЛЯРА. СООБЩЕНИЯ.

CONTENTS

F. M. Rudich — Some Urgent Problems of Marxist-Leninist Philosophy Development. Philosophic Studies — at the Level of Modern Tasks. V. M. Orlov — Lenin's Study on a Party of New Type. MAIN FUNCTIONS OF SCIENCE. N. A. Chinakal, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR (Novosibirsk), V. V. Koso-lapov — Educative Functions of Science. PROBLEMS OF INTERRELATION OF SCIENCE AND PRACTICE. M. N. Rosenko (Leningrad) — Social Sciences in the System of Modern Scientific Knowledge. V. K. Tancher — Scientific Atheism and Practice of Atheistic Education. ON THE 250th ANNIVERSARY OF J. KANT'S BIRTH. V. I. Shinkaruk, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR — Problems of Dialectics in Kant's Philosophy. A. A. Pashkova — Kant as Estimated by Enlightenment Philosophy in the Ukraine at the Beginning of the XIX Century. A. A. Lysenko — Elements of Class Analysis in the Ideas of Revolutionary Democrats in the Social Progress. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. I. G. Ivanchenko — Ideological Diversions of Anti-Communism. A. M. Feoktistov — Criticism of Conceptions of Closed Development of Cultures. V. P. Ustinenko (Kher-son) — Deistic "Modernization" of Religious Ideology. CRITICISM AND BIBLIO-GRAPHY. V. F. Peredery — Man of Art and Society. E. G. Fedorenko, O. M. Malibor-skaya, I. N. Molchanov — Man and Moral. K. K. Grishchenko — Management and Education under Conditions of Scientific and Technical Revolution. V. I. Kuznetsov, V. S. Lukyanets — Philosophic Analysis of Theoretical Bases of Physics. N. V. Kiben-ko — Evolution and Probability. SCIENTIFIC LIFE. V. I. Danilenko, M. A. Parnyuk — Philosophy and Scientific and Technical Revolution (Notes on the XV World Congress of Philosophers). V. N. Mazur — Development of Labour Problems in the Republic. K. S. Luzik, I. P. Vasilets — Urgent Problems of Development of the Theory of Scien-tific Communism. M. I. Kiryushko, V. P. Miropolsky, I. B. Yastrebov — Scientific Conference on Atheism. Yu. V. Bogomolov, V. S. Bakirov (Kharkov) — Meeting with Readers. CONGRATULATIONS TO THE HERO OF THE DAY. COMMUNICATIONS.

Деякі актуальні питання розвитку марксистсько-ленінської філософії

Ф. М. РУДИЧ

Потреби нинішнього етапу комуністичного будівництва в нашій країні, глибокі революційні зміни сучасності висувають нові, складні завдання перед марксистсько-ленінською теорією, всіма суспільними науками.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив зростаюче значення передової, революційної теорії — марксистсько-ленінського вчення у побудові комунізму, визначив нові перспективи вивчення актуальних проблем поступального руху вперед радянського суспільства, країн соціалістичної співдружності, всіх прогресивних сил світу.

Важливі для філософських досліджень положення сформульовані в документах партії, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 150-річним ювілеєм К. Маркса і Ф. Енгельса.

Для визначення напрямів наукової роботи велике значення має доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та інші документи, пов'язані з цією знаменною датою. Теоретичні положення і політичні висновки, що містяться в них, відкривають можливість повному осмислити цілий ряд кардинальних проблем суспільного життя.

За період, який минув після XXIV з'їзду партії, в усіх галузях господарського і культурного будівництва багато зроблено для втілення в життя історичних накреслень форуму комуністів. Закономірним наслідком цього є даліше піднесення економіки і обороноздатності країни, підвищення добробуту і культурного рівня життя трудящих, здійснення Програми миру, забезпечення сприятливих зовнішньо-політичних умов комуністичного будівництва.

Партійні комітети, радянські органи, виконуючи рішення грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, проводять змістовну роботу щодо поліпшення управління народним господарством, дальшого підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення стилю і методів діяльності державних і громадських органів, піднесення дисципліни і відповідальності за доручену справу.

Промисловість нашої країни, зокрема Української РСР, достроково завершила виконання плану третього року дев'ятої п'ятирічки за обсягом реалізації продукції і за виробництвом більшості її видів. Зросла технічна озброєність та економічна ефективність підприємств. Перевиконано зобов'язання щодо виробництва сільськогосподарської продукції, підвищилися темпи зростання національного доходу і продуктивності праці.

Висока суспільно-політична і трудова активність мас, широке розгортання соціалістичного змагання в 1974, визначальному році дев'ятої п'ятирічки у відповідь на звернення ЦК КПРС до партії і народу свідчать про те, що морально-політична обстановка в нашій країні ділова, творча. Як ніколи, міцна єдність партії і народу, всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, всіх націй і народностей Союзу РСР.

Партія і її Центральний Комітет постійно піклуються про дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення як могутнього засобу наукового узагальнення суспільної практики, впливу на хід соціальних процесів. «Дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього,— ось що нам потрібно»,— підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС¹.

14 серпня 1967 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», в якій накреслено широку програму діяльності вчених-суспільствознавців, наголошено на необхідності більш дієвої і всебічної розробки фундаментальних теоретичних проблем, створення узагальнюючих праць з актуальних питань розвитку суспільства і сучасного наукового знання, дальшого підвищення якості і ефективності досліджень.

У галузі філософії постанова націлила дослідників на такі першочергові напрями, як дальша розробка матеріалістичної діалектики, методологічних проблем суспільних, природничих і технічних наук, вивчення діалектики соціалістичного суспільства та суперечностей сучасного капіталізму, розвиток історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії; розробка проблем соціальної структури суспільства; всебічний аналіз розвитку соціалістичних суспільних відносин і їх переростання в комуністичні; дослідження проблем особи і колективу, суспільства і держави, питань логіки і психології наукової творчості, різноманітних аспектів соціалістичного гуманізму та ін.

На проведений у минулому році Центральним Комітетом КПРС нараді вчених, які працюють над проблемами марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму і права, підбито підсумки виконання цієї постанови, визначено нові завдання, які постають перед філософською наукою на сучасному етапі.

Деяким актуальним питанням розвитку марксистсько-ленінської філософії в Українській РСР і присвячена ця стаття.

Насамперед підкреслимо, що за час, який минув після XXIV з'їзду КПРС, в республіці досягнуто певних успіхів у розвитку марксистсько-ленінської філософії, в підвищенні ідейно-теоретичного рівня наукових досліджень і викладання. Розширився фронт пошуку з філософії і наукового комунізму, поглибилась і наблизилась до запитів практики тематика наукових робіт. Значна увага приділяється розробці ленінської теоретичної спадщини. Останніми роками опубліковані ґрунтовні праці з діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, філософських проблем природознавства, з логіки, атеїзму, етики і естетики. Помітно активізувались дослідження проблем пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Накреслились зрушення у розвитку прикладної соціології і соціальної психології. Посилилася увага до критики антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму, українського буржуазного націоналізму, сіонізму.

Проведена робота у справі організаційного удосконалення наукових установ. Зокрема, в Інституті філософії АН УРСР створено нові відділи, на філософському факультеті Київського державного університету відкрито відділення наукового комунізму і психології, в багатьох вузах почали працювати спеціалізовані кафедри філософії і наукового комунізму. В республіці діють відділення Всесоюзного філософського товариства і Радянської соціологічної асоціації. З 1969 року виходить журнал «Філософська думка».

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 99.

За останні шість з половиною років кількість науково-педагогічних філософських кадрів збільшилась більш як в 1,5 раза. В науково-дослідних інститутах і вузах сьогодні працює 2218 філософів, серед них 69 докторів і 1053 кандидати філософських наук.

Наші філософи, соціологи, психологи беруть активну участь в роботі всесоюзних наукових конференцій, міжнародних симпозіумів та всесвітніх конгресів. Це засвідчив, зокрема, і XV Всесвітній філософський конгрес, який відбувся у вересні минулого року у Варні (Болгарія).

Водночас, віддаючи належне зробленому, слід визнати, що рівень досліджень, підготовка кадрів, координація та планування наукової роботи, стан викладання філософії та наукового комунізму ще не відповідають повною мірою сучасним вимогам.

Зауваження, висловлені на нараді в ЦК КПРС про те, що розвиток наукових досліджень часом відбувався у нас більше вшир, ніж вглиб, нерідко на шкоду якості наукової продукції, цілком стосуються і філософської літератури, яка виходить у республіці. За період з 1967 по 1973 рік в УРСР видано понад п'ятсот монографій і збірників з філософських наук. Проте цінність багатьох із них виявилась досить — незначною. У багатьох монографіях переважають популяризаторство і описовість. Все ще низький ідейно-теоретичний рівень ряду досліджень, видань. У філософських працях не завжди послідовно проводиться класово-партійний принцип. Недостатня науково-професійна зрілість, низький рівень філософської, а іноді і загальної культури деяких авторів спричиняють появу теоретично збіднених, малокорисних праць, в яких немає нових ідей, глибоких узагальнень соціальної практики й розвитку науки.

Аналіз публікацій з філософії засвідчує і нерівномірний розподіл творчих зусиль учених республіки. Так, за останні шість років з філософських питань природознавства видано 55 монографій і збірників, з атеїзму — 50, естетики — 43, а з діалектичного матеріалізму — лише 20. Ще менше праць з історичного матеріалізму. Зазначені диспропорції існують, на жаль, і тепер. Тим часом магістральним напрямом розвитку філософської думки є, як відомо, дослідження актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму.

У планах науково-дослідних робіт усе ще помітну питому вагу мають дрібні, малозначні теми, спостерігається тенденція відходу від актуальних фундаментальних проблем, так би мовити, на «філософську периферію». Наприклад, відділ філософії Інституту суспільних наук АН УРСР протягом багатьох років обмежувався вузькою історико-філософською тематикою, зокрема вивченням ідейно-політичної боротьби в західних областях України в 20—30-і роки ХХ століття. Зрозуміло, що внаслідок такої спрямованості інститут не міг повною мірою відігравати ролі науково-філософського регіонального центру, як це передбачалось під час створення цієї академічної установи.

Як відомо, Центральний Комітет Компартії України свого часу піддав принциповій критиці ряд праць, виконаних в інститутах філософії і суспільних наук АН УРСР, у Київському і Чернівецькому державних університетах, в яких було допущено відхід від марксистсько-ленінської методології, від класових, інтернаціоналістських критеріїв в оцінці соціальних явищ і наукових фактів. Чимало зроблено для піднесення методологічного та ідейного рівня досліджень. І все ж проведено науковими колективами роботу щодо усунення зазначених хиб слід розглядати як перші кроки. Це тим більш справедливо, що сьогодні в окремих працях є методологічна нечіткість, відсутній глибокий творчий підхід до вирішення наукових проблем.

Для деяких філософських публікацій ще характерні поверховість у науковому аналізі, нагромадження фактів, схоластичність у постановці проблем, жонглювання спеціальними термінами. Термінологічна еквілібрстика, механічне запозичення понять з різних галузей знань свідчать передусім про низьку філософську культуру мислення. Зрозуміло, що з розвитком природничих, технічних і гуманітарних наук, зі зміцненням їхнього взаємозв'язку вдосконалюється наявна і виникає нова термінологія. Але цей процес має бути науково виправданим, без порушення головної функції мови, її споконвічного покликання бути засобом спілкування між людьми.

Настійним завданням вчених-суспільствознавців є глибоке і всебічне дослідження закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства. Це — вимога XXIV з'їзду партії, постанови ЦК КПРС з суспільних наук.

Зусилля працівників філософського фронту і надалі повинні бути зосереджені на розробці теоретичних положень і політичних висновків, що впливають із рішень XXIV з'їзду КПРС, доповіді Л. І. Брежнєва про 50-річчя Союзу РСР, інших партійних документів. В центрі такої наукової роботи мають стояти проблеми утворення єдиного народногосподарського комплексу; соціальної структури суспільства; політичної організації соціалізму; розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу; зміцнення дружби народів нашої країни, виховання радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Слід активніше осмислювати процеси, пов'язані з морально-психологічними аспектами соціалістичного змагання, піднесенням творчої активності та участю в управлінні виробництвом трудових колективів, здійсненням планів їх соціального розвитку.

Ученим-суспільствознавцям республіки потрібно активніше розробляти питання, пов'язані з формуванням світогляду людини. Вони повинні дослідити механізм визначального впливу різноманітних суспільних умов і факторів, конкретні шляхи здійснення історичного завдання — виховання всебічно розвиненої особи, дати ґрунтовну критику ідеалістичних концепцій з цього питання. Проблема людини, як відомо, — одна з найскладніших проблем сучасності, навколо неї не вщухає гостра ідеологічна боротьба. Доводиться констатувати, що в республіці дуже мало досліджень з цієї теми. Філософам, соціологам, психологам, разом з представниками інших наук, належить ліквідувати цю прогалину. Визначальне методологічне значення для всіх інших наук має філософський аспект, адже він дає загальну світоглядну установку, активно сприяє виробленню цілісної концепції особи.

Слід також відзначити зростаючу роль прикладних досліджень, зокрема з'ясування соціально-виховних функцій громадської думки, ефективності ідеологічного впливу преси, радіо, телебачення, кіно, системи партійного і комсомольського навчання. Такі дослідження безпосередньо впливають на прийняття рішень в галузі комуністичного виховання трудящих, допомагають боротися з пережитками минулого в свідомості й поведінці людей.

Розробка проблем комуністичного виховання трудящих за умов розвинутого соціалізму має винятково важливе теоретичне і політичне значення. Необхідність дальшого посилення політико-виховної ідеологічної роботи є неодмінною умовою успішного розв'язання завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС. Як наголосив товариш Л. І. Брежнєв у своєму виступі на урочистому засіданні в Алма-Аті з нагоди вручення Казахській РСР ордена Дружби народів, зараз потрібен більш ґрунтовний підхід до питань комуністичного виховання.

Формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, виховання глибокої комуністичної переконаності становлять серцевину всієї ідейно-виховної роботи партії. Одним із найактуальніших завдань ідеологічної діяльності партії є виховання у широких мас трудящих комуністичного ставлення до праці, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Виховання радянських громадян в дусі комуністичної свідомості, формування в них високих морально-політичних якостей невіддільні від безкомпромісної боротьби з негативними явищами, з подоланням пережитків минулого у свідомості і поведінці людей. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії підкреслено, що боротьба з тим, що ми називаємо пережитками минулого у свідомості і вчинках людей,— це справа, яка потребує постійної уваги партії, всіх свідомих передових сил нашого суспільства.

Назріла гостра потреба наукової розробки і пропаганди переваг соціалістичного способу життя, який формується протягом усіх років будівництва соціалізму, але досягає зрілості саме за умов розвинутого соціалістичного суспільства. Адже при визначенні довгострокових перспектив розвитку економіки і культури, шляхів розв'язання багатьох соціальних проблем необхідно мати наукове уявлення про те, як треба будувати життя в суспільстві, яке йде до комунізму. Виявлення, підкреслення переваг соціалістичної системи господарства, способу життя людей за соціалізму має неабияке значення в ідеологічній боротьбі.

Слід показувати, що за соціалізму неухильно зростає добробут і культура народу, що він забезпечує реальне здійснення широких соціальних прав членів суспільства. Соціалістичний спосіб життя характеризується також високою соціальною активністю і почуттям відповідальності членів суспільства за справи колективу і суспільства в цілому. Пролетарський інтернаціоналізм, соціалістичний патріотизм, соціальний оптимізм — невід'ємні риси соціалістичного способу життя.

Досліджуючи проблеми соціалістичного способу життя, слід особливо увагу приділити формуванню розумних, здорових потреб людини, зростанню ролі духовних начал у нашому суспільстві. Треба виховувати членів соціалістичного суспільства у дусі непримиренності до носіїв міщансько-споживацьких стандартів і цінностей життя, індивідуалістичної психології і моралі. Необхідно враховувати, що буржуазні ідеологи у спробах поширювати свій вплив у соціалістичному середовищі найбільш охоче намагаються нав'язувати трудящим і особливо молоді капіталістичні стандарти життя, культ речей і бездуховності, egoїзму і нігілізму. Наші ідейні противники в антикомуністичних виступах широко використовують поняття «спосіб життя», «життєві стандарти», надаючи їм буржуазно-апологетичного змісту. На це не можна не зважати.

Виконання складних і відповідальних завдань, поставлених партією перед працівниками філософського фронту, великою мірою залежить від результатів розробки центральних проблем самої філософії, від розвитку і удосконалення її світоглядної і методологічної функцій.

Марксистсько-ленінська філософія, як відомо, є передусім світоглядом робітничого класу і його партії, єдино науковим засобом орієнтації людини в світі. Цим пояснюється величезна роль діалектико-матеріалістичної філософії у визначенні та здійсненні політичної лінії марксистсько-ленінської партії, формуванні наукового світогляду, комуністичних цілей та ідеалів мільйонів трудящих. Тому в науковій і викладацькій роботі треба глибше і всебічніше розкривати зв'язок світогляду і

політики, показувати комуністичну спрямованість нашого діалектико-матеріалістичного світорозуміння, відзначати багатючі можливості марксистсько-ленінської філософії у творенні духовних багатств народу.

Надзвичайно скромний доробок наших учених із загальнотеоретичних питань соціології. Людське пізнання дедалі більше заглиблюється в різні галузі суспільного життя, загальна соціологія потребує збагачення новими науковими поняттями. Зрозуміло, що без дослідження нових категорій матеріалістичного розуміння історії неможливо розробляти концептуальний і понятійний апарат усіх галузей суспільствознавства, вивчати складний механізм зв'язку між категоріями гуманітарних наук, збільшувати їхню методологічну ефективність. Інститут філософії АН УРСР, філософські кафедри вузів повинні приділяти більше уваги дослідженням кардинальних проблем історичного матеріалізму, прищеплювати студентській молоді інтерес до вивчення загальносоціологічної теорії, залучати до цієї роботи висококваліфіковані філософські кадри.

Розв'язання світоглядних і методологічних проблем має бути глибоко партійним за своєю суттю. Однією з головних вимог ленінського принципу партійності філософії є всебічний, об'єктивний аналіз ролі суспільної практики в пізнанні. Як відомо, буржуазна філософія перекручує значення практики в пізнанні і в житті суспільства загалом. Найвищою формою людської діяльності вона вважає пізнавальну активність суб'єкта. Ідеалістичні концепції з цього питання правлять за теоретичний засіб принизити роль практичної діяльності мас, їхньої революційної активності як творців історії.

Досліджуючи різноманітні аспекти суспільної практики, потрібно більше звертатися до проблем, пов'язаних зі створенням матеріально-технічної бази комунізму. Важливим об'єктом філософсько-соціологічних досліджень є комплекс питань, порушених науково-технічною революцією, яка в умовах соціалізму служить могутнім прискорювачем усіх процесів, що відбуваються в матеріальній і духовній сфері життя суспільства, активно впливає на характер праці і умови життя кожної людини. Перед представниками суспільних наук стоїть важливе завдання — розробляти теоретичні і методологічні проблеми дослідження соціальних умов і наслідків науково-технічної революції, аналізувати діалектичний зв'язок її різноманітних аспектів. Суспільствознавці, зокрема філософи, повинні всебічно розробляти питання про вплив науково-технічної революції на суспільний розвиток в умовах соціалізму, структуру і динаміку продуктивних сил нашого суспільства, на становлення комуністичної праці, підвищення кваліфікації та освіти трудящих, на зміни в способі життя наших людей. Ґрунтовнішому критичному аналізу треба піддати численні буржуазні, реформістські та ревізіоністські тлумачення соціальних наслідків науково-технічної революції.

В умовах, коли співвідношення класових сил на міжнародній арені дедалі більше складається не на користь імперіалізму, ідеологи антикомунізму в пошуках дійових засобів боротьби проти марксизму-ленізму вдаються до перекручень соціальних наслідків науково-технічного прогресу, щоб довести «переваги» історичної перспективи розвитку капіталізму перед соціалізмом.

Абсолютизуючи роль науки і техніки, буржуазні ідеологи неправомірно ототожнюють технічний розвиток з соціальним прогресом взагалі і на цій підставі будують широкі плани ідеологічного впливу на трудящих капіталістичних країн, а також на народи соціалістичної співдружності. Зокрема, вони всіляко нав'язують думку про «соціальну однорідність» і нібито класовий мир в буржуазному суспільстві, про «втрату»

пролетаріатом свого революційного потенціалу. В сучасному світі питання про провідну роль робітничого класу набуло гострого ідеологічного звучання. Імперіалістична буржуазія у своїх намірах підірвати міжнародний комуністичний і робітничий рух силкується заперечити соціально-революційну природу робітничого класу, його всесвітньо-історичну місію як могильника капіталізму і творця комунізму. Така політична спрямованість характерна нині для всіх буржуазно-апологетичних теорій — «конвергенції», «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», «технотронної цивілізації» тощо.

Завдання вчених-суспільствознавців і, зокрема, філософів-марксистів полягає в тому, щоб розвінчувати буржуазні міфи про те, нібито науково-технічна революція «працює» на капіталізм. Слід переконливо доводити, що науково-технічний прогрес приводить до ще більшого загострення суперечностей і соціальних хвороб сучасного імперіалізму, значного посилення експлуатації всіх категорій працівників найманої праці. Потрібно, за висловом В. І. Леніна, «на противагу буржуазній «правді» протиставити свою правду і примусити її визнати»². Слід постійно наголошувати на тому, що науково-технічна революція ні в якому разі не може сприяти ідеологічному примиренню, що теорії «конвергенції», «деідеологізації» та до них подібні є лише характерним виявом тактики сучасного антикомунізму, підступним засобом ідеологічного розбросення пролетаріату.

Мирне співіснування двох протилежних суспільних систем, розрядка міжнародної напруженості, досягнута на основі зрушень у співвідношенні класових сил на міжнародній арені, зовсім не означають припинення чи послаблення класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом. За цих умов, коли ускладнюються форми протиборства двох світів, необхідне посилення послідовної, наступальної боротьби проти імперіалістичної ідеології.

Наші науковці і викладачі за останній час дещо поліпшили свою роботу у цьому напрямі. Проте стан критики буржуазних, реформістських і ревізіоністських концепцій в галузях філософії, соціології та психології все ще дає всі підстави висловити серйозне занепокоєння. Дослідження провадяться малими і розпороченими силами, до того ж на дуже вузьких ділянках. Аналіз ряду праць з питань критики буржуазної філософії показав, що їх зміст нерідко зводиться до переказу основних постулатів буржуазних теорій, висловлювань буржуазних філософів. Багатьом публікаціям ще бракує наступальності, бойовистості, політичної гостроти.

Головне завдання полягає в тому, щоб зробити критику буржуазної філософії глибокою, різнобічною і висококваліфікованою. Принциповий, партійний підхід до аналізу ідеалістичних шкіл передбачає ґрунтовність, компетентність, строгий професіоналізм в науковій критиці цих шкіл. Ми боремося з досвідченим, лицемірним і підступним противником, який робить практичні висновки зі своїх поразок, переорієнтовується, маневрує, застосовуючи демагогічні і наукоподібні прийоми і засоби. І нам належить бути у всеозброєнні, всебічно вивчати і піддавати науковій критиці суперечності сучасного капіталізму, спиратися на глибоке знання новітніх досягнень науки. Це тим більш потрібно, що праці наших філософів дедалі більше читаються за рубезем як друзями, так і недругами.

Слід значно посилити критику філософського ревізіонізму, який в наш час імперіалістична буржуазія активно використовує як ударну силу в ідеологічних диверсіях проти країн соціалізму, проти

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 324.

комуністичних і робітничих партій. Не сподіваючись на перемогу у відкритому двобої, вона вдається до послуг ревізіоністів, які замасковано, нерідко «від імені марксизму» виступають проти комуністичної ідеології, а цілі мають ті самі, що й відверті антикомуністи,— відірвати марксистсько-ленінську філософію від політики, вихолостити її революційну, діалектико-матеріалістичну сутність, «деідеологізувати» марксизм, зробити його «плюралістичним», тобто «відкритим» для буржуазних ідей. Грунтовному критичному аналізу слід піддавати такі буржуазні і буржуазно-ліберальні течії, як екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, які становлять основні ідейні джерела сучасного філософського ревізіонізму.

Треба активніше викривати ревізіоністські спекуляції на проблемах гуманізму, розвінчувати фальсифікації марксизму, які здійснюються з позицій абстрактного антропологізму. Відчувається гостра потреба в таких дослідженнях, де поряд з відповідною класовою оцінкою «теоретичних» конструкцій сучасного ревізіонізму містився б і аналіз тих реальних філософсько-соціологічних проблем, які дістали спотворену інтерпретацію в ревізіоністській літературі. Адже не секрет, що останніми роками в деяких соціалістичних країнах траплялися випадки, коли окремі «критично мислячі» суспільствознавці, через свої хибні класові, ідейні позиції, невміння правильно розібратися в складних соціальних явищах сучасності, під прикриттям псевдогуманістичної фразеології протягували буржуазно-ревізіоністські тези.

Грунтовнішому аналізу слід піддати ідеологію, теорію і практику маоїзму. Це — настійна політична і теоретична потреба.

Найкраща зброя в наступальній ідеологічній боротьбі — це творча, по-справжньому наукова розробка кардинальних питань діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, глибокі дослідження актуальних проблем сучасності. Необхідно рішуче виступати проти будь-яких форм догматизму і начотництва.

Процеси інтернаціоналізації, які відбуваються у всіх сферах матеріального виробництва і духовного життя радянського суспільства, ставлять на порядок денний всебічну розробку проблем пролетарського інтернаціоналізму, розвитку національних відносин в нашій країні, дружби народів СРСР. Треба вдосконалювати методи і засоби інформаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на зарубіжні країни, підносити ідейно-теоретичний рівень і наступальність контрпропаганди, зробити ефективнішими праці, в яких викриваються буржуазні фальсифікації радянської дійсності. Настійним завданням є підготовка високоякісних монографій, брошур, статей та інших матеріалів, де б викривалися ідейні джерела і класова сутність українського буржуазного націоналізму, його прислужництво імперіалістичній реакції, його брудний альянс з міжнародним сіонізмом, глибока ворожість українському народові.

Заслугове на особливу увагу питання про розвиток критики як одного з шляхів пошуку істини колегами філософами-марксистами. Критика, як відомо, є могутньою рушійною силою прогресу науки. Хоча деякі видатні мислителі минулого негативно ставилися до ролі полеміки у примноженні знань (Ф. Бекон, наприклад, вважав філософський диспут пустопорожньою вправою. Д. Юм називав безплідною будь-яку полеміку, бо в ній буцімто бере верх не розум, а красномовність; перемогу, мовляв, здобувають не воїни, а трубачі. На думку І. Канта, у сфері чистого розуму не буває справжньої полеміки: обидві сторони товчуть воду в ступі і воюють зі своїми тінями). Проте, всупереч таким твердженням, філософські системи цих мислителів насправді були полемічно спрямованими.

Войовничий критично-революційний дух властивий діалектико-матеріалістичній філософії від початку її виникнення. Система і метод марксистської філософії створюють найсприятливіші умови для плідних дискусій. Проте, зауважимо, що в нашому філософському середовищі справжні дискусії відбуваються рідко. Вони бувають далеко не на кожному прилюдному захисті дисертацій. Не організують дискусій з актуальних проблем науки Інститут філософії АН УРСР та його друкований орган «Філософська думка». Великий розділ, який відкрив на своїх сторінках цей журнал — «Проблеми взаємозв'язку науки і практики», стане лише тоді змістовним, коли виклад різних точок зору переросте в їх всебічне обговорення. Полеміка потрібна особливо під час розв'язання тих проблем, де стикаються різні міжгалузеві аспекти і методологічні рівні їхнього дослідження. Дискусії мають провадитися на високому ідейно-теоретичному рівні, без моралізування, психологічної напруженості та не позначатися на особистих стосунках. Важливим при цьому є ретельний вибір і підготовка теми обговорення.

Серйозною перешкодою у справі поліпшення дослідницької роботи є відсутність належної координації зусиль творчих колективів. Для нашого часу характерні складність і розмаїття проблем, які висуває життя, а отже, і потреба комплексного підходу до їхнього розв'язання. Успіхи тут багато в чому залежать від тісної взаємодії спеціалістів різних галузей суспільного знання. Проте така взаємодія є досить рідкісним явищем у дослідницькій практиці. Це призводить, з одного боку, до емпіризму і описовості, а з другого — до абстрактного теоретизування, відірваного від потреб практики. Такі наукові проблеми, як соціальні наслідки науково-технічної революції, створення автоматизованих систем управління, діалектика інтернаціонального та національного, соціалістичний спосіб життя, людина і навколишній світ та інші, треба вивчати саме комплексними методами. Практика повністю підтвердила правильність курсу на колективні монографії, які дозволяють оперативно розв'язувати складні наукові питання. Це, безперечно, не означає, що індивідуальні наукові розробки втратили своє значення. Треба раціонально поєднувати ці форми наукових досліджень.

Зауважимо, що в науково-організаційній діяльності, яку провадять академічні інститути, є ще чимало формалізму. Лишається низькою ефективність роботи науково-координаційних рад Академії наук і науково-методичних комісій Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Досі їхня діяльність має стихійно-епізодичний і пасивний характер. Вони не провадять глибокого аналізу стану філософських досліджень у республіці, не визначають магістральних напрямів їх розвитку, недостатньо впливають на розробку проблематики науково-дослідних інститутів і вузів. Повільно розгортають роботу також республіканські відділення Філософського товариства СРСР і Радянської соціологічної асоціації у справі здійснення координації досліджень у галузі філософії, соціології, наукового комунізму, пропаганди філософських знань серед трудящих. Велику роль в об'єднанні зусиль учених республіки на розв'язання актуальних філософських проблем покликаний відігравати журнал «Філософська думка». Треба закріпити і розвинути ті позитивні результати, які намітилися у змісті цього органу.

Важливою умовою поліпшення координації зусиль філософів республіки є співробітництво з усім творчим колективом радянських учених, з установами Академії наук СРСР, що сприятиме дальшому піднесенню науково-дослідної роботи.

Нові підвищені вимоги ставляться і до розвитку філософської освіти, яка спирається на досягнення філософської науки і готує їй кадри. Слід удосконалювати систему підготовки кадрів, навчальні програми,

зміст, форми і методи викладання філософських дисциплін у вузах. Таке удосконалення має здійснюватися, зрозуміло, на глибоко наукових засадах. Тут простого, емпіричного опису педагогічного досвіду вже явно недостатньо. Конче потрібні теоретичні дослідження, які б узагальнювали практику викладання філософії, аналізували наші успіхи і недоліки у цій справі, містили практичні рекомендації, обґрунтовували шляхи поліпшення планування і організації учбово-виховного процесу. Потрібна також глибока науково-методична розробка курсу марксистсько-ленінської філософії. А такої розробки поки що немає.

Уже є чимало досліджень про предмет марксистсько-ленінської науки і, на жаль, лише поодинокі праці про філософію як навчальний предмет. Без теоретичного осмислення специфіки предмета неможливо розробити фундаментальний вузівський курс філософії. У літературі акцент ставиться здебільшого на єдності науки і навчального предмета і мало звертається уваги на відмінності між ними. А відмінностей чимало — у цілях, змісті, структурах, обсягах, формах організації цих видів духовної діяльності. Скажімо, зміст вузівського нормативного курсу містить лише частину змісту філософської науки. І питання про те, що саме слід відібрати із новітніх досягнень філософії для цього курсу, набуває досить великого значення. Специфічна мета навчання, особливості засвоєння програмового матеріалу, виховні завдання педагогічного процесу, обсяг учбового курсу тощо не можуть не накладати свого відбитку на структуру навчального предмета. Важливо враховувати істотні відмінності між методами дослідження і методами викладання. По-різному виявляється систематизуюча функція в науці і викладанні, неоднакова роль дефініції, ілюстрації, прикладу та інформаційної новизни. Отож, є чимало важливих, ще не розв'язаних теоретичних і практичних питань налагодження гармонійних взаємозв'язків між дослідженням і викладанням філософії. Серйозною проблемою є подолання значного відставання викладання від творчих досягнень філософської думки.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС в галузі вищої освіти, партія постійно приділяє увагу підвищенню рівня марксистсько-ленінської освіти спеціалістів, вихованню у них ідейної переконаності і відданості ідеалам комунізму. Зазначимо, що за минулий період у вузах значно зросла роль і авторитет кафедр суспільних наук, підвищилася якість викладання, збагатився ідейний зміст лекцій і семінарських занять, посилюється вплив учбового процесу на формування комуністичних переконань студентів.

Проте наші успіхи в цій справі були б ще вагомішими, коли б у діяльності філософських кафедр були повністю подолані негативні моменти, на які справедливо вказувалось у відповідних партійних документах. Ознайомлення зі станом виконання постанови ЦК КПРС у галузі суспільних наук показує, що в учбово-виховній роботі кафедр філософії ще й тепер наявні істотні недоробки. Певна частина лекцій і семінарських занять провадиться на низькому теоретичному і методичному рівні, недостатньо використовуються нові наукові узагальнення, досягнення сучасного суспільствознавства і природознавства. Викладачі філософських дисциплін ще слабо стимулюють громадську активність студентів, їхній інтерес до філософських знань, соціальної проблематики загалом.

Потребує значного поліпшення учбово-виховний процес на філософському факультеті Київського державного університету. Як зазначав у виступі на зборах партійної організації столичного університету член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, «Київський університет — єдиний вуз у республіці,

який готує кадри викладачів філософії. Звідси висока відповідальність професорсько-викладацького колективу, партійної організації за виховання теоретично освічених, політично зрілих спеціалістів, які досконало володіють глибинами знань і даром переконання»³. Партійній організації, деканату, кафедрам факультету треба наполегливо працювати над тим, щоб основні лекційні курси завжди були забезпечені висококваліфікованими спеціалістами, щоб більше уваги приділялося організації читання спецкурсів з новітніх напрямів і фундаментальних проблем філософської науки. Слід чимало зробити для того, щоб лекції і семінари справді стали школою творчого колективного мислення, стимулом до пізнавального, наукового пошуку, розвивали у майбутніх спеціалістів органічну потребу оволодівати глибинами марксистсько-ленінського вчення і вміння застосовувати набуті знання на практиці.

Численний загін спеціалістів у галузі філософії і наукового комунізму має докладати всіх зусиль, щоб успішно розв'язати поставлені партією завдання щодо підвищення ідейно-теоретичного рівня семінарських занять, посилення впливу учбового процесу на формування марксистсько-ленінського світогляду студентської молоді. У навчанні, в ідейно-виховній роботі зі студентами треба повною мірою використовувати теоретичні положення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, матеріали XXIV з'їзду КПРС, доповідь Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», інші партійні документи.

Виконання масштабних і складних завдань, які стоять перед філософськими науками, великою мірою залежить від ефективності роботи з кадрами, від підвищення їхнього ідейно-політичного рівня та професійної підготовки. За минулі роки партійні організації, ректорати, дирекції науково-дослідних установ здійснили важливі заходи у цьому напрямі. Однак зазначимо, що в цій роботі були допущені істотні недоробки. Спостерігається значне відставання темпів підвищення кваліфікації наукових співробітників і викладачів від вимог, які ставить саме життя. Турбує те, що майже половина викладачів філософських дисциплін не мають учених ступенів і звань, а третина — навіть філософської освіти. На більшості кафедр філософії, наукового комунізму та й у провідній філософській установі республіки — Інституті філософії АН УРСР відчувається гостра потреба у спеціалістах вищої кваліфікації.

Одна з причин такого становища — недостатній підбір висококваліфікованих кадрів, малоефективне використання такої важливої форми підготовки докторів наук, як переведення на посади старших наукових співробітників викладачів, які працюють над завершенням дисертацій. Так, за час з 1967 року на ці посади було рекомендовано 23 чоловіки. Дисертації в установленій строк захистили лише 5 чоловік. Два викладачі були відізані з наукової роботи через їхню ідейно-теоретичну незрілість. Це свідчить про те, що партійні організації, учені ради вузів, відповідні міністерства не виявили належної відповідальності, рекомендували і затверджували на ці посади осіб, глибоко не розібравшись у їхніх морально-політичних якостях та здатностях до серйозної теоретичної роботи.

Значного вдосконалення потребує система підготовки і виховання науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. Як засвідчує досвід, партійні комітети, ректорати, кафедри ще не проводять планомірної, систематичної роботи у підборі здібної, науково-перспективної, ідейно стійкої молоді. Самоплив призвів до парадоксальної ситуації: з одного боку, великі вступні конкурси на філософському факультеті, а з другого — їх відсутність під час прийому в аспірантуру

³ «Радянська Україна», 5 жовтня 1973 р.

з філософських дисциплін. Прикро, що в ряді вузів республіки кількість поданих заяв до аспірантури вже багато років не перевищує наявності планових місць. Фактична відсутність відбору нерідко дає зелену вулицю в науку особам з недостатньою теоретичною підготовкою, без спеціальної, філософської освіти з низькими політичними і моральними якостями. Суттєвим недоліком у роботі аспірантури є те, що близько 40 процентів аспірантів не завершують дисертації у встановлений строк.

Надзвичайно актуальним лишається питання систематичної перепідготовки викладацьких кадрів. Кожна кафедра зобов'язана мати перспективний план здійснення цього важливого завдання. Треба наполегливіше провадити роботу над вдосконаленням якості перепідготовки викладачів, повніше використовувати зрілі можливості Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті. Саме виховання кадрів є головним резервом значного підвищення рівня науково-дослідної і викладацької роботи з філософських наук. В кожному науковому і педагогічному колективі має бути створена обстановка творчого пошуку, здорового суперництва, критичного ставлення до результатів своєї праці і праці колег, високої партійної та громадянської відповідальності вченого-дослідника.

XXIV з'їзд партії, грудневий Пленум ЦК КПРС (1973 р.) наголосили на необхідності неухильного проведення чіткого, справді партійного стилю роботи на всіх ділянках суспільного життя. Визначені завдання безпосередньо стосуються і наших суспільствознавців, зокрема — філософів.

Отже, перед філософською наукою на сучасному етапі постають нові, відповідальні завдання. І це зрозуміло. Адже марксистсько-ленінська філософія є теоретичним ядром комуністичного світогляду. Саме цим зумовлені високі вимоги щодо якості, ідейної спрямованості філософських досліджень, їх тісного зв'язку з практикою комуністичного будівництва. А це, в свою чергу, потребує чіткого планування і координації наукових досліджень, зосередження зусиль працівників філософського фронту на провідних напрямках науки, підготовки і виховання висококваліфікованих кадрів. Немає сумніву в тому, що вчені-суспільствознавці республіки, зокрема філософи, успішно розв'яжуть завдання, які поставив перед ними XXIV з'їзд КПРС.

* * *

В статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы развития и преподавания марксистско-ленинской философии в республике.

Філософські дослідження—на рівень сучасних завдань

У листопаді минулого року в ЦК Компартії України відбулася нарада вчених-суспільствознавців, спеціалістів у галузі філософії, наукового комунізму та права, керівників секції суспільних наук АН УРСР, ряду республіканських міністерств і відомств. Учасники наради обговорили питання про стан і перспективи розвитку філософської та правової науки в світлі рішень XXIV з'їзду партії і постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Із доповідями виступили член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук і академік АН УРСР В. М. Корецький.

У своїй доповіді директор Інституту філософії АН УРСР В. І. Шинкарук наголосив на тому, що визначальною подією в житті радянського народу, в діяльності вчених-суспільствознавців республіки став XXIV з'їзд КПРС, який накреслив чіткі перспективи політичного, соціально-економічного і культурного поступу нашого суспільства, відкрив широкий простір для творчого розвитку суспільних наук. Рішення з'їзду, постанови пленумів ЦК КПРС, положення і висновки доповіді тов. Л. І. Брежнева «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» є бойовою програмою дій для вчених-суспільствознавців. У доповіді В. І. Шинкарука було дано аналіз розвитку філософських досліджень в республіці за період, що минув з часу прийняття постанови ЦК КПРС про розвиток суспільних наук.

Доповідач зазначив, що завдяки здійсненню заходів в республіці розширився фронт філософських досліджень, проблематика наукових розробок наближена до потреб суспільної практики, підготовлено ряд праць з питань діалектичного й історичного матеріалізму, пролетарського інтернаціоналізму, розвитку й зближення соціалістичних націй, соціального управління і структури виробничих колективів, теорії особи і комуністичного виховання, критики антикомуністичних філософсько-соціологічних концепцій. Зріс фаховий рівень науково-педагогічних кадрів. В Інституті філософії АН УРСР відновлено і створено цілий ряд відділів, на філософському факультеті Київського університету відкрито відділення наукового комунізму і психології. У багатьох вузах створені спеціальні кафедри філософії і наукового комунізму, ради по присудженню вчених ступенів

Однак, відзначив промовець, в діяльності окремих наукових установ і кафедр вузів республіки були допущені істотні прорахунки. Деякі публікації містили помилки методологічного характеру. У доповіді зверталась увага на те, що ряд науковців працює над малоактуальними проблемами, далекими від практики суспільного життя, ще недостатньо розробляють важливі проблеми теорії матеріалістичної діалектики, насамперед діалектики суспільного розвитку. Підкреслювалась необхідність значного піднесення якості публікацій, послідовного й чіткого дотримання класового, партійного підходу до аналізу явищ дійсності і фактів науки. Наголошувалось, що найбільш ефективним шляхом розв'язання філософсько-соціологічних проблем, які висувуються соціальною практикою, є організація комплексних досліджень.

Плідний напрям, підкреслив В. І. Шинкарук, намітився в дослідженні питань історичного матеріалізму. Зокрема, науковці Інституту

філософії АН УРСР великого значення надають розробці соціально-методологічних проблем історичного матеріалізму. Тепер працівники відділу історичного матеріалізму готують працю з методологічних питань соціального пізнання.

Серед комплексних проблем, що висувуються практикою будівництва комунізму, на особливу увагу науковців заслуговують теоретичні проблеми розвинутого соціалістичного суспільства, зокрема національних відносин, пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби народів СРСР. В Інституті філософії АН УРСР уже розробляються такі теми, як «Радянський народ — нова історична спільність» і «Розвиток національних відносин в СРСР».

Надзвичайно важливі завдання поставлені партією перед радянськими філософами і в галузі критики буржуазної ідеології. Належить зробити боротьбу проти різних буржуазних ідеологічних теорій більш гострою, наступальною і, разом з тим, більш глибокою і аргументованою. Дієвість і ефективність нашої критики залежить від наукової розробки і марксистського розв'язання тих проблем, на яких спекулює сучасна буржуазна філософія і філософський ревізіонізм. Не можна миритися з тим, що в деяких публікаціях критика наших ідейних супротивників зводиться до набору цитат без аргументованого їх спростування. В. І. Шнигарук розповів про ті заходи, які здійснюються Науково-координаційною радою АН УРСР з проблем критики буржуазної ідеології для поліпшення науково-дослідної роботи.

Доповідач детально спинився на питаннях більш поглибленої розробки філософських та соціально-психологічних проблем людини, наголосив на необхідності розкриття духовних сил радянської людини, дослідження механізму формування її світоглядних установок, потреб, інтересів, нахилів, високих духовних прагнень. Від учених-суспільствознавців чекають не лише теоретичних розробок з даної проблеми, але й практичних рекомендацій з актуальних питань комуністичного виховання.

Белике місце в доповіді було відведено заходам, спрямованим на активніше впровадження теоретичних досліджень у практику. Вдалою формою поєднання теорії з потребами життя, зазначив доповідач, є участь науковців Інституту філософії АН УРСР у розробці важливої комплексної теми — у створенні республіканської автоматизованої системи управління. Відповідність теоретичних розробок потребам практики має стати мірою оцінки соціальної значущості діяльності наукової установи і кожного науковця зокрема.

Особливо відповідальні завдання в організації комплексних досліджень і впровадженні їх результатів у практику покладаються на Українське відділення Філософського товариства СРСР. Доповідач спинився на недоліках в роботі обласних секцій цього Товариства, підкреслив, що час уже завершити організаційний етап і перейти до виконання завдань.

Науково-технічний прогрес, динамічність нашого часу, складність і багатогранність проблем, які висувуються практикою комуністичного будівництва, загострення ідеологічної боротьби на світовій арені, сказав доповідач, ставлять перед суспільствознавцями почесні і відповідальні завдання. Для їх успішного виконання потрібна ідейно-політична зрілість, висока професійна культура, вміння своєчасно і кваліфіковано давати теоретичний аналіз нових явищ суспільного життя і досягнень науки.

У співповіді декан філософського факультету Київського державного університету доктор філософських наук П. С. Дишлевий підкреслив, що постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому роз-

вितку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» є програмним документом для всіх науковців і викладачів республіки. Вона визначила найважливіші завдання ідеологічної роботи, шляхи і методи формування комуністичного світогляду широких мас трудящих. П. С. Дишлевий розповів, як виконується Постанова професорсько-викладацьким складом факультету. Промовець навів думку, висловлену членом Політбюро ЦК КПРС, першим секретарем ЦК КП України тов. В. В. Щербицьким у виступі на загальних партійних зборах Київського державного університету. Київський університет, зазначив тов. В. В. Щербицький, це єдиний вуз у республіці, який готує кадри викладачів філософії, наукового комунізму для вищої школи. Отож, на професорсько-викладацькому колективі, партійній організації, громадських організаціях лежить велика відповідальність за виховання теоретично освічених, політично зрілих спеціалістів, які володіють глибокими знаннями і вмінням переконувати.

П. С. Дишлевий докладно розглянув питання, пов'язані із вдосконаленням навчально-наукової та ідейно-виховної роботи. Партійна і комсомольська організації, деканат факультету, відзначив він, особливу увагу приділяють інтернаціональному, патріотичному і трудовому вихованню студентів, підвищенню ролі суспільно-політичної практики у формуванні комуністичної переконаності молоді. У співдоповіді було порушено ряд проблемних питань, зокрема про порядок комплектування кафедр філософії і наукового комунізму, про вдосконалення підготовки соціологів, про поліпшення роботи філософської аспірантури, про перегляд навчальних планів.

Учасники наради всебічно обговорили доповіді і співдоповіді, зробили принциповий, об'єктивний аналіз розвитку філософської і правової наук за минулі шість з половиною років, висловили конкретні пропозиції щодо поліпшення якості наукових публікацій, підвищення ідейно-теоретичного і організаційного рівня навчального процесу, посилення ідеологічного впливу суспільних наук на формування світогляду молодих спеціалістів, удосконалення підготовки і використання науково-педагогічних кадрів.

Виступаючи в обговоренні, академік-секретар відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР академік АН УРСР Б. М. Бабій відзначив, що рішення XXIV з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС про суспільні науки та підготовку до 50-річчя утворення Союзу РСР, інші партійні документи сприяли дальшому утвердженню ленінського підходу до аналізу складних суспільних процесів і явищ, значною мірою активізували науково-дослідну роботу у всіх галузях суспільних наук. За ці роки разом з усією радянською наукою сягнули вищого рівня філософська і правова науки в нашій республіці.

В організації наукової роботи, скликанні наукових конференцій, підвищенні професійного рівня науковців чималу допомогу нашій республіці подали провідні наукові установи країни — Інститут філософії й Інститут держави і права Академії наук СРСР, а також всесоюзні журнали «Вопросы философии» і «Советское государство и право».

Б. М. Бабій розповів про проведену в Академії наук УРСР науково-дослідну роботу в галузі філософії і права, закликав і надалі постійно підвищувати ідейно-політичний і науковий рівень праць, строго дотримуватись марксистсько-ленінської методології і, в першу чергу, принципу історизму, класово-партійного підходу до аналізу процесів і явищ суспільного розвитку. Він піддав критиці недоліки, які ще трапляються в роботі академічних установ. Так, часом наукові сили відволікаються на розробку дріб'язкових і малоактуальних тем. Плани суспільствознавчих інститутів АН УРСР не завжди належним чином

узгоджуються з відповідними планами Академії наук СРСР та інших всесоюзних науково-дослідних інститутів. Насамперед йдеться про тематику фундаментальних і прикладних досліджень, важливих для науки всієї країни. Наукові суспільствознавчі інститути подають недостатню допомогу органам управління, ідеологічним установам. Теоретичні розробки бувають іноді недостатньо узгоджені з потребами і запитамі практики, не завжди в публікаціях містяться науково обгрунтовані пропозиції і рекомендації. Промовець підкреслив, що наші вчені повинні глибше осмислювати радянську дійсність, розкривати нові тенденції суспільного розвитку, своєчасно піддавати критиці помилкові твердження. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства, коли відбувається інтенсивний процес інтернаціоналізації суспільного життя, великого значення набуває розробка всієї сукупності теоретичних питань розвитку єдиного народногосподарського комплексу.

У доповіді і виступах наголошувалось на необхідності дальшого розвитку ленінської філософської спадщини на основі узагальнення досвіду будівництва соціалізму і комунізму, боротьби народних мас капіталістичних країн за демократію і соціальний прогрес, досвіду національно-визвольних, антиімперіалістичних рухів, боротьби прогресивних сил за розрядку міжнародної напруженості, за мир.

На нараді підкреслювалось, що, керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС, а також положеннями і висновками, які містяться в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», іншими партійними документами, вчені республіки зосереджують зусилля на глибокому дослідженні діалектики сучасних соціально-економічних, політичних та духовних процесів. Зазначалося, що потрібно розробляти фундаментальні проблеми діалектичного та історичного матеріалізму. Про це йшлося у виступах докторів філософських наук Ю. Ф. Бухалова, М. В. Дученка, Б. Г. Кубланова, Л. В. Сохань.

Зокрема, завідуючий кафедрою філософії Львівського державного університету доктор філософських наук Б. Г. Кубланов говорив про те, що актуальною є розробка ленінської теоретичної спадщини, що потребою сьогодення є глибоке філософське осмислення процесу інтеграції і диференціації наукових знань. Він наголосив на тому, що радянський спосіб життя має зробитися об'єктом комплексних досліджень. Ця проблема набуває особливо великого значення в умовах гострої ідеологічної боротьби, коли наші ідейні противники намагаються нав'язати трудящим стандарти й цінності буржуазного суспільства. Надзвичайно важливою є пропаганда всесвітньо-історичних завоювань соціалізму, його гуманістичної природи, радянської демократії.

Проблеми соціологічних досліджень були предметом виступу завідуючої відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР доктора філософських наук Л. В. Сохань. Вона спинилася на питаннях соціального управління і планування в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Л. В. Сохань зазначила, що надто повільно здійснюється науковий аналіз ефективності ідеологічної роботи, недостатньо досліджуються соціально-психологічні процеси, методи вивчення соціальних явищ. Поки що немає фундаментальних праць з цих проблем.

У виступі Л. В. Сохань було підкреслено, що потрібне конкретне і всебічне дослідження реальних процесів розвинутого соціалістичного суспільства. Саме потреби життя, практика вдосконалення суспільних відносин і формування нової людини, завдання прискореного виконання

народногосподарських планів повинні визначати спрямованість соціальних досліджень. Методологічною основою таких досліджень є марксистсько-ленінське вчення, теоретичне узагальнення досвіду КПРС та інших братніх комуністичних партій.

Про важливість соціологічних досліджень говорив у своєму виступі завідуючий кафедрою філософії Харківського державного університету доктор філософських наук Ю. Ф. Бухалов. Узагальнення великого фактичного матеріалу, здійснюване в соціологічних працях, дає змогу збагачувати і розвивати загальну теорію розвитку нашого суспільства — історичний матеріалізм, виробляти конкретні практичні рекомендації. Проте, підкреслив промовець, методологічний і методичний аспекти у цих дослідженнях ще не дістали належного висвітлення. Слід також удосконалити координування і централізацію в розробці програм і методик.

Практика соціалістичного і комуністичного будівництва, розвиток міжнародного революційного робітничого і національно-визвольного руху висуває чимало важливих соціально-політичних проблем. Провідна роль у їх розв'язанні належить теорії наукового комунізму. Стан розробки методологічних проблем наукового комунізму розглянув завідуючий кафедрою наукового комунізму Вищої партійної школи при ЦК Компартії України кандидат філософських наук Ю. В. Осичнюк. Зокрема йшлося про питання взаємозв'язку наукового комунізму, філософії і політекономії. У теоретичних дослідженнях, зазначив промовець, ще трапляються випадки, коли ці науки розглядаються без урахування того, що вони становлять складові частини єдиного марксистсько-ленінського вчення. Промовець висловив думку про потребу більш широкого, комплексного вивчення предмета наукового комунізму, його законів і категорій, специфіки їх дії на різних етапах будівництва соціалізму і комунізму. На часі серйозні дослідження, зазначив Ю. В. Осичнюк, в яких би глибоко розкрився гуманістичний характер соціалізму, його могутній вплив на всебічний і гармонійний розвиток людини. Актуальною проблемою є комплексне вивчення структури духовних цінностей особи.

Учасники наради приділили велику увагу питанням теорії пролетарського інтернаціоналізму, розвитку національних відносин в умовах зрілого соціалізму, зміцнення дружби народів СРСР, критиці реакційних націоналістичних концепцій, ідеології і політики українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму.

У своєму виступі завідуючий відділом теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко зазначив, що актуальними завданнями і надалі залишаються поглиблене вивчення і творча розробка ленінської теоретичної спадщини з національного питання, підготовка фундаментальних праць, в яких би узагальнювався досвід Комуністичної партії в інтернаціональному та патріотичному вихованні, дослідження таких проблем, як співвідношення національного й інтернаціонального в житті радянського народу та в практиці міжнародних відносин, управління процесом інтернаціоналізації суспільного життя. Особливо велике і почесне завдання — показати процес взаємозбагачення національних соціалістичних культур, роль у цьому процесі культури великого російського народу.

Важливими і водночас малодослідженими є питання про соціально-психологічні основи інтернаціональних відносин, причини націоналістичних пережитків та шляхи і засоби боротьби з ними. Належне місце має посісти розкриття змісту нового соціально-політичного явища — інтернаціоналістського за своєю суттю патріотичного почуття

загальнонаціональної гордості радянських людей. Слід всебічно досліджувати взаємозв'язок інтернаціонального виховання з трудовим, правовим, моральним, естетичним, атеїстичним тощо. Таке дослідження потребує об'єднання зусиль представників різних спеціальностей. Для того, щоб теоретичні розробки проблем національних відносин якнайтісніше пов'язувалися з практикою комуністичного будівництва, відзначив промовець, треба зміцнити методологічну і методичну базу конкретно-соціологічних досліджень. Слід повсякденно приділяти серйозну увагу партійно-класовому, критичному аналізу буржуазно-націоналістичної ідеології. Викриття націоналізму, шовінізму, расизму як провідних течій антикомунізму і антирадянщини — ось лінія, яка має проходити крізь усі дослідження проблем національних відносин та інтернаціонального виховання трудящих.

Успішна розробка теорії матеріалістичної діалектики, її законів і категорій, вивчення методологічної функції марксистсько-ленінської філософії можливі лише з допомогою глибокого аналізу того, як розвивається взаємодія філософії з природничими, технічними і суспільствознавчими науками. Про це йшлося у виступах докторів філософських наук Г. Г. Вдовиченка, В. М. Костюка, В. М. Свінцицького.

Г. Г. Вдовиченко застеріг від підміни загальної діалектико-матеріалістичної методології методами конкретних наук. Він закликав учених розробляти не лише філософські питання природознавства стосовно, так би мовити, класичних природничих наук і теорій, а більше звертатися до філософського узагальнення новітніх напрямів — кібернетики, генетики, молекулярної біології.

В. М. Свінцицький говорив, що потребують осмислення інтегративні функції філософії за умов науково-технічної революції, а також об'єктивні тенденції синтезу природничо-наукового знання. Він наголосив на тому, що, аналізуючи складні явища і факти спеціальних наук, філософи не повинні механічно запозичувати термінологію цих наук, а творчо осмислювати їхні здобутки на ґрунті діалектико-матеріалістичної методології, характеризувати ці явища і факти за допомогою філософського категоріального апарату. Аналіз складних комплексних проблем сучасного наукового знання сприяє розвитку і збагаченню власне філософії як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. В. М. Свінцицький відзначив актуальність дослідження комплексу екологічних проблем, пов'язаних із наслідками науково-технічного прогресу, його впливом на людину та на біосферу в цілому. Природно, що ці проблеми можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями вчених природничих і суспільствознавчих наук.

Проблемам розвитку естетичних досліджень був присвячений виступ ректора Харківського інституту мистецтв доктора філософських наук В. С. Корнієнка, який зауважив, що багато актуальних тем естетики та естетичного виховання ще не дістали достатнього висвітлення в наукових дослідженнях. Більшої уваги потребують проблеми критики сучасної немарксистської естетичної думки. Промовець зазначив, що наспів час створити в республіці центр, який би координував і організовував роботу фахівців цієї галузі філософських знань. В. С. Корнієнко висловив критичні зауваження щодо організації рецензування і обговорення публікацій з проблем естетики, вніс конкретні пропозиції для поліпшення підготовки кадрів в аспірантурі.

Завідуючий кафедрою наукового атеїзму Київського державного університету доктор філософських наук В. К. Танчер констатував, що вчені республіки останніми роками досягли значних успіхів в розробці і пропаганді наукового атеїзму. Опубліковано низку ґрунтовних монографій, підручників, науково-популярних видань, проведені теоре-

тичні конференції. Проте для більшої ефективності ідейно-виховної роботи слід глибше і всебічніше вивчати закономірності ідеологічних процесів, удосконалювати форми і методи антирелігійної пропаганди, усунути чинники, які живлять відсталі погляди і світоглядні установки, породжують релігійну свідомість. Успішному проведенню цієї роботи невідтак заважає вузькість і дріб'язковість дослідницької тематики, недостатнє зосередження зусиль вчених-атеїстів на критиці провідних релігійно-ідеологічних течій.

Усі промовці були одноставні стосовно того, що обов'язковою умовою підвищення ролі суспільних наук у розв'язанні складних і багатогранних завдань комуністичного будівництва, у вихованні нової людини є посилення боротьби проти різного роду ворожих, антимарксистських теорій і концепцій. Завідуючий кафедрою філософії Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту кандидат філософських наук Г. А. Заїченко у своєму виступі докладно спинився на питаннях критики сучасних буржуазних філософських напрямів. Він підкреслив, що треба аргументованіше аналізувати ті проблеми, на яких спекують буржуазні ідеологи. Слід піднести рівень критики сучасних буржуазних теорій у лекціях програмних курсів марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму у вузах, зазначив завідуючий кафедрою філософії Одеського державного університету доктор філософських наук В. М. Костюк. Філософи, які розробляють питання критики, зауважив він, ще у великому боргу перед викладачами, пропагандистами марксистсько-ленінської теорії.

Про творчі плани журналу «Філософська думка», його вплив на наукові дослідження та викладання філософських дисциплін розповів головний редактор журналу доктор філософських наук В. І. Куценко. Він підкреслив, що визначальним принципом роботи редколегії журналу є мобілізація творчих зусиль філософів на розв'язання завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС перед працівниками ідеологічного фронту, посилення конструктивних зв'язків марксистсько-ленінської філософії з політикою Комуністичної партії, активізація творчого пошуку вчених щодо комплексної розробки матеріалістичної діалектики як методології сучасної науки.

В. І. Куценко спинився на перспективах роботи журналу, розповів про заходи, які живає редколегія для залучення провідних науковців до підготовки публікацій з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії. Редакція вже розпочала висвітлювати важливі теми — про діалектику соціального пізнання, світоглядну, методологічну, гносеологічну й ідеологічну функції філософії. Характеризуючи якість матеріалів, які надходять до редакції, В. І. Куценко сказав, що багато з них мають недостатній ідейно-теоретичний рівень, написані бідною, безбарвною мовою.

Учасники наради висловили побажання, щоб на сторінках журналу з'являлось більше проблемних статей, проводились дискусії зі складних теоретичних проблем філософського знання.

Велика увага була приділена обговоренню питань, відзначених у постанові ЦК КПРС від 14 серпня 1967 року. Це — поліпшення навчально-виховного процесу у вузах, ознайомлення студентів з новими науковими досягненнями й здобутками практики комуністичного будівництва, посилення пропаганди цих здобутків. Секретар партійного комітету Київського державного університету доктор філософських наук М. В. Дученко говорив про те, що потрібно піднести роль кафедр суспільних наук, партійних організацій вузів в ідеологічному загартуванні студентів, забезпечити глибоке і творче вивчення ними творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, теоретичних документів

Комуністичної партії. Промовець запропонував конкретні заходи для посилення вимогливості в доборі і вихованні кадрів викладачів суспільствознавчих наук, для поліпшення роботи філософської аспірантури.

Слід творчо працювати над посиленням світоглядного впливу суспільних наук, підвищувати майстерність викладачів філософії, застосовувати досягнення педагогіки і психології. На цьому наголосила у своєму виступі завідуюча кафедрою філософії Дніпропетровського державного університету кандидат філософських наук **Є. М. Ш е б а л і н а**.

У багатьох виступах ставилось питання про необхідність поліпшення роботи ректоратів, партійних комітетів, кафедр суспільних наук вузів республіки з науково-педагогічними кадрами, про дальше піднесення ідейно-теоретичного рівня, лекторської майстерності викладачів. Підкреслювалось, що в доборі, розстановці і вихованні кадрів слід повніше використовувати такі дійові, перевірені засоби, як атестація і переатестація наукових працівників і викладачів суспільних наук, застосовувати систему конкурсного комплектування штатів вузівських кафедр і науково-дослідних установ, посилювати відповідальність за якість відбору в аспірантуру здібної, перевіреної на практичній роботі молоді, ефективніше використовувати посади старших наукових співробітників для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, рекомендуючи на них перспективних науковців.

Назріла потреба, підкресливали учасники наради, в практичному здійсненні планомірної, науково-обґрунтованої координації досліджень складних комплексних проблем в галузі філософії, наукового комунізму, психології.

Вчені республіки чітко усвідомлюють своє місце у виконанні масштабних і складних завдань нинішнього етапу комуністичного будівництва і вбачають магістральний напрям підвищення рівня теоретичних досліджень в здійсненні більш тісних зв'язків з соціально-економічними і ідейно-політичними процесами, політикою Комуністичної партії.

На нараді виступили завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України кандидат філософських наук **Ф. М. Р у д и ч** і завідуючий сектором відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС доктор філософських наук **М. В. П и л и п е н к о**.

* * *

Состояние и перспективы развития философской и правовой науки в свете решений XXIV съезда КПСС были предметом обсуждения на совещании, проведенном Центральным Комитетом Компартии Украины.

Ленінське вчення про партію нового типу

В. М. ОРЛОВ

Всесвітньо-історичні перемоги радянського народу нерозривно пов'язані з перетворюючою діяльністю Комуністичної партії. Наша партія, підкреслив на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю II з'їзду РСДРП, Л. І. Брежнев, «зуміла прокласти нікому доти не відомі маршрути від капіталізму до соціалізму. Вона зуміла завоювати безмежне довір'я робітничого класу, всіх трудящих, створити розвинуте соціалістичне суспільство, загальнонародну державу, вивести найбільшу в світі країну на магістральний шлях комуністичного будівництва»¹.

КПРС справедливо називають великою ленінською партією. В. І. Ленін перший серед марксистів глибоко зрозумів історичну потребу створення пролетарської партії нового типу. На початку нашого століття В. І. Ленін пророче писав: «Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»². Величезна заслуга вождя перед світовим комуністичним і робітничим рухом полягає в тому, що він всебічно розробив цілісне і струнке вчення про пролетарську, справді революційну партію і, виходячи з цього вчення, здійснив завдання всевітньо-історичної ваги — створив партію нового типу, партію соціальної революції, яка очолила боротьбу робітничого класу, всіх трудящих нашої країни проти капіталістичного гноблення, за побудову нового, соціалістичного суспільства. Утворення на II з'їзді РСДРП пролетарської партії нового типу на ідейно-політичних і організаційних основах, котрі були розроблені В. І. Леніном, стало фактором, що мав вирішальний вплив на весь хід світового розвитку.

У ленінській теоретичній спадщині вченню про партію відводиться провідне місце. Воно охоплює теоретичні, ідеологічні, організаційні і тактичні основи партії. У цій статті ми спинимося на деяких питаннях єдності ідейної, політичної і організаційної діяльності Комуністичної партії.

Обґрунтовуючи теоретичні принципи партії нового типу, В. І. Ленін глибоко розкрив діалектику стихійності і свідомості, співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного чинника в революційному процесі. «Марксизм, — відзначав В. І. Ленін, — відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій надзвичайним поєднанням цілковитої наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, — а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупувати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами»³.

Глибоко розкривши об'єктивні умови назрівання соціалістичної революції, В. І. Ленін наголосив на ролі суб'єктивного чинника — політичної свідомості, ініціативи й організованості робітничого класу у розв'язанні об'єктивно назрілих завдань переходу людства від капіталізму до соціалізму. Виходячи із всебічного аналізу закономірностей і особливостей нової історичної епохи вже в кінці XIX — на початку XX ст.,

¹ Л. І. Брежнев. Промова на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 70-річчю II з'їзду РСДРП. «Радянська Україна», 1973, 14 липня.

² В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 6, стор. 119.

³ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 16, стор. 22.

він побачив початок перелому у світовому соціально-економічному розвитку, у розстановці класових сил, в характері і формах робітничого і національно-визвольного руху. В. І. Ленін дійшов висновку, що капіталізм вступив у свою останню, імперіалістичну стадію розвитку. До краю загострилися всі суперечності капіталізму, революційний перехід від капіталізму до соціалізму став на порядок денний історії як практичне завдання.

В. І. Ленін показав, що суб'єктивний чинник не є механічним породженням об'єктивних обставин, а формується під впливом ідейно-політичної, виховної й організаторської діяльності передової частини робітничого класу — його авангарду, революційної партії. Партія — це ідейно-теоретичний і політичний штаб робітничого класу. Виражаючи корінні політичні інтереси, науково осмислюючи перспективи і можливості, що відкриваються перед революційним робітничим рухом, партія стає вирішальним чинником їхньої реалізації.

Піднести до вершин справжньої революційної творчості, виконати роль головної рушійної сили соціалістичної революції, здійснити свою історичну місію робітничий клас може лише тоді, коли його передова, активна, свідомо частина згуртується в партію, здатну стати на чолі масового руху. «У пролетаріату,— наголошував В. І. Ленін,— нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації... Пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу»⁴.

Історичне покликання, революційний зміст діяльності партії нового типу В. І. Ленін вбачав у тому, щоб перетворити стихійний робітничий рух на свідому класову боротьбу за перемогу соціалізму, тобто допомогти пролетаріату виробити чіткі політичні цілі, здобути ідейну і організаційну самостійність, що є неодмінною умовою його керівної ролі в соціалістичній революції, у побудові нового суспільства. Без партії, залізної і загартованої у боротьбі, вчив він, без партії, яка користується довір'ям усього чесного в даному класі, без партії, яка уміє слідкувати за настроєм мас і впливати на них, вести успішно боротьбу за соціалізм неможливо. Диктатура пролетаріату можлива лише через Комуністичну партію.

Старі соціал-демократичні партії II Інтернаціоналу були нездатні очолити робітничий клас і повести трудящі маси на боротьбу з капіталізмом. Створені в період так званого мирного розвитку капіталізму, ці партії сповзли на позиції реформізму і опортунізму, соціал-реформізму і угодовства з буржуазією. Їхні лідери, піддавши ревізії корінні принципи марксизму, порвали з революційною ідеологією і завели ці партії в ідейну і політичну безвихідь.

В. І. Ленін, обгрутовуючи необхідність створення справді революційного авангарду робітничого класу, говорив на II конгресі Комінтерну: «Нам потрібні нові партії, партії інші. Нам потрібні такі партії, які були б завжди в справжньому зв'язку з масами і які уміли б цими масами керувати»⁵.

Невідкладність створення партії соціальної революції особливо гостро постала в Росії, яка на початку XX ст. виявилася найслабшою ланкою у світовій системі імперіалізму. В Росії сформувався найреволюційніший у світі пролетаріат. Він відзначався надзвичайно високою однорідністю — три чверті його складу становили потомствені проле-

⁴ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 8, стор. 386.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 202.

тарі — найстійкіша опора революційного марксизму. Робітничий клас Росії формувався і зростав чисельно як багатонаціональний, що зумовило міцність його інтернаціональних традицій. Як головна революційна сила суспільства, робітничий клас згуртував навколо себе багатомільйонні маси селянства, трудящих пригноблених націй. На початку ХХ ст. центр світового революційного руху перемістився в Росію.

Росія закономірно стала батьківщиною лєнінізму — марксизму епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. Творчо розроблена і розвинута В. І. Ленінін у нових історичних умовах марксистська теорія стала ідейною основою процесу об'єднання і згуртування революційних марксистських організацій, процесу, який завершився на ІІ з'їзді РСДРП утворенням партії більшовиків, справді революційної лєнінської партії.

Грубо перекручуючи суть лєнінізму, буржуазні ідеологи звинувачують його у протиставленні робітничого класу і його політичної партії. Гостра ідейна боротьба, яка точиться нині навколо лєнінської теоретичної спадщини, яскравий доказ актуальності ідей В. І. Леніна про те, що керівна роль марксистської революційної партії є закономірністю розвитку боротьби трудящих в умовах капіталізму, важливою закономірністю будівництва соціалізму і комунізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їзду особливо наголошено на великій ролі лєнінського вчення про партію. «Це,— сказав Л. І. Брежнєв,— одне з корінних питань революційного руху, будівництва нового суспільства»⁶. В сучасних умовах воно стало вузловим пунктом боротьби між марксистами-лєнінцями і буржуазними ідеологами, представниками різних форм ревізіонізму. Принципова позиція КПРС, її непримиренна боротьба за чистоту лєнінського вчення про партію має міжнародне значення, сприяючи правильній орієнтації комуністів і мільйонів трудящих. Саме тому і ненависне буржуазним ідеологам, антикомуністам лєнінське вчення про партію.

Один з ідеологів антикомунізму А. Юлем зображує робітничий клас і його партію як дві протилежності, з яких перша уособлює пасивність, стихійність, економізм, а друга — волю, свідомість, політичність⁷. Відомий «політолог» Л. Шапіро твердить, ніби в Росії не було об'єктивних умов для соціальної революції і тому створена В. І. Ленінін партія нібито виходила з ідеї насильства⁸.

Ренегати Фішер і Марек зображують лєнінську ідею про необхідність революційної організації, революційної партії як перебільшення суб'єктивного фактора⁹.

Ці злісні наклепницькі вигадки нічого спільного не мають з розумінням справжньої суті лєнінського вчення, з соціальною практикою марксистських партій. Лєнінська концепція виходить з нерозривної єдності партії і класу. Положення про зв'язок партії з трудящими, про підтримку партії масами є важливою складовою частиною лєнінського вчення. У нерозривних зв'язках з найширшими масами трудящих — головне джерело сили і непереможності Комуністичної партії. Чим ширші і міцніші зв'язки партії з народом, вчив В. І. Ленін, тим більшою є її сила, тим успішніше вона виконує свою роль політичного керівника і вихователя робітничого класу, всіх трудящих.

⁶ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 116.

⁷ Див.: А. Улам. Lenin and the Bolsheviks. London, 1966.

⁸ Див.: L. Shapiro. Lenin's heritage. "Encounter". July, 1970.

⁹ Див.: E. Fisher, F. Marek. Was Lenin wirklich sagte. Wien, 1968.

Найважливішу соціальну функцію пролетарської партії В. І. Ленін вбачав у тому, що вона, виконуючи роль політичного керівника і організатора трудящих, спрямовує їх діяльність, об'єднуючи спільністю цілей і комуністичних ідеалів.

Здатність партії здійснювати роль передового загону робітничого класу В. І. Ленін вбачав насамперед у тому, що основу її діяльності становить революційна теорія — марксизм. Без революційної теорії, вчив В. І. Ленін, не може бути і революційного руху. Роль передового борця може виконати лише партія, озброєна передовою теорією. Творчому розвитку марксистської теорії В. І. Ленін надавав особливої уваги. Обстоюючи її основоположні принципи і ідеї, він постійно вказував на потребу теоретичного осмислення дійсності, аналізу і оцінки нових явищ соціальної практики. Своєю теоретичною діяльністю В. І. Ленін підготував створення партії нового типу. Комуністична партія, виникнувши на основі марксизму-ленінізму, поєднала науковий соціалізм з масовим робітничим рухом, стала втіленням нерозривної єдності революційної теорії і практики.

Визнання виняткової ролі організації у революційному перетворенні суспільства — найважливіша риса партії нового типу. В. І. Ленін виробив організаційні основи партії, принципи внутріпартійного життя і партійного керівництва. Розроблені В. І. Леніним ідейні і організаційні основи партії нового типу становлять єдину струнку систему. Організаційні основи визначаються ідейними принципами партії, а її теорія є в кінцевому підсумку результатом критичного осмислення і узагальнення практики робітничого руху, в тому числі і її організаційних форм. Ідейна єдність марксистської робітничої партії має бути зміцнена матеріальною єдністю — єдністю організації. Високорозвинута організація зміцнює ідейну стійкість трудящих, забезпечує цілеспрямованість у втіленні комуністичних ідей в життя.

Основоположним принципом організаційної побудови і діяльності партії нового типу є принцип демократичного централізму, всебічне і глибоке обґрунтування якого належить В. І. Леніну. Розглядаючи демократію і централізм як єдине і нерозривне ціле, В. І. Ленін вбачав сутність демократичного централізму насамперед у тому, що керівництво всіма партійними організаціями здійснюється з одного центру, на основі програми і статуту партії. Підкреслюючи, що централізм є головною умовою діяльності партії, він рішуче виступав проти будь-яких спроб підірвати централістське начало, ослабити партійну дисципліну. Водночас В. І. Ленін підкреслював велике значення демократизму, сутність якого полягає у рівних правах всіх членів партії, у їхній ініціативі і активності, у виборності всіх органів партії. При цьому В. І. Ленін особливо наголошував на тій величезній ролі, яка належить кожному членові партії у боротьбі за втілення в життя партійних рішень, він постійно піднімав значення членів партії як переконаних борців за ідеали комунізму. Не лише партія є відповідальною за кожного свого члена, а й кожний член партії є відповідальним за партію. Історичний досвід показав, що органічне поєднання централізму і демократії забезпечує єдність волі і дій всіх організацій партії, сприяє всемірному розвитку почину і ініціативи трудящих.

Ідейну й організаційну єдність В. І. Ленін вважав вирішальною умовою боездатності партії. Глибоко розкривши об'єктивну необхідність єдності і згуртованості партії, він виховав її в душі непримиренності до будь-яких виявів фракційності, антипартійності і групівщини. Наша партія дала рішучу відсіч спробам троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших фракціонерів підірвати єдність партійних лав. «Сьогодні,— зауважив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,—

в нашій партії, більше ніж будь-коли, панують єдність і згуртованість, той дух справді дружньої роботи, до якого так наполегливо закликає В. І. Ленін і який робить нашу партію могутньою і непереможною. Вірно ленінському заповітові, ми будемо і далі дбайливо берегти і постійно зміцнювати цю єдність наших партійних лав»¹⁰.

В. І. Ленін підкреслював, що Комуністична партія не може здійснювати свою керівну роль без найміцніших зв'язків з широкими масами трудящих. Авангард, учив він, лише тоді виконує завдання авангарду, коли він уміє не відриватись від керованої ним маси, а по-справжньому вести вперед всю масу.

Він рішуче боровся проти сектантства і тенденції відгородити партію від мас, проти хвостистського пристосування до відсталих настроїв. Бути зв'язаним з масою, говорив Ленін,— значить жити в гущі мас, знати її настрої, розуміти масу, вміти підійти до неї, завоювати її абсолютне довір'я, не відриватись керівникам від керованої маси, авангарду від трудящих. Комуністи мають відгукуватися на всі запити мас, своєю енергією, принциповістю, ідейністю впливати на неї, ні в якому разі не розраховувати, що посада чи високий чин самі по собі принесуть авторитет і пошану¹¹.

Вірна ленінським заповітам, наша партія постійно зміцнювала і зміцнює найтісніші зв'язки з широкими масами трудящих. Яскравим свідченням цього є постійне зростання партійних рядів за рахунок кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції. У повній відповідності з ленінськими принципами членства в партії вона постійно дбає про чистоту своїх рядів, неухильно підвищує вимоги до комуністів.

Створюючи партію як політичного керівника робітничого класу, всіх трудящих, В. І. Ленін вважав її вищою формою політичної організації робітничого класу, яка за своїм складом, політичним досвідом і авторитетом є єдиною політичною силою, що об'єднує і спрямовує діяльність всіх інших організацій трудящих. «У нас нема, — говорив Л. І. Брежнев,— і не може бути іншої політичної сили, яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»¹².

Ленінська партія є партією послідовного інтернаціоналізму за своїм складом, побудовою і політикою. Інтернаціоналізм є партія нового типу і за своєю ідеологією — марксизмом-ленінізмом. Єдина інтернаціональна ідеологія зумовлює і організаційну єдність партії. В. І. Ленін обґрунтував вчення про партію як єдину централізовану інтернаціоналістичну організацію, яка об'єднує робітничий клас різних націй і народностей, правильно поєднує у своїй діяльності національні та інтернаціональні завдання. Випробуванням загоном КПРС є Компартія України. Пройшовши у спільній боротьбі з трудящими інших національностей країни велику школу ідейного виховання та політичного загартування, партійна організація республіки завжди виступає надійною опорою ЦК КПРС, постійно відстоює єдність і неподільність національних і інтернаціональних завдань робітничого класу, інтересів трудящих України і всіх народів СРСР, дає рішучу відсіч будь-яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 122.

¹¹ Днів.: В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

¹² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. К., 1971, т. 2, стор. 554—555.

Ленінська партія — партія активної революційної дії. Піддаючи нищівній критиці правоопортуністичні теорії самопливу і фаталізму, В. І. Ленін водночас рішуче виступав і проти «лівих» опортуністів, які, ігноруючи реальну дійсність, виявляють свою «революційність» у формі екстремізму. Щоб бути авангардом мас, зазначав В. І. Ленін, партія повинна вчитись у життя, завжди активно впливати на нього, сміливо брати на себе ініціативу, виявляти максимум енергії в досягненні накреслених завдань.

Великий вчений у революції і революціонер у науці, В. І. Ленін вбачав важливий принцип партійного керівництва в єдності науки і політики, він домагався, щоб політика, вся діяльність партії були реалістичними, виходили з діалектики політики і економіки, характеризувалися принциповістю, цілеспрямованістю і гнучкістю у формах і методах, умілим поєднанням боротьби за кінцеву мету з боротьбою за здійснення найближчих завдань, правильним і своєчасним вибором головного завдання моменту — основної ланки, вхопившись за яку можна витягнути весь ланцюг, розв'язати комплекс пов'язаних проблем.

В. І. Ленін, застерігаючи від недооцінювання складності політичної діяльності, підкреслював, що «політика більше схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу»¹³. Ленінське положення про те, що політика — це водночас і наука і мистецтво, має велике практично-політичне значення. Як ніхто інший, вождь світового пролетаріату поєднував у собі геній революційного стратега і неперевершену майстерність політичного тактика. Він не лише розробив стратегію і тактику боротьби партії за владу, за побудову соціалізму і комунізму, а й показав зразки їх практичного застосування.

Комуністична партія Радянського Союзу, проходячи через різні за своїм характером етапи боротьби, завжди була вірною, послідовною і наполегливою у здійсненні ленінського генерального курсу. У безприкладній за багатством і складністю політичній діяльності вона досягнула ленінське мистецтво політичного керівництва, оволоділа такою, за висловом В. І. Леніна, мудрою, важкою і складною наукою, як наука революції.

Багатогранна діяльність партії переконливо свідчить про те, що вона глибоко проникає в суть об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, найповніше виражає насувні потреби його розвитку, зміло і своєчасно формулює їх як конкретні завдання і політичні лозунги, точно враховує наявні можливості для їх реалізації. Як спрямовуюча сила радянського суспільства, КПРС висуває і розв'язує поточні завдання, керуючись задумами, спрямованими у майбутнє. Уся її політика характеризується послідовністю, творчим підходом до розв'язання практичних завдань з урахуванням широких історичних перспектив. «Займаючись сьогодишнім днем, розв'язуючи насувні проблеми сучасності, — вказував Л. І. Брежнев, — ми порівнюємо наші дії з нашими ідеалами, з найближчими і віддаленими перспективами соціального розвитку. Ми думаємо про майбутнє і творимо його»¹⁴. Партія завжди вірна ленінському заповітові «не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити неодмінно від легших завдань до трудніших. Без цього і ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес в соціалістичному будівництві»¹⁵.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 77.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 576.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 169.

Непорушним принципом діяльності КПРС є єдність слова і діла, задуму і виконання. «Курс на перемогу соціалістичної революції; курс на соціалізм; курс на будівництво комунізму — таке слово партії, виражене в трьох її програмах. Перемога Жовтня, торжество соціалізму, успішний рух по шляху в комуністичне завтра — такою є справа партії, справа всього народу»¹⁶.

Органічна єдність політики й організаційної роботи є важливим принципом діяльності КПРС. Виходячи з цього принципу, партія у відповідності з конкретно історичною обстановкою і тими завданнями, які з неї випливають, визначає форми і методи організаційної роботи, покликані забезпечити успіх політичного курсу. Правильне співвідношення політики й організаційної роботи забезпечує гнучкість партійного керівництва, його оперативність і дієвість, збагачує зміст організаторської роботи. Партія наполегливо впроваджує в усі ланки управління ленінський стиль, для якого характерні органічна єдність теорії і практики, революційний розмах, принциповість, діловитість, що виявляються у високій організованості, чіткості, оперативності, послідовності, вмінні зосередитись на головному.

Вищим принципом партійного керівництва В. І. Ленін вважав колективність. Розкриваючи суть партійного керівництва, він зазначав: «Ведення політичної боротьби неможливе без того, щоб уся партія висловлювалася в усіх питаннях політики і спрямовувала окремі прояви боротьби. Організація революційних сил, дисциплінування їх і розвиток революційної техніки неможливі без обговорення всіх цих питань у центральному органі, без колективного вироблення певних форм і правил ведення справ»¹⁷. Вважаючи необхідним спільне обговорення і вироблення рішень з корінних питань політики і практичної діяльності партії, В. І. Ленін водночас вимагав «безустанно добиватися того, щоб на ділі забезпечувалась *особиста відповідальність* кожного за певну, строго і точно визначену роботу або частину роботи»¹⁸.

В. І. Ленін завжди створював дух справжнього колективізму і товариськості в роботі. Маючи величезний авторитет у партії, безмежне довір'я трудящих, він постійно підтримував авторитет керівників, здатних організовувати маси і керувати ними. В. І. Ленін виховував партію в дусі критичного осмислення результатів своєї діяльності. Ставлення партії до власних помилок він розглядав як найважливіший критерій її політичної зрілості, розуміння нею свого революційного обов'язку. Виконуючи ленінські настанови, партія всемірно розвиває ділову, принципову критику і самокритику, що є випробуванням методом усунення хиб, поліпшення справи на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, в усіх ланках нашої суспільної системи.

Велику роль у здійсненні накреслень партії В. І. Ленін відводив її керівним кадрам, їх активності й ініціативі. Вироблені ним основоположні принципи роботи з кадрами стали непорушною основою всієї діяльності партії у справі добору, виховання і розстановки кадрів. Партія добивається того, щоб усі ділянки партійної, державної, господарської і культурно-виховної роботи очолювали політично зрілі люди, які добре знають свою справу. Від політичних, ділових і моральних якостей керівників, їхньої компетентності багато в чому залежить рівень діяльності партійних організацій.

Створюючи партію, покликану очолити боротьбу робітничого класу, трудящих мас за перемогу соціалістичної революції, за побудо-

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 555.

¹⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 4, стор. 183.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 120.

ву соціалізму і комунізму, В. І. Ленін величезного значення надавав науковому обґрунтуванню її політики на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Основою діяльності партії В. І. Ленін вважав єдино наукову, марксистську теорію, творчий розвиток якої становить базу вироблення стратегії і тактики партії, правильного визначення політичних цілей і засобів їх досягнення. При цьому В. І. Ленін особливу увагу приділяв свідомому здійсненню політики партії всіма її організаціями, всіма комуністами, широкими масами трудящих.

Сприймавши творче ставлення до марксистської теорії від свого засновника і вождя, партія поєднує спадкоємність свого генерального курсу, історичного досвіду з постановкою і творчим розв'язанням нагальних завдань, глибоко осмислюючи з позицій революційної теорії явища, процеси і тенденції суспільного розвитку, будує свою діяльність на науковій основі. «Наша партія — партія наукового комунізму, — зазначив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії. — Вона неухильно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій, дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень.»¹⁹

Розвиток і творче застосування марксистсько-ленінської теорії до розв'язання нагальних проблем соціальної практики, органічне поєднання її з революційною діяльністю робітничого класу, всіх трудящих стали важливою умовою всесвітньо-історичних досягнень нашої партії. Головним підсумком соціально-економічних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом ленінської партії, є побудова розвинутого соціалістичного суспільства. На основі корінних змін в економічному, соціальному і духовному житті в нашій країні склалась нова історична спільність людей — радянський народ, згуртований єдиними інтересами і цілями, марксистсько-ленінською ідеологією. Масштаби і завдання теоретичної, політичної, організаторської і виховної діяльності партії особливо зростають на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Виходячи з рішень XXIV з'їзду, КПРС зосереджує свої зусилля на розв'язанні найважливіших питань економічного, соціально-політичного та духовного розвитку радянського суспільства, корінних проблем світового розвитку і міжнародного життя.

Своїм найважливішим соціально-політичним завданням партія вважає задоволення все зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих на основі швидкого росту виробництва. Спираючись на економічну могутність суспільства розвинутого соціалізму, КПРС визнала за потрібне здійснити крутий поворот до інтенсивних методів ведення господарства, підвищення його ефективності за допомогою прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення управління виробництвом, повного використання резервів і переваг зрілого соціалізму. Постійну увагу КПРС приділяє вдосконаленню системи матеріальних і моральних стимулів праці, дальшому розвитку соціалістичного змагання. У відповідь на Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу широко розгорнулось всенародне соціалістичне змагання за дострокове виконання планів і зобов'язань четвертого року дев'ятої п'ятирічки.

Як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, партія сприяє дальшому зміцненню його соціальної однорідності і морально-

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 115.

політичної єдності, вдосконаленню всієї політичної організації суспільства, всебічному розвитку і удосконаленню соціалістичної демократії, дальшому зміцненню дружби народів СРСР, дальшому зближенню соціалістичних націй, згуртуванню радянського народу як нової історичної спільності людей. Партія наполегливо виховує радянських людей в дусі марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі.

Здійснюючи наукове управління процесом комуністичного будівництва, партія виходить з ленінського положення про те, щоб «наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»²⁰. В умовах стрімкого розвитку науково-технічної революції, коли наука перетворилась на безпосередню продуктивну силу нашого суспільства, ця ленінська вимога набуває особливого значення. Партія орієнтує радянську науку на те, щоб сконцентрувати зусилля вчених на розв'язанні найбільш важливих проблем, зміцнювати зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва, прискорювати застосування її досягнень у народному господарстві. XXIV з'їзд КПРС визначив як одне з першочергових завдань в галузі розвитку суспільних наук необхідність рішучого повороту в сторону розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього.

Неухильно активізується зовнішньо-політична діяльність КПРС. Разом з іншими марксистсько-ленінськими партіями вона наполегливо зміцнює світову соціалістичну систему, єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, домагається забезпечення сприятливих зовнішньо-політичних умов для будівництва соціалізму і комунізму, розвитку світового революційного процесу. Вироблена XXIV з'їздом КПРС Програма миру справляє величезний вплив на оздоровлення міжнародної обстановки, яскраво демонструє миролюбний характер зовнішньої політики КПРС.

Ленінське вчення про партію — могутня ідейна зброя КПРС, усього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Героїчний шлях КПРС, всесвітньо-історичні перемоги, досягнуті радянським народом під керівництвом партії, є наочним свідченням великої життєвої сили ленінського вчення про партію, торжества її ідейних і організаційних принципів. Завжди і в усьому Комуністична партія Радянського Союзу була і залишається такою, якою її створив і виховав великий Ленін — партією новаторів, партією соціальної творчості, розумом, честю і совістю нашої епохи.

* * *

Всемирно-исторической заслугой В. И. Ленина является разработка целостного и стройного учения о пролетарской партии нового типа и претворение его в жизнь. Возникновение на II съезде РСДРП партии нового типа, подлинно революционной партии, партии большевиков положило начало новому этапу в развитии российского и международного рабочего движения.

Ленинское учение о партии охватывает теоретические, идеологические, организационные и тактические основы партии. Развивая и обогащая идеи К. Маркса и Ф. Энгельса в новых исторических условиях, В. И. Ленин дал глубокое обоснование исторического призвания Коммунистической партии, ее роли в революционном преобразовании общества. В. И. Ленин раскрыл основные закономерности развития партии, сформулировал принципы и нормы внутривнутрипартийной жизни, показал, что она является руководящей силой в условиях перехода от капитализма к социализму, в условиях коммунистического строительства. Важным вкладом в дальнейшее развитие ленинского учения о партии являются решения XXIV съезда КПСС. Ленинское учение о партии — могучее идейное оружие КПСС, всего международного коммунистического движения.

²⁰ В. И. Ленин. Твори, т. 33, стор. 431.

Виховна функція науки*

М. А. ЧИНАКАЛ, член-кореспондент АН СРСР,
В. В. КОСОЛАПОВ

Зростаюча роль науки в технічному і соціальному прогресі суспільства останнім часом дедалі більше стає предметом якнайважливішого дослідження економістів, філософів, психологів, соціологів, істориків, представників різних галузей природознавства і техніки. Поміж актуальних філософських проблем особливе місце посідає питання про виховні функції науки, оскільки в наш час вона стала своєрідним епіцентром культури, однією з головних ланок системи духовних цінностей людини. Чимало прогресивних суспільних рухів сучасності сформувалися внаслідок піднесення відповідальності вчених за безпосередні результати і побічні наслідки наукових досліджень, внаслідок усвідомлення ними потреби чіткішого гуманістичного спрямування наукового пошуку і важливості соціального впливу, що його здійснює сучасне наукове мислення і науково-технічна політика на суспільну свідомість. Це, зокрема, виявилось в історії розвитку природничих і технічних наук.

З історії наукового пізнання відомо, що питання про оцінку соціально-культурної і виховної ролі науки в суспільстві поставало не раз. Уже в античній філософії висловлювалися погляди, що наукове знання нерозривно пов'язане з формулюванням цілей, прагнень і етичних принципів поведінки людини і, отже, етичне й наукове тотожні між собою¹. Ці погляди були розвинуті Беконом, Гоббсом, французькими матеріалістами, які вважали природничонаукові знання достатньою умовою формування світогляду людини, єдино правильною основою розв'язання всіх проблем її життєдіяльності. Спіноза, ототожнюючи етичні принципи з науковими, виховання — з пізнанням, писав: «Я хочу спрямувати всі науки до однієї мети, а саме до того, щоб ми прийшли до вищої людської досконалості... Тому все те, що в науках не просуває нас до нашої мети, треба буде відкинути як некорисне»². Проте вже Декарт, продовжуючи обстоювати оптимістичну віру у всемогутність наукового знання, виділив з системи теоретичного знання «метафізику», предметом якої, на його думку, були принципи існування самостійної духовної субстанції, яка й визначала врешті-решт моральність поведінки людини. У філософії Канта вперше чітко розрізняються норми, що регулюють духовне життя людини, — «теоретичний розум» (наукове пізнання), «практичний розум» (мораль, етична свідомість), «здатність судження» (естетичне сприйняття дійсності). Погляди Канта, незважаючи на їхню ідеалістичну та агностичну основу, були якісно новим кроком у розв'язанні проблеми співвідношення науки і етики, пізнавального процесу і моральності. У філософії Гегеля з допомогою методу ідеалістичної діалектики окреслена соціально-культурна роль науки в суспільстві,

* Редакція продовжує публікацію статей, які висвітлюють основні функції науки. Перші статті з цього циклу були вміщені у № 6 1973 р. та у № 1 1974 р. нашого журналу.

¹ Див.: В. Ф. Асмус. История античной философии. М., 1965, стор. 135—136.

² Б. Спиноза. Избр. произв., т. I. М., 1957, стор. 324.

висвітлене значення моральності і естетичних відчуттів в пізнанні світу. Але істотні хиби об'єктивного ідеалізму спричинили обмеженість гегелівської системи, яка, зокрема, позначилася і на тлумаченні виховної функції науки.

Отож, домарксистська філософія виявилася неспроможною розкрити діалектику взаємозв'язку гуманізму і науки, природничих знаць і філософсько-світоглядних оцінок. Революційний переворот, здійснений марксизмом у філософії, полягає, між іншим, ще й у тому, що в ньому органічно поєдналися гуманістична традиція, яка веде свій початок од Відродження і французького матеріалізму, і науковий підхід до природних, суспільних і духовних явищ дійсності. На відміну від усіх попередніх філософських вчень, які виступали в суспільстві здебільшого як просвітницькі, місіонерські, споглядальні, марксизм від самого початку був революційною програмою боротьби за соціальне звільнення трудящих, за реалізацію принципів гуманізму на основі наукового пізнання об'єктивної дійсності, в тому числі й суспільного розвитку як природно-історичного процесу.

Марксистсько-ленінська теорія розрізняє різні способи освоєння дійсності: теоретичний (наука) і практично-духовні (мораль, релігія, мистецтво)³. Психологічну, ціннісну та емоційну орієнтацію соціальних груп і верств суспільства здійснюють ідеологічні феномени — мораль, мистецтво, релігія — і буденна свідомість, що формується як досвід повсякденної практики переживань, емоцій і відчуттів людини. Природничонаукове, суспільствознавче і гуманітарне знання безпосередньо, саме по собі не здійснює ні психологічної, ні ціннісної, ні емоційної орієнтації людини.

Ф. Енгельс писав: «Коли ж ми говоримо: це несправедливо, цього не повинно бути,— то до цього політичній економії безпосередньо нема ніякого діла. Ми говоримо лише, що цей економічний факт суперечить нашому моральному почуттю... Якщо моральна свідомість маси оголошує який-небудь економічний факт несправедливим, як у свій час рабство або панщину, то це є доказ того, що цей факт сам пережив себе, що з'явився інші економічні факти, внаслідок яких він став нестерпним і нежиттєздатним»⁴. Отже, науково-теоретичне знання саме по собі не є самостійним джерелом моральної свідомості, воно виступає лише опосередкованим засобом орієнтації людини в суспільному житті.

Як правило, визначні вчені — люди високої моральності, поведінка яких стає зразком для їхніх сучасників і нерідко використовується як ілюстративний приклад в підручниках з етики.

Наукова діяльність за своїм соціальним змістом створює можливості для високоетичної поведінки, проте їх реалізація залежить від конкретно-історичних обставин і — не в останню чергу — від особистих якостей вчених, від тих рис характеру, яких вони набули в дитинстві і в юнацькому віці, тобто ще до вступу в наукове середовище. Більшість учасників авторитетного «Круглого столу» журналу «Вопросы философии» — природознавці, філософи, які обговорювали питання науки, етики і гуманізму, моральних меж наукового пошуку, співвідношення сцієнтизму та гуманізму, дійшли висновку, що ні наука сама по собі, ні наукове знання або ж заняття науковою діяльністю не створюють етичних цінностей, хоча останні й відіграють в розвиткові науки значну роль⁵.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 46, ч. I, стор. 38.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 176—177.

⁵ Див.: Наука, етика, гуманізм. Круглый стол «Вопросов философии». — «Вопросы философии», 1973, № 6, № 8.

Наука існує не тільки як система знань. Вона водночас є певним соціальним інститутом, невід'ємною ланкою сучасної культури і справляє величезний виховний вплив на суспільство. За своєю соціальною сутністю і історичним призначенням наука покликана гуманізувати життя, сприяти звільненню пригноблених і експлуатованих, розквітові всіх здібностей людської особистості. Продовжуючи прогресивну традицію, яка бере свій початок у творчості Рене Декарта, Роджера Бекона, Джордано Бруно, Франсуа Рабле, Еразма Роттердамського, марксизм-ленінізм утворює знання як найвищу людську цінність. Роль науки як соціального інституту не вичерпується самими тільки пізнавальними її функціями — поясненням, описом феноменів дійсності, їх передбаченням тощо. Однією з найважливіших соціальних функцій науки є її виховний вплив на суспільство.

Характер розвитку науки, її ставлення до проблем суспільного життя має глибокі соціальні корені. Як соціальний інститут наука ставить певні вимоги до різних сторін суспільного життя, вона є важливим фактором соціального прогресу і, в свою чергу, залежить від конкретних суспільно-історичних умов. З метою виявлення впливу суспільно-історичних умов на ціннісну орієнтацію вчених нами був здійснений контент-аналіз відповідей ряду провідних учених світу на анкету «Наука і суспільство», розроблену редакцією «Літературної газети»⁶⁻⁷.

Контент-аналіз є одним із допоміжних соціологічних методів комплексного вивчення діяльності засобів масової комунікації з погляду виконання ними соціальних, політичних та ідеологічних функцій у суспільстві. Він полягає в дослідженні певних текстів для виявлення соціальних фактів, опосередкованих мовними висловлюваннями⁸. Основною метою проведеного контент-аналізу було визначити спрямовання змісту відповідей учених з трьох тем: 1) чи не може швидкий розвиток науки призвести до якихось негативних наслідків (четверте запитання анкети «Літературної газети»); 2) чи є «заборонені» з погляду моралі галузі наукових досліджень (п'яте запитання анкети); 3) чи сприяє саме по собі заняття наукою вихованню у науковця високих моральних якостей (одинадцять запитання).

За контекстуальну одиницю бралось формалізоване судження: підметом виступала тема контент-аналізу, а присудком — «так», «ні» і «не відповів». Для виявлення позатекстової соціальної орієнтації щодо третьої теми до трьох згаданих присудків додавався ще один: «частково». Якщо тема була індикатором соціальної орієнтації опитуваних вчених з етичних проблем сучасної науки, то контекстуальна одиниця визначала характер семантичного розчленування досліджуваного тексту. Категоріями контент-аналізу виступали такі два ряди понять: А (дванадцять категорій) — наука: вид інтелектуального заняття, форма людської діяльності, продуктивна сила суспільства, елемент матеріальної культури, духовна цінність, елемент сучасної культури, система теоретичних знань про дійсність, вирішальний фактор інтенсифікації суспільного виробництва, основа зростання життєвого рівня населення, основний зміст системи освіти, головний фактор формування світогляду, база науковості ідеологічної діяльності. Друга група понять — Б (дванадцять категорій) — соціально-етичні наслідки розвитку науки:

⁶⁻⁷ Див.: «Літературная газета» від 3, 17 листопада, 8 грудня 1971 р. та від 1 травня, 21 червня 1972 р. тощо.

⁸ Про сутність контент-аналізу і методику його застосування див.: М. Лауристин. Применение контент-анализа для изучения направленности содержания газеты.— У зб.: Труды по социологии. Вып. II. Тарту, 1972, стор. 108—138.

прискорення темпів економічного зростання, гармонійність у відносинах людини і природи, інформаційна, екологічна, демографічна кризи, управління соціальними процесами, формування соціальних якостей особи, інтенсифікація соціальних зв'язків й інформаційного обміну в суспільстві, розвиток естетичних потреб і естетичного ставлення особи до навколишнього середовища, інтернаціоналізація суспільного життя, зростання значущості соціального статусу особи, загострення соціальних конфліктів в буржуазному суспільстві.

Процедура підрахунку зводилася до кількісного перелічення формалізованих суджень і частоти згадування в них сполучення категорій групи А з категоріями групи Б.

З листопада 1971 року по лютий 1973 року опитано було 58 вчених (з них 37 — із соціалістичних країн, в тому числі 35 — з СРСР) і 10 представників художньої інтелігенції. Всі радянські вчені — члени і члени-кореспонденти АН СРСР або Академії наук союзних республік; серед опитаних учених капіталістичних країн — 14 лауреатів Нобелівської премії, один лауреат міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» і один лауреат Нобелівської премії миру, переважна більшість — іноземні члени АН СРСР.

На запитання про негативні соціальні наслідки швидкого розвитку науки ствердну відповідь дали 24 вчені (з них 14 — з капіталістичних країн) і 5 представників художньої інтелігенції (в тому числі троє — з капіталістичних країн). Не згодні з ними один письменник і 7 вчених, з-поміж яких тільки один живе не в соціалістичній країні. Не відповів на це запитання 21 вчений (з них один — з капіталістичної країни) і троє представників художньої інтелігенції (один з них проживає на Заході). Як видно з цих даних, соціальний вплив науки визнається позитивним (можна гадати, що через це й відсутні відповіді) 26 вченими соціалістичних країн і двома вченими з капіталістичних країн. Негативний її вплив відзначається переважно вченими, що працюють за умов капіталізму. 80 процентів тих, хто дали негативну відповідь, вбачають шкідливість наукового прогресу у таких відкриттях, які дадуть змогу створити біологічних робітників, використати мозок людини й тварини як деталі електронно-числовальних машин, можуть поглибити інформаційну, екологічну і демографічну кризи; 20 процентів із них, до того ж, вважають науку і соціальний прогрес несумісними. Наприклад, на думку лауреата Нобелівської премії, члена Національної Академії наук США, іноземного члена АН СРСР Альберта Сент-Дьєрді (США), «ми живемо на межі самознищення», а в «науці криються можливості таких лих, перед якими бліднуть пророцтва Апокаліпсиса»⁹ і т. п. Отож, в оцінках впливу науки на суспільство визначальною є роль соціально-політичних умов її розвитку. В соціалістичних країнах науковий прогрес збігається із соціальним, в капіталістичних же країнах наукові відкриття, як правило, ще більше загострюють соціальні конфлікти і антагонізми, спричиняють, за словами Жака Еллюля, таке становище, коли «людина перебуває у відносинах не з іншою людиною, а з технікою... Найважливішою обставиною є те, що людина, говорячи мовою практики, більше не має засобів підкорити собі техніку. Вона нездатна змінити її і навіть визначити напрям її змін»¹⁰. Це визнання відомого французького соціолога є характерним для багатьох філософів, соціальних психологів, учених Заходу, які дедалі частіше замислюються над проблемами стихійності розвитку науки і її впливу на капіталістичне суспільство, над проблемами антигуманної соціальної спрямованості деяких наукових здобутків за умов капіталізму.

Аналіз відповідей на запитання про існування «заборонених» з погляду моралі галузей наукових досліджень свідчить, що тут становище аналогічне: з-поміж радянських вчених тільки троє дали ствердну відповідь; 29 гадають, що таких тем не існує, або не відповідні на це запитання, а з учених капіталістичних країн восьмеро рішуче

⁹ «Литературная газета» від 8 грудня 1971 р.

¹⁰ The New Technology and Human Values. Ed. by John Burke. Calif., 1967, pp. 378, 379.

підкреслили наявність в сучасних дослідженнях таких галузей, які принципово несумісні з людяністю і соціальним прогресом. Отже, на характері відповідей також позначилась протилежність соціальних умов розвитку науки.

Щодо питання про наукову діяльність як джерело моральності думка вчених така: 17 радянських вчених і 8 з капіталістичних країн вважають, що заняття наукою повною мірою або частково зумовлює високу моральність науковця. Семеро радянських учених і двоє з капіталістичних країн не згодні з ними, значна частина (14 з усіх опитаних) не висловили своєї позиції.

Контент-аналіз, таким чином, виявив залежність виховного впливу науки на суспільство від соціальних умов її розвитку і функціонування. Переваги соціалізму, який забезпечує сприятливіші умови для гуманістичного спрямування наукових досліджень, породжують у вчених соціалістичних країн оптимістичні оцінки потенціалів науки, впевненість у невіддільності наукового прогресу від вдосконалення всебічно розвиненої людської особи, віру у можливість запобігти негативним наслідкам з допомогою системи соціального контролю. Підрахунок сполучень категорій групи А і групи Б показує, що у відповідях учених з соціалістичних країн виховний ефект науки, її вплив на суспільство на 87 процентів пов'язується з позитивними результатами наукового прогресу і тільки на 13 процентів — з імовірно негативними (з них на 8 процентів — з погіршенням стану навколишнього середовища, на 2—3 проценти — з нагромадженням інформації, яка не використовується). Учені з капіталістичних країн у переважній більшості випадків (понад 75 процентів) пов'язують науку з негативним впливом на суспільство, з несприятливими для людини наслідками.

Наведений аналіз є ще одним свідченням однобічності як сцієнтизму, так і антисцієнтизму — двох крайніх позицій в оцінці буржуазними ідеологами соціально-культурної ролі науки і її виховного впливу на суспільство.

Сцієнтизм, абсолютизуючи значення науки в системі культури, перетворює наукове знання на єдину основу життєвої орієнтації людей, ототожнюючи його з моральністю. Антисцієнтизм у своїх крайніх формах оцінює науку як силу, ворожу істинній сутності людини, підкреслює утилітарно-прагматичне, технологічно-інструментальне значення наукових знань, абсолютизує і протиставляє науку іншим духовним цінностям, як це подибуємо в «теорії соціальної дії» Т. Парсонса і Р. Мертона, у концепції «деідеологізації» науки Д. Белла і С. Ліпсета, у теорії «вільної від цінностей науки» Д. Лернера, Д. Аптера, М. Міллікана та в інших концепціях буржуазних соціологів. Сцієнтизм і антисцієнтизм, як дві протилежні світоглядні оцінки виховної ролі науки в суспільстві, втілюють роздвоєність, внутрішньо суперечливий характер розвитку науки і культури в цілому за умов капіталізму.

Марксистсько-ленінський підхід до оцінки виховних функцій науки в суспільному житті полягає в аналізі наукових знань як невід'ємної частини предметно-практичної діяльності людини. В цій діяльності науково-теоретичне освоєння дійсності нерозривно пов'язане з ціннісними, естетичними та іншими орієнтаціями людини. Мотиви самої наукової діяльності визначаються позанауковим «соціальним контекстом» — усією сукупністю соціально-економічних відносин у суспільстві, які і справляють вирішальний вплив на розвиток науки як соціального інституту. Поміж наукової інтелігенції Заходу досить поширені погляди Р. Мертона, В. Хагстрома, Г. Бушера та інших соціологів, які оцінюють наукові знання у вигляді ідей, рукописів, статей тощо як «дарунок» вченого суспільству взамін отриманого ним певного соціального статусу і інституційного схвалення професіонального, тобто наукового

середовища¹¹. Але як інституційне визнання, так і соціальний статус вченого реалізуються не стільки у власне науковій сфері його діяльності, скільки в усій системі суспільних відносин, що є підґрунтям розвитку науки. Тому спроби буржуазних ідеологів довести, що мотиви наукової діяльності є тільки продуктом іманентної логіки, що вони існують поза історичними формами людського буття, духовно-практичним ставленням суспільства до дійсності, науково неспроможні. Виховний вплив науки на суспільство якраз тим і визначається, що науково-теоретичне освоєння дійсності органічно пов'язане з психологічними, естетичними, ціннісними, емоційними та іншими аспектами практично-перетворюючої діяльності людини, з усім соціальним контекстом її реального історичного буття.

Виховний вплив науки на суспільне життя є сумарним ефектом дії виховних функцій наукового знання: виробничо-економічної, світоглядної, морально-естетичної і організаційно-управлінської. Магістральною тенденцією розвитку науки є постійне розширення дії цих функцій, зростання «виховного коефіцієнту» наукових знань, їх впливу на суспільну свідомість і на життєдіяльність класів і соціальних груп. В цьому процесі можна виділити три основні історичні етапи. Перший — наука уособлена в діяльності окремих вчених, і її вплив на суспільство не істотний. Другий — наука починає перетворюватися на безпосередню продуктивну силу суспільства, виникають науково-дослідні установи на промислових підприємствах, бурхливо зростають зв'язки університетів з виробництвом, природознавство через промисловість вторгається у буденне людське життя. Третій — зміна соціальної орієнтації науки за умов сучасної науково-технічної революції (перехід від розвитку переважно технічних засобів праці, як було на другому етапі, до розвитку переважно інтелектуального потенціалу суспільства, творчих здатностей сукупної робочої сили), перетворення науки не тільки на безпосередню, але й на вирішальну продуктивну силу суспільства. Для третього етапу характерними рисами є витрата трьох-чотирьох процентів вартості національного валового продукту на наукові дослідження, зайнятість наукою 25—35 працівників з кожних 10 тисяч жителів, охоплення вищою освітою більше третини молоді віком від 20 до 24 років, зростання частки колективних наукових праць до 70 процентів від усього числа, створення національних систем науково-технічної інформації, розробка державної науково-технічної політики. XXIV з'їзд КПРС зазначив, що «переворот у розвитку продуктивних сил, який почався під впливом науки та її відкриттів, буде все більш значним і глибоким»¹².

Виробничо-економічна функція науки виявляється в тому, що наукові знання стали основою, на якій тільки й може розвиватися сучасна економіка; наукова діяльність перетворилася на масове заняття, і в перспективі професія наукового працівника стане однією з найпоширеніших; критерії оптимальності, раціональності і економічної ефективності, впроваджені в усіх ланках виробництва, є певною соціальною політикою розвитку не тільки технології, а й усіх продуктивних сил суспільства, в тому числі й головної з них — людини. Виробничо-економічна функція науки постійно розширюється: якщо на початку ХХ століття вона виявлялась у матеріалізації технічних засобів і приладів, у досягненнях природознавства і технічних наук, то нині з цього боку чимдалі більшу роль відіграють гуманітарні науки — психологія, логіка, фізіологія, медицина тощо, суспільствознавчі — науковий комунізм, соціологія, соціальна психологія, прогностика та інші, які

¹¹ W. O. Hagstrom. *The Scientific Community*. N. Y.—London, 1965, pp. 22—23; H. Buser. *The Scientific Man*. N. Y., 1967, p. 130.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

збільшують інтелектуальний потенціал суспільства. Наука змінює умови життя людини і разом з тим її ціннісні орієнтації. Науковий стиль мислення, критерії науковості позитивно впливають на всі форми трудової діяльності людини, оптимізуючи їх, виховуючи у трудящих потребу в науковому підході до розв'язання проблем розвитку матеріально-технічної бази суспільства.

Перетворення науки на безпосередній фактор виробничого процесу по-новому поставило питання про особисту відповідальність вченого за соціальні наслідки його відкриттів і винаходів. За умов сучасної науково-технічної революції діяльність, спрямована на вивчення об'єктивних закономірностей розвитку природи, дедалі міцніше пов'язується з працею над створенням продукції, в якій «уречевлюються» досягнуті наукові результати,— з матеріальним виробництвом. Наука нині торує шляхи майбутньому розвитку виробництва, тобто відіграє стосовно виробництва, за словами Б. М. Кедрова, «бурову» функцію¹³. Розвиток науки і рівень її технологічного застосування шодалі більше зближуються, хоча нагромадження знань, як правило, обганяє економічні можливості їх практичної реалізації. Швидко скорочується також часовий інтервал між завершенням наукового дослідження і матеріалізацією його результатів у нових конструкціях машин чи виробів: якщо на початку нашого століття він сягав 30—40 років, то тепер скоротився до 8—12, а в окремих випадках — до двох-трьох років. Звичним стало те, що у впровадженні ідей у виробництво безпосередню участь беруть їхні автори — вчені, внаслідок чого вчений дістав можливість особисто спостерігати і належно оцінювати соціальні наслідки своєї наукової творчості. Для вчених набули більшої актуальності соціальні й етичні проблеми, пов'язані з ростом наукового знання, питання особистої відповідальності перед суспільством за соціальний вплив нових наукових досягнень. Показово, що дедалі більше буржуазних учених усвідомлюють, що потрібні «конституційні зміни»¹⁴ в законодавстві капіталістичних країн, створення «лояльної опозиції» в університетах¹⁵ та інші заходи, які б запобігали антигуманному використанню наукових досліджень монополіями і буржуазними урядами. Звичайно, такі півзаходи не можуть змінити загальної орієнтації буржуазної науки, підвладної інтересам «великого бізнесу», проте симптоматичним тут є сам факт зростання поміж учених настроїв соціального протесту проти дегуманізації капіталізмом виробничо-економічної функції науки.

Важливу виховну роль відіграє світоглядна функція науки. Відтоді, як «наука повстала проти церкви»¹⁶, значення наукових знань для формування життєвої позиції людини, її ставлення до природного і соціального оточення безперервно зростає. Наукове знання, засвоєне і трансформоване людиною, стає її внутрішнім переконанням, світоглядною позицією особистості в оцінках явищ дійсності. Соціалізація особи полягає, зокрема, і в органічному поєднанні наукових уявлень з ідеологією, моральною свідомістю, естетичними цінностями, з соціально-класовими системами оцінок. Світоглядна функція науки виявляється при цьому як внутрішня основа мотивації вчинків і оцінок особи. Суперечність соціальних наслідків розвитку науки за умов капіталізму,

¹³ Див.: Б. М. Кедров. Ленин и революция в естествознании XX века. М., 1969, стор. 107.

¹⁴ М. Leitenberg. Social responsibility (II); The classical scientific ethic and strategic-weapons development.— Impact of science on society. Paris, 1971, vol. 21, № 2, p. 128.

¹⁵ Див.: М. Kranzberg. Scientists: the loyal opposition.— American scientist New Haven, 1972, vol. 60, № 1, p. 21.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 291.

антагоністичні суперечності і класові конфлікти, властиві цьому ладові, спричиняють принципово протилежні й непримиренні класово-партійні оцінки, посилюють роздвоєність буржуазної суспільної свідомості, протилежність буржуазного і пролетарського, комуністичного світоглядів. Якщо комуністичний світогляд цілком збігається з науковим підходом до феноменів дійсності, то буржуазний прагне обмежитись утилітарно-прагматичним, інструментальним аспектом науки. Останнім часом в буржуазній пропаганді поширюється ідея обоження «безгрішності» тих наукових результатів, які дають безпосередню практичну вигоду, приносять монополіям надприбутки. Наукове знання, яке не є універсально значущим, має цінність лише за певних конкретних умов і тому потребує критично-активного ставлення до нього, тлумачиться буржуазними пропагандистами як універсальний алгоритм будь-якої діяльності, що начебто знімає етичну відповідальність з того, хто це знання використовує.

Повною мірою виявляється світоглядна функція науки тільки в соціалістичному суспільстві, де панує ідеологія марксизму-ленінізму — наукова основа комуністичного світогляду, а розширення можливостей «для розвитку здібностей, обдарованостей, талантів у галузі виробництва, науки, техніки, літератури і мистецтва» стало програмним принципом соціально-економічної політики КПРС і Радянського уряду¹⁷.

Наука як важливий елемент в системі культури впливає на моральну свідомість і естетичне сприйняття дійсності. Стимулюючий вплив мистецтва на творчу активність учених, на розвиток особистості вченого, на формування його характеру добре відомий. Менш дослідженим є питання про зворотний вплив науки на сучасне мистецтво, питання про те, в якому напрямі вона змінює уявлення про престижність, соціальне вдосконалення, систему естетичних потреб, ставлення людини до колективу, до природного і культурного середовища. Звичайно, не існує безпосередньої залежності між особливостями науки і техніки та етично-естетичними поглядами людини, залежності, яка б давала змогу на основі аналізу науково-технічних змін робити висновки про зміни особистості. Проте технізація супроводжується, як правило, раціоналізацією масової свідомості, а нові форми інформаційного обміну (зокрема зростання в ньому питомої ваги звукової і образно-пластичної інформації) відчутно впливають на естетичні смаки і розвиток окремих форм мистецтва. Інтелектуалізація праці, викликана бурхливим розвитком науки, істотно впливає на буденну свідомість й емоційну та психологічну орієнтацію людини. Можна погодитись з думкою про те, що зміни в науці і техніці і надалі будуть важливим фактором суттєвих змін у ціннісних орієнтаціях людини і що «швидше за все саме в цій сфері буде розв'язуватись (і, напевно, найдраматичнішим чином) головна доля людини майбутнього»¹⁸.

Нарешті, виховний вплив науки на суспільство реалізується через організаторсько-управлінську функцію наукових знань. Наука завжди слугувала оптимізації людської діяльності, але нині, коли ця діяльність налічує близько 35 тисяч професій, проблеми управління і організації соціальних відносин набули винятково важливого значення. Кібернетика, наука про управління складними динамічними системами, створила можливість кібернетизації матеріального виробництва, сфери управлінської праці, освіти, культури і самих наукових досліджень. Повсюдне впровадження автоматизованих систем управління означає перехід до

¹⁷ Див.: Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 389.

¹⁸ B. Suchodolski. Człowiek przyszłości czy tylko przyczłowieka? — Perspektywy XXI wieku. Szkice futurologiczne. Warszawa, 1971, S. 14.

вищої фази автоматизації, на якій забезпечується електронний контроль, регулювання і управління інтегрованими, безперервними процесами трудової діяльності. Кібернетизація потребує виховання творчої, активної особистості, з розвинутими духовними запитами, високою моральною свідомістю, високою культурою почуттів, вмінням самостійно мислити, науково узагальнювати явища дійсності і практично використовувати теоретичні висновки. Спричинюваний наукою виховний вплив на управлінсько-організаційну діяльність людини є виявом загальної соціальної орієнтації на розвиток всебічно розвинутої особистості. Науково-технічна революція, пов'язана з глибокими соціально-політичними зрушеннями сучасності, зі світовим революційним процесом, має глибокий гуманістичний зміст, бо автоматизація «означає розв'язання одвічної суперечності між людиною і технікою в рамках сукупного робочого механізму»¹⁹, створює найсприятливіші умови для розвитку як особистості, так і речових продуктивних сил суспільства.

Як вже зазначалося, реалізація можливостей, які виникають у зв'язку з розвитком науки, залежить від суспільно-політичних умов її функціонування. Використання досягнень науки в буржуазному суспільстві має на меті захист і увічнення капіталістичного ладу. Монополістичний капітал прагне використати зростаючий вплив науки на суспільство в своїх вузько-класових, егоїстичних інтересах. В умовах соціалізму виховні функції науки цілком підпорядковані інтересам трудящих.

XXIV з'їзд КПРС, поставивши завдання органічно поєднати досягнення сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, відкрив широкі перспективи для поглиблення виховного впливу науки на всі сфери суспільного життя, для формування гармонійно і всебічно розвинутої особистості. З наближенням до комунізму виховний вплив науки у сфері праці, побуту, освіти, моральної свідомості та естетичних почуттів виявлятиметься дедалі повніше.

* * *

Все более возрастающая в наше время роль науки в техническом и социальном прогрессе общества с новой остротой ставит вопрос о ее морально-воспитательной функции. Научное знание непосредственно связано с процессом формирования системы социальных ценностных ориентаций, мировоззренческих установок и идеологии.

Однако влияние науки на морально-воспитательные процессы находится, в свою очередь, в зависимости от влияния самого общества, его идеологии и морали на моральную ориентацию как самого научного знания, так и его представителей.

Эта зависимость подтверждена в статье данными контент-анализа, проведенного по материалам анкетирования известных ученых нашего времени.

В результате исследования проблемы авторы приходят к выводу о том, что только марксистско-ленинская идеология и моральный климат социалистического общества позволяют поставить науку на службу общественному прогрессу, воплотить в морально-воспитательной функции социалистической науки благородные и гуманные идеи марксизма-ленинизма.

¹⁹ Г. Н. Волков. Социология науки. М., 1968, стор. 67.

Суспільні науки в системі сучасного наукового знання

М. М. РОСЕНКО

Нині багатьма радянськими вченими настійно порушується питання про потребу розглядати науку як цілісне суспільне явище¹, як систему знань про світ в цілому², як певний соціальний інститут³. Зіставлення цих характеристик показує, що вони взаємно доповнюються, розкриваючи таку важливу рису в змісті сучасної науки, як цілісність і системність.

Вивчення науки як цілісної системи спричинило виникнення наукознавства, яке вивчає зміст, закономірності і соціальні умови її розвитку⁴. Дослідження науки як цілісного суспільного явища дає змогу розкрити внутрішню структуру наукового знання, проаналізувати зміни місця і ролі науки в суспільному розвитку, зокрема значення суспільних наук у здійсненні науково-технічної революції, а також виявити якісні зміни структурних елементів науки.

Системний підхід дає можливість обґрунтувати низку нових теоретичних положень, пов'язаних із характеристикою умов і об'єктивних законів розвитку сучасної науки, її рушійних сил, обґрунтуванням її зростаючої ролі в будівництві комунізму. Ці питання привертають увагу багатьох радянських дослідників⁵. Теоретичні проблеми розвитку науки розробляються не лише філософами і соціологами, а й представниками спеціальних галузей наукового знання⁶. Комплексне дослідження питань розвитку і змісту науки не лише правомірне, а й необхідне. Такий підхід відбиває єдність наукового знання, що ґрунтується на єдності матеріального світу⁷.

¹ Див.: И. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс. М., 1972; И. А. Майзель. Наука, автоматизация, общество. Л., 1972; Б. М. Кедров, А. Г. Спиркин. Наука.—Философская энциклопедия, т. 3, М., 1964; Б. М. Кедров. История науки и принципы ее исследования.—«Вопросы философии», 1971, № 9 та ін.

² Див.: Д. И. Чесноков. Исторический материализм. М., 1965; А. И. Ракитов. Анатомия научного знания. М., 1969 та ін.

³ Див.: И. И. Лейман. Наука как социальный институт. Л., 1971.

⁴ Див.: Наука о науке. М., 1966; С. Р. Микуллинский, Н. И. Родный. История науки и науковедение. У зб.: Очерки истории и теории развития науки. М., 1969; Г. М. Добров. Наука о науке. К., 1970.

⁵ Див.: В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом. М., 1973; В. Келле, Н. Макешин. Социология науки в СССР. М., 1971; Г. Н. Волков. Социология науки. М., 1968; Современная научно-техническая революция. М., 1970; Б. М. Кедров. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967; Його ж. Соотношение фундаментальных и прикладных наук. «Вопросы философии», 1972, № 2; Г. М. Добров. Потенциал науки. К., 1969; П. А. Рачков. Наука и общественный прогресс. М., 1963 та ін.

⁶ Див., напр., праці М. Ф. Келдиша, А. І. Берга, А. Д. Александрова, Б. В. Бірюкова та ін.

⁷ Див.: М. Челиков. Единство знаний — важный фактор научного прогресса.—«Коммунист», 1969, № 13.

Зазначена тенденція особливо посилилася за доби науково-технічної революції, котра обіймає різні сторони суспільного життя. Аналізуючи зміст науково-технічної революції, академік Б. М. Кедров підкреслює, що стимули руху цього процесу, його соціальні наслідки, характер і форми взаємодії науки і техніки в сучасних умовах, нарешті, «питання про мету, задля якої використовують ті чи інші групи людей і цілі держави, досягнуті в ході цієї революції результати, потребують комплексного дослідження, в якому всі науки — і природничі, і технічні, і гуманітарні (філософські і суспільні) — виступають у єдності, у тісній взаємодії»⁸. Науково-технічна революція являє закономірний результат і синтез всього того, що дало вивчення різних галузей матеріального світу, включаючи сферу суспільного життя.

У цьому синтезі представлена не лише логіка науки, а й її історія, економічні і соціологічні аспекти розвитку науки і техніки, а також психологія наукової і технічної творчості. Усі ці сторони наукового пізнання, взяті в їхньому органічному зв'язку і взаємодії, і становлять предмет наукознавства. Г. М. Добров підкреслює, що наукознавство являє собою «комплексне дослідження і узагальнення функціонування наукових систем з метою посилення потенціалу науки і підвищення ефективності наукового процесу за допомогою засобів організаційного впливу»⁹.

Наукознавство розглядає науку як цілісне суспільне явище, підпорядковане специфічним закономірностям. Виникнення наукознавства відбиває тенденцію зростання ролі науки, в тому числі і суспільствознавства, факт перетворення її на нинішньому етапі комуністичного будівництва на безпосередню продуктивну силу. Наукознавство виявилось одною з ланок науково-технічного перевороту. І як один з важелів цього перевороту, наукознавство великою мірою впливає на його спрямування і розмах. Через наукознавство відбувається проникнення суспільних наук у науки природничі і технічні. Такому проникненню сприяє також зростання «теоретичності» всіх галузей сучасної науки. В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» наголошував, що будь-яка наука, крім знань про спеціальні проблеми тої чи тої галузі матеріального світу, містить їх теоретичне узагальнення і методологічне тлумачення.

Те, що в спеціальних науках збільшується питома вага і практична значущість теорії і посилюється роль філософських узагальнень як необхідного елемента їхнього подальшого розвитку, є показником дедалі важливішого місця суспільних наук в системі сучасного наукового знання. Зростання «теоретичності» всіх галузей сучасної науки створює умови для тісної взаємодії природничих і технічних наук із суспільними як з боку чимдалі глибшого взаємопроникнення методів наукового дослідження, так і з боку реалізації цілей наукового пошуку. Ці питання потребують докладнішого обґрунтування на матеріалах розвитку окремих конкретних наук або розділів сучасної науки, і в межах невеликої статті їх з'ясувати неможливо. Тут лише спинимось на зазначеній тенденції як загальній закономірності розвитку всієї системи наукового знання.

У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» підкреслюється, що останніми роками посилилась увага вчених-суспільствознавців до розробки актуальних проблем сучасності, зросла їхня роль

⁸ Б. М. Кедров. Маркс и единство наук — естественных и гуманитарных. «Вопросы философии», 1968, № 5, стор. 13.

⁹ Г. М. Добров. Потенциал науки, стор. 9.

у розв'язанні народногосподарських завдань¹⁰. Через це теоретичний аналіз місця самих суспільних наук у процесі пізнання і революційного перетворення світу також набуває великого значення і актуальності. У розв'язанні завдань комуністичного будівництва, які дедалі ускладнюються, надзвичайно велике значення марксистсько-ленінської теорії, що «прокладає шлях практиці, забезпечує науковий підхід до визначення політики партії»¹¹. Цей процес потребує глибокого і всебічного вивчення.

Визначаючи перспективи дальшого розвитку науки в зв'язку з ускладненням її проблематики і зростанням її ролі за умов розвинутого соціалізму, XXIV з'їзд КПРС підкреслив необхідність зміцнювати взаємодію вчених, що працюють в галузі природничих, технічних і суспільних наук. Особлива роль у розвитку сучасної науки належить марксистсько-ленінській філософії, яка становить світоглядні, методологічні і гносеологічні засади розв'язання важливих і складних проблем сучасності.

З'ясування місця суспільних наук у системі сучасного наукового знання, визначення ліній їхньої взаємодії з іншими структурними елементами науки, характеристика соціологічного аспекту розвитку науки — завдання, важливі не тільки з теоретичного, а й з практично-політичного боку, вони невіддільні від розв'язання всієї сукупності завдань будівництва комуністичного суспільства. Потреба в розробці зазначених проблем диктується і боротьбою проти буржуазної ідеології. Буржуазні соціологи пишуть про те, що суспільні науки не мають жодного стосунку до науково-технічної революції, зводять розвиток сучасної науки до поступу лише її природничих і технічних галузей. Така позиція відбиває класові інтереси ідеологів сучасної імперіалістичної буржуазії, спрямовані на збереження основ капіталізму, підрив і дискредитацію соціалізму. Марксистсько-ленінський аналіз ролі і місця суспільних наук у перетворенні суспільства, у здійсненні науково-технічної революції створює міцні засади кардинальної критики антимарксистських поглядів.

Під час розгляду зазначеного питання передусім маємо визначити обсяг поняття «система наукового знання». У нашій літературі поширена думка, що зміст сучасної науки складають, по-перше, науки природничі, що вивчають закони природи, і, по-друге, науки суспільні, що вивчають закони суспільного життя¹². Такий поділ не можна вважати задовільним. Останніми десятиріччями у велику самостійну групу наукового знання об'єдналися технічні науки, котрі як за предметом, так і за методами дослідження не можна зарахувати до природничих або суспільних наук¹³.

Виокремлення технікознавства поряд з природознавством і суспільствознавством дає змогу адекватно визначити структурні підрозділи наукового знання на сучасному етапі його розвитку, виявити характер взаємозв'язку між цими підрозділами. В процесі науково-технічної революції посилюється взаємодія суспільних, технічних і природничих

¹⁰ Див.: «Коммунист», 1967, № 13, стор. 4—5.

¹¹ Там же, стор. 3, 5.

¹² Див.: Б. М. Кедров. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967, стор. 217; И. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс, стор. 24—25.

¹³ Питання про виокремлення технічних наук в самостійну галузь наукового знання — технікознавство — останнім часом дістало належне обґрунтування у працях учених Інституту історії природознавства і техніки Ленінградського відділення АН СРСР (керівник проф. Ю. С. Мелешенко). Див. зб.: Научно-техническая революция и некоторые методологические проблемы технических наук. Л., 1970; Проблемы деятельности ученого и научных коллективов. Л., 1970; О взаимосвязи общественных и технических наук. Л., 1972 та ін.

наук, зростає роль суспільних наук у розвитку природознавства і технікознавства, зазнає змін їхній статус у функціонуванні наукової системи загалом.

Потрібно докладніше розглянути питання про місце філософії в системі сучасної науки. У нашій літературі доволі часто натрапляємо на погляд, згідно з яким філософія становить складову частину або елемент суспільствознавства. Приміром, І. Д. Андреев¹⁴ зараховує філософію до групи суспільних наук, які вивчають надбудовні явища і взагалі тільки суспільні явища. Але її предмет — найзагальніші закони руху і природи, і людського суспільства, і мислення. Отож, її не можна обмежити рамками суспільствознавства, хоча вона органічно з ним пов'язана.

Філософії як суспільній науці належить особлива роль. За своїм предметом і функціями вона становить, власне, окремий, четвертий, за ліком, а не значенням, розділ наукового знання.

Філософія, маючи за предмет дослідження закони розвитку світу загалом, виконує методологічну функцію стосовно всієї системи наукового знання. Вона виступає як теорія найвищого порядку в усіх галузях спеціального знання, вичленовуючи з них те загальне, що характеризує розвиток різних сфер і рівней матеріального і духовного світу. Отже, філософія є органічною складовою частиною всіх розділів наукового знання і водночас самостійною наукою, що має відмінний од інших наук предмет дослідження, свої певні категорії і поняття, що обіймає розроблену систему методів наукового пізнання і виконує світоглядну, методологічну і гносеологічну функцію в розвитку сучасної науки.

На великій ролі марксистсько-ленінської філософії як методології наукового знання наголошується в постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і посиленню їх ролі в будівництві комунізму». У ній зазначається, що завданням радянських учених у галузі філософських наук є «дальша розробка матеріалістичної діалектики, теорії пізнання і логіки, методологічних проблем суспільних, природничих і технічних наук»¹⁵. Ці положення дістали розвитку й обґрунтування в матеріалах XXIV з'їзду КПРС. У документах з'їзду підкреслена потреба дальшого розгортання досліджень з проблем марксистсько-ленінської теорії. «Партія бачить своє найважливіше завдання в тому, — зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС, — щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹⁶.

Розвиток науки і суспільної практики за нинішньої доби свідчить про те, що філософія як суспільна наука набуває дедалі більшого значення в розв'язанні всього комплексу питань дальшого суспільного, в тому числі і наукового прогресу. Мірою збільшення наших знань про світ прискорюється розвиток і збагачення самої філософії, зростають її можливості активно впливати на навколишній світ. Стан філософської науки дедалі більше визначає успіхи і спрямування розвитку конкретних наук. Плідний розвиток філософської науки може бути здійснений тільки на ґрунті спільних зусиль філософів і представників суспільних, природничих і технічних наук.

Марксистсько-ленінська філософія становить методологічну основу пізнання законів суспільного розвитку. Спираючись на дані спеціальних суспільних наук, вона виробляє цілісний підхід до аналізу

¹⁴ Див.: І. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс, стор. 37.

¹⁵ «Коммунист», 1967, № 13, стор. 7.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 116.

закономірностей розвитку суспільства, дає змогу бачити напрям змін і передбачати їхні наслідки. Чим складнішим робиться суспільне життя, тим більшою мірою зростає потреба в теоретичному осмисленні його процесів. Спеціальні суспільні науки дедалі частіше і в ширших масштабах застосовують філософські поняття і категорії. Марксистсько-ленінська філософія збагачує зміст суспільних наук, дає їм нові ідеї і теорії.

Найхарактерніша риса марксистсько-ленінської філософії (і цим вона принципово, докорінно відрізняється від будь-якої іншої філософської системи) полягає в тому, що істинність положень діалектичного й історичного матеріалізму дістала всебічне підтвердження на практиці, в розвитку наукового пізнання, в боротьбі трудящих за революційне перетворення світу. Водночас нерозривний зв'язок філософії з практикою є одним із основних джерел її дієвості і сили.

Чим глибше і масштабніше марксистсько-ленінська філософія осягає й узагальнює тенденції суспільно-історичної практики, корінні цілі й інтереси робітничого класу, трудящих мас, підсумки всього наукового пізнання, тим успішніше здійснюється її методологічна функція. Виступаючи загальнотеоретичною і загальнометодологічною основою розвитку конкретних наук, матеріалістична діалектика сама збагачується новими досягненнями соціальної практики і наукового пізнання, і це робить більш дійовою її світоглядну функцію.

Ф. Енгельс на прикладі Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст. й політичного перевороту XIX ст. в Німеччині показав їхній зв'язок з попередніми революційними поглядами в галузі філософії¹⁷⁻¹⁸. Цей зв'язок з очевидністю виявив себе і в середині XIX ст., коли виникнення марксистів готувало і наближувало найглибші соціальні перетворення, необхідні для здійснення соціалістичної революції. У праці «Про значення воєнного матеріалізму» В. І. Ленін показав визначальну роль наукової філософської думки для успішного руху вперед природничих і суспільних наук. Практика розвитку радянської науки свідчить, що вона змогла посісти чільне місце в багатьох галузях сучасного наукового знання і дістати світове визнання тільки завдяки тому, що свідомо керується науковою методологією, спирається на непохитні підвалини марксистсько-ленінської теорії, має своїм головним завданням служити народові, сприяти розквіту і могутності своєї Вітчизни.

В єдиній і цілісній системі сучасного наукового знання, що розвивається як на засадах її внутрішніх, іманентних законів, логіки і наукового пізнання, так і внаслідок соціальної зумовленості наукової діяльності, відбувається складна взаємодія і взаємозбагачення всіх галузей наукового знання. Водночас наявна тенденція постійного зростання ролі суспільних наук як необхідної умови дальшої оптимізації розвитку і функціонування наукової системи. В. Г. Афанасьєв підкреслює, що за умов побудови комунізму «розвиток суспільних наук і впровадження їхніх рекомендацій у практику не менш важливі, ніж використання здобутків природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу»¹⁹.

Значення суспільних наук на сучасному етапі життя радянського суспільства зростає завдяки піднесенню рівня організованості всієї суспільної системи і посиленню ролі соціального управління. XXIV з'їзд КПРС висунув завдання історичної ваги — «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної

¹⁷⁻¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 261.

¹⁹ В. Г. Афанасьєв. Научное управление обществом, стор. 3.

системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізові, форми з'єднання науки з виробництвом»²⁰. У розв'язанні цього першорядного для справи комуністичного будівництва завдання величезна роль належить суспільним наукам. На відміну від природничих і технічних наук, вони безпосередньо не пов'язані з продуктивними силами суспільства, але положення К. Маркса про перетворення науки на безпосередню продуктивну силу стосується також і їх. Це перетворення знаходить свій вияв насамперед у впливі на діяльність людини, в управлінні соціальними процесами, плануванні і прогнозуванні розвитку продуктивних сил. Суспільні науки впливають на розвиток продуктивних сил і через зміну суспільних, в тому числі і виробничих відносин. Тут їхня дія опосередкована, але вона становить складову частину процесу перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. І нарешті, одним з найважливіших каналів, яким іде таке перетворення, є наукова підготовка і виховання навичок трудової діяльності в людини — головної продуктивної сили суспільства, вироблення у трудящих передового, марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі, піднесення культурного і освітнього рівня народу, вдосконалення фахових знань. Будівництво комунізму може здійснюватися тільки на основі всебічного використання здобутків науково-технічної революції, раціонального і планомірного розвитку і розміщення продуктивних сил, наукового регулювання суспільних відносин. Це диктує потребу постійно і творчо рухати вперед суспільні науки. Поділяємо думку П. О. Рачкова про те, що «за умов соціалізму постійне зростання сили і значення суспільних наук є об'єктивною необхідністю, закономірністю суспільного розвитку. Ці науки справляють тим більший вплив на життя суспільства, чим глибше відповідають корінним потребам комуністичного будівництва»²¹.

Отож, закономірність перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільства характеризує розвиток усєї системи наукового знання. Але реалізація цієї закономірності щодо суспільних, природничих і технічних наук відбувається по-різному, в різних формах або з різних сторін. Якщо технічні науки вивчають закономірності створення і функціонування технічних систем, тобто безпосередньо визначають рівень і характер засобів праці, то природничі науки створюють теоретичний фундамент для дальшого розвитку техніки і продуктивних сил загалом. Суспільні ж науки вивчають соціальні проблеми розвитку науки, техніки і виробництва — їхньої організації і спрямування, економічної ефективності, розміщення і використання продуктивних сил та ін.

Для з'ясування питання про місце і роль суспільних наук у системі сучасного наукового знання важливе значення має класифікація й аналіз їхньої внутрішньої структури. Це питання ще не стало предметом спеціального дослідження, досі немає праць, де були б визначені змістові і структурні характеристики суспільствознавства. Може, пояснення слід шукати в складності проблеми, адже «структуру і класифікацію наук не можна уявляти собі як щось нерухоме, раз і назавжди дане»²².

Суспільствознавство є вельми динамічною системою знання і пізнання специфічної, дуже складної галузі матеріального світу — людського суспільства. Відбиваючи зміни в суспільній практиці, воно безнастанно розвивається, збагачує свій зміст. Виникають нові розділи і но-

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 65.

²¹ П. А. Рачков. Роль науки в строительстве коммунизма. М., 1969, стор. 162.

²² И. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс, стор. 32.

ві дисципліни в науках про суспільство. Це зробилося особливо характерним для останніх десятиріч, внаслідок здійснення науково-технічної революції, що спричинила появу таких дисциплін, як технічна естетика, історія техніки, соціологія науки, організація й економіка конкретних галузей промисловості і техніки. Зазнають значних змін і традиційні суспільні науки, в них виникають нові розділи, застосовуються нові методи і прийоми дослідження соціальних процесів. Останніми роками суспільні науки дедалі ширше залучають математичний, ймовірнісний і системний методи, метод моделювання і низку інших, які до того застосовувалися тільки в окремих галузях природничих або технічних наук. Позитивно позначається на розвитку суспільних наук використання методів кібернетики²³. Усе це свідчить про глибокі якісні зрушення в змісті суспільних наук.

Науково-технічна революція визначає докорінні перетворення в усіх галузях наукового знання. У суспільствознавстві цей процес характеризується своїми особливостями, що пов'язано з проблематикою і методом дослідження, специфікою суспільних процесів як об'єктів вивчення, використанням результатів дослідження та ін. Але не підлягає сумніву те, що розвиток суспільних наук здійснюється в річищі загальних закономірностей, які визначають посилення соціальної функції сучасної науки за умов зрілого соціалізму.

Усе це настійно висуває завдання класифікації суспільних наук, з'ясування структури суспільствознавства, характеру взаємозв'язку його окремих дисциплін, особливостей його розвитку порівняно з іншими підрозділами наукового знання. За вихідне положення може правити думка тих авторів, які вважають, що система суспільних наук повинна врешті-решт відбивати структуру самого суспільства²⁴. Згідно з цим, вирізняються кілька груп суспільних наук, які вивчають різні сторони життя суспільства. Насамперед, це науки, що досліджують сферу матеріального виробництва: політична економія, економічна географія, галузеві економіки, демографія, історія народного господарства та ін. Значну групу складають суспільні дисципліни, об'єктом яких є надбудовні явища і духовне життя суспільства: політичні і правові науки, історія і теорія релігії й атеїзму, етика, естетика, педагогіка, психологія, логіка тощо. З-поміж суспільних наук можна також виділити групу дисциплін, які вивчають закономірності розвитку явищ, не належних тільки лиш сфері матеріального виробництва або сфері духовного життя. Це науки, котрі мають своїм предметом мову, сферу побуту, національні, сімейні та інші відносини. Сюди можна зарахувати мовознавство, етнографію, соціологію побуту й інші дисципліни.

У системі суспільствознавства особливе місце посідає науковий комунізм. Науковий комунізм орієнтує суспільні науки на дослідження суспільних явищ з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників, здобутків і завоювань соціалізму, світового визвольного руху. Створений К. Марксом і Ф. Енгельсом в середині минулого століття, творчо розвинутий за нових історичних умов В. І. Леніним, Комуністичною партією Радянського Союзу науковий комунізм завжди служив дороговказом у діяльності нашої партії, братніх комуністичних і робітничих партій. Із вступом нашої країни в період розвинутого соціалізму

²³ Див.: Б. В. Бирюков, Е. С. Геллер. Кібернетика в гуманитарних науках. М., 1973.

²⁴ Див. И. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс, стор. 36. А також: Д. И. Чесноков. Исторический материализм. М., 1965, стор. 378—379; В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. О классификации общественных наук. «Вопросы философии», 1964, № 1.

науковий комунізм збагатився новими теоретичними положеннями і висновками, які конкретизують марксистсько-ленінське вчення про побудову комуністичного суспільства.

Класифікація суспільних наук, заснована на відтворенні структурної організації суспільства, має відбивати їхні відмінності за змістом, предметом дослідження і водночас їхню єдність. Ця єдність визначається тим, що соціальні явища, що вивчаються суспільними науками, складають лише різні сторони одного й того ж об'єкта — єдиного людського суспільства, багатоманітного за своїми аспектами і виявами.

* * *

Анализ места и роли общественных наук в системе современного научного знания имеет важное теоретическое и практическое значение. Общественным наукам принадлежит большая роль в осуществлении выдвинутой XXIV съездом КПСС исторической задачи — органически соединить достижения научно-технической революции с преимуществами социализма. В условиях научно-технической революции усиливается взаимодействие общественных, естественных и технических наук. Превращение науки в непосредственную производительную силу воплощается в усилении влияния общественных наук на деятельность человека, их роли в управлении социальными процессами, планировании и прогнозировании развития производительных сил общества.

Особое внимание в статье уделено месту философии в системе современной науки. Марксистско-ленинская философия выполняет мировоззренческую, методологическую иgnoseологическую функцию в развитии современной науки. Характерной особенностью марксистско-ленинской философии является единство теории и практики. Неразрывная связь философии с практикой является одним из основных источников ее действительности и силы, осмысления и разрешения коренных проблем революционного преобразования общества на коммунистических началах и научного познания.

Науковий атеїзм і практика атеїстичного виховання

В. К. ТАНЧЕР

У розвинутому соціалістичному суспільстві релігія є пережитком минулого, який поступово зникає в процесі удосконалення цього суспільства і перетворення його на суспільство комуністичне. Це є, передусім, наслідком дії об'єктивних чинників: докорінні зміни в суспільному бутті неминуче ведуть до глибоких змін у суспільній свідомості. Але не меншу роль відіграють суб'єктивні чинники, зокрема послідовна, науково обгрунтована політика Комуністичної партії і соціалістичної держави щодо релігії й церкви, ефективне науково-атеїстичне виховання.

Комуністична партія і соціалістична держава, які завжди дотримувалися наукового підходу до проблем удосконалення духовного життя суспільства, вбачають важливе соціальне завдання в тому, щоб за допомогою науково-атеїстичного виховання всіляко долати релігійні пережитки. Успішно розв'язати це завдання можна лише на основі марксистсько-ленінського вчення, на основі наукового атеїзму.

Науковий атеїзм виник на ґрунті узагальнення суспільної практики, він становить систему поглядів, які викривають хибність релігійного пояснення матеріальних і духовних явищ суспільного життя. Науковий атеїзм є невід'ємним елементом науково-матеріалістичного світогляду. Він орієнтує пізнання на принципове заперечення всього надприродного, на пошуки об'єктивних закономірностей, стверджує пізнавальну здатність людського мислення. Велике методологічне значення має науковий атеїзм для практичної людської діяльності. Він руйнує перешкоди на шляху людини до матеріалістичного реалізму і цим самим бере безпосередню участь у суспільній практиці. Надзвичайно важлива роль наукового атеїзму у подоланні релігійних пережитків.

Науковий атеїзм як аспект матеріалістичного світогляду є однією з філософських наук, що досліджує ту частину суспільної свідомості, яка спотворено відображає об'єктивний світ,— тобто релігійний світогляд. Предметом наукового атеїзму є закономірності виникнення, функціонування, змін релігії, її згасання, а також становлення атеїзму. Отже, науковий атеїзм формує критичне ставлення до релігії, сприяє її усуненню з суспільного життя, розглядає подолання релігії як історично неминучий процес.

Науковий атеїзм не тільки констатує закономірність згасання релігії, але й становить один із чинників цього процесу. Річ у тім, що науковий атеїзм як заперечення релігії, з одного боку, і як аспект правильного, наукового відображення світу, з другого — має дві властивості: критичну (руйнівну) і позитивну (стверджуючу).

Науковий атеїзм розкриває негативну роль релігії в суспільному житті й мисленні людини, спираючись на ті висновки, які робить людське мислення із суспільно-історичної практики. З допомогою цих висновків розкривається соціальна роль релігії, з'ясовується її гносеологічна хибність. Внаслідок цього свідомість віруючих звільняється від релігійних ілюзій. Атеїзм руйнує релігію.

Вся історія людської думки свідчить про конфронтацію атеїзму й релігії. Буржуазні критики атеїзму, фальсифікуючи його справжню, наукову суть, вбачають у ньому лише руйнівну силу. Вони звинувачують атеїзм у короткозорості, обмеженості, в тому, що він, руйнуючи

релігію, нібито завдає людству непоправної шкоди. Історичний і соціальний аналіз ролі її місця релігії в суспільному житті давно довів, що людство, пориваючи з нею, не тільки нічого не втрачає, а навпаки — дістає нові можливості для прогресивного розвитку. Як бачимо, руйнівна функція наукового атеїзму не є негативною, вона має позитивний характер. Цей перехід руйнівної функції наукового атеїзму в позитивну становить одну з діалектичних властивостей наукового світогляду, яка примножує його методологічні можливості.

Можна назвати ще такі позитивні риси наукового атеїзму, як його активний характер в боротьбі ідей, в утвердженні гуманізму. У цьому виявляється його зв'язок з теорією наукового комунізму. К. Маркс уперше показав цей зв'язок: «...атеїзм, як зняття бога, означає становлення теоретичного гуманізму, а комунізм, як зняття приватної власності, означає вимогу справжнього людського життя, як невід'ємної власності людини, означає становлення практичного гуманізму; інакше кажучи, атеїзм є гуманізм, опосереднений з самим собою шляхом зняття релігії, а комунізм — гуманізм, опосереднений з самим собою шляхом зняття приватної власності»¹.

Позитивна роль наукового атеїзму полягає також у тому, що він сприяє революційно-перетворюючій діяльності суспільства. Від визначення ролі її місця релігії в суспільно-історичному процесі, в ідеологічній боротьбі науковий атеїзм переходить до практичного розв'язання питань, що стосуються релігії і церкви, до обґрунтування змісту і форм атеїстичного виховання як суб'єктивного чинника подолання релігійних пережитків.

Атеїстичне виховання в соціалістичному суспільстві є невід'ємною частиною загального процесу комуністичного виховання трудящих. Звідси випливає виняткова важливість наукового підходу до атеїстичного виховання, про що писав В. І. Ленін: боротьбу з релігією поставити більш науково². Науковий підхід до атеїстичного виховання означає, що воно повинно бути систематичним, планомірним, всебічно використувати сучасні засоби ідеологічного впливу.

Науково-атеїстичне виховання, здійснюючи вплив на релігійну свідомість, повинне зважати на особливості духовного розвитку в період комуністичного будівництва. Тому система цього виховання має бути сукупністю різноманітних форм ідеологічного впливу, організованих з максимальним урахуванням особливостей релігійної свідомості. Із цієї специфіки випливає і специфічний характер науково-атеїстичного виховання. Тому його система у різних структурних підрозділах поєднує зміст виховання і його різні форми. Таким змістом є комуністичний світогляд як принципово протилежний світоглядові релігійно-ідеалістичному, а формами — різноманітні засоби впливу на релігійну свідомість. Поєднання змісту і форм науково-атеїстичного виховання здійснюється з урахуванням закономірностей відмирання релігійного світогляду.

Система науково-атеїстичного виховання складається з багатьох ланок. Провідна роль належить партійним органам. Партійні, державні й громадські організації й установи проводять безпосередню науково-атеїстичну роботу. Пропагандисти і вихователі в особистому контакті з масами справляють на них атеїстичний вплив. Тут дістають застосування всі надбання в галузі ідеології.

Важливою особливістю системи науково-атеїстичного виховання, зумовленою методологічними засадами атеїстичної теорії, є її всеохоп-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 592.

² Див.: В. І. Ленін о культурі и искусстве. М., 1966, стор. 519.

люючий характер. Це означає, що вона повинна поширювати атеїстичний вплив на всі групи населення, враховуючи віросповідні особливості кожного віруючого, застосовуючи індивідуальний підхід.

У подоланні релігійних пережитків вирішальними вресіті-решт є чинники об'єктивні. Тому такого величезного значення набуває активна участь віруючих у практичній роботі, в побудові нового суспільства. Отож, атеїстична робота поєднується із залученням віруючих до активної трудової і суспільно-політичної діяльності. Це передбачає розширення соціальних зв'язків віруючих (особливо таких груп, як домогосподарки, пенсіонерп, надомники) і згуртування їх у колективи за інтересами. Слід більше дбати про їхні потреби, відгукуватись на їхні запити, уважно ставитись до окремих людей, а особливо до тих, кого спіткало особисте горе. Відомо, що живучість релігійних пережитків часто спричиняється тим емоційним і естетичним задоволенням, яке дістають віруючі у релігійному культі. Тому великого значення набуває створення і впровадження в побут нових радянських безрелігійних свят і обрядів, удосконалення їх. Вони мають відповідати духові сучасності і традиційним звичаям народу.

Системність науково-атеїстичного виховання передбачає і його планомірність. Перспективне планування такого складного ідеологічного процесу повинне ґрунтуватись на наукових засадах. Їх створює марксистсько-ленінська атеїстична теорія.

Провідним моментом планування є, як відомо, передбачення та прогнозування.

Наукове передбачення майбутнього релігії, глибокий науковий аналіз чинників, що впливають на її долю, міститься в інтерв'ю К. Маркса кореспондентові газети «Chicago Tribune». На зауваження кореспондента про те, що К. Марксу та його послідовникам приписують різного роду підбурювальні промови проти релігії і що, очевидно, їм хотілося б, щоб уся система релігії була знищена, використана доценту, К. Маркс відповів: «Ми знаємо, що насильницькі заходи проти релігії безглузді, але наша думка така: релігія зникатиме в міру того, як розвиватиметься соціалізм. Її зникнення повинно відбутися в результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню»³. Руйнування релігійної ідеології внаслідок дії об'єктивних і суб'єктивних факторів в період переходу від соціалізму до комунізму, передбачене К. Марксом, стало безперечним фактом сучасності.

Виняткова заслуга в прогнозуванні майбутнього релігії як соціального явища належить В. І. Леніну. Виходячи з положення К. Маркса і Ф. Енгельса про історичну неминучість подолання релігії, В. І. Ленін розкрив конкретний зміст цього процесу, узагальнив умови боротьби російського пролетаріату, досвід соціалістичної революції. Якщо в першій Програмі партії висувалася вимога повної рівноправності всіх громадян незалежно від віросповідання, то в другій Програмі вже ставилося завдання сприяти звільненню трудящих мас від релігійних передсудів, організувати найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду.

Ці ідеї становлять основу ленінського вчення про науково-атеїстичне виховання трудящих як головний шлях подолання релігійних пережитків. В. І. Ленін так визначає зміст такого виховання: «Цим масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами з найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від

³ Див.: «Людина і світ», 1965, № 12, стор. 2.

релігійного спу, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.»⁴.

За сучасних умов у нашій країні створено всі можливості для формування наукового світогляду у всіх трудівників. Тому Комуністична партія на найближчий період комуністичного будівництва ставить завдання виховати все населення в дусі наукового комунізму, добляючи того, щоб трудящі глибоко розуміли хід та перспективи світового розвитку, свідомо будували життя по-комуністичному.

Виходячи з цього, Програма КПРС відзначає, що «партія використовує засоби ідейного впливу для виховання людей в дусі науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи ображення почуттів віруючих»⁵.

Наукове прогнозування ідеологічної діяльності Комуністичної партії міститься в документах і матеріалах XXIV з'їзду КПРС. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові визначено основний зміст роботи партії в галузі духовної культури — формування нової людини, майбутнього громадянина комуністичного суспільства. «Будівництво комунізму, — підкреслюється там, — неможливо рухати вперед без усебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»⁶.

Буржуазні ідеологи, як правило, заперечують можливість наукового планування в галузі духовного життя суспільства, звинувачуючи комуністів у зазіханні на інтелектуальну незалежність людини. Та чи треба доводити, що в класово-антагоністичному суспільстві, де виробництвом духовних цінностей правлять ті, кому належать засоби матеріального виробництва, тобто купка власників великих монополістичних об'єднань, нема й не може бути інтелектуальної свободи. Вона можлива тільки в суспільстві, вільному від експлуатації і гноблення. Лише в ньому створюються передумови для свободи совісті, що становить одну з основ інтелектуальної свободи, одне з демократичних прав людини.

Наявність інтелектуальної свободи аж ніяк не заперечує можливості керування інтелектуальною діяльністю. Більше того, планування передбачає створення найбільших можливостей для інтелектуальної діяльності всім членам суспільства. В. І. Ленін в розмові з К. Цеткін сказав, маючи на увазі розвиток соціалістичного мистецтва, що ми повинні цілком планомірно керувати цим процесом і формувати його результати. Ці слова можна віднести і до інших форм суспільної свідомості.

Планування процесу науково-атеїстичного виховання потрібне тому, що для подолання релігійних пережитків самих лише об'єктивних умов недостатньо, вони тільки створюють можливість для подолання релігії. Реалізація цієї можливості відбувається насамперед за допомогою суб'єктивних чинників виховної діяльності. Планування в галузі науково-атеїстичного виховання включає в себе чітке уявлення про засоби і умови такого виховання, про діяльність людей для створення атеїстичних духовних цінностей.

Таке планування передбачає визначення конкретного об'єкта науково-атеїстичного виховання. Таким конкретним об'єктом можуть бути як віруючі, так і невіруючі, тобто певні групи людей, об'єднані за певним принципом. Лише точно визначивши об'єкт науково-атеїстичного виховання, можна провадити його цілеспрямовано.

Обов'язковою умовою науково-обґрунтованого планування ідеоло-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 195.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 106.

⁶ Див.: Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 94—95.

гічних процесів є повне уявлення про той ідеологічний опір, який треба подолати. У даному разі мова йде про визначення ступеню поширеності й впливу релігійної ідеології, про стан та діяльність релігійних організацій, духовництва, релігійних проповідників. Для цього треба знати кількість віруючих і невіруючих, їх розподіл за окремими категоріями (переконані віруючі, звичайні віруючі, ті, що вагаються, активні атеїсти, пасивні або індиферентні до релігії і ті, що співчують їй). Визначення кількості віруючих і невіруючих, системний аналіз їхнього складу робиться за допомогою конкретних соціологічних досліджень. Стан і діяльність релігійних організацій вивчається шляхом обстеження й відповідного аналізу релігійних груп та об'єднань. Особливо уваги потребує аналіз характеру проповідницької діяльності релігійників, зокрема тематики й спрямованості проповідей, рівня релігійно-проповідницької підготовки духовництва тощо. Треба також вивчати місіонерську діяльність духовництва, способи й методи його впливу на невіруючих, особливо дітей та підлітків. Узагальнені матеріали соціологічних досліджень й аналіз діяльності релігійних організацій можуть дати доволі повне уявлення про релігійну ситуацію.

Особливістю наукового атеїзму є висока, принципова партійність. До розв'язання всіх проблем релігії та атеїзму марксизм-ленінізм підходить з класових позицій робітничого класу. Саме робітничий клас найбільше зацікавлений у ліквідації всілякої експлуатації, він найпослідовніше виступає проти всіх засобів поневолення, в тому числі і проти релігії. Науковий атеїзм, викриваючи класову суть релігії, показує її роль в сучасній ідеологічній боротьбі і визначає зміст критики релігійної ідеології, спрямовує науково-атеїстичне виховання.

Численні факти свідчать про те, що наші ідеологічні вороги покладають надії на релігію і церкву як на засіб поширення серед радянських людей буржуазних ідей і поглядів. Свої сподівання вони пов'язують із використанням релігійних пережитків для живлення залишків буржуазного націоналізму. Релігійники виступають з претензіями на роль хранителів національних традицій, зображують ту чи іншу релігію борцем за національну культуру. Вони видають релігійність за рису національної самобутності, а виконання релігійних обрядів і дотримання релігійних свят вважають вразом національних ознак.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, радянський народ веде наполегливу боротьбу з пережитками минулого, але ще чимало ідеологічних завдань належить розв'язати. Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» сказав: «...перед нами величезної ваги робота. Вона, очевидно, займе чимало часу, бо психологія людини переробляється значно повільніше, ніж матеріальні основи її життя»⁷. Ці слова цілком стосуються і науково-атеїстичного виховання.

* * *

Научное управление общественным развитием требует совершенствования атеистического воспитания. Методологической основой последнего является марксистско-ленинский научный атеизм. Главная задача научного атеизма и атеистического воспитания — систематическое и планомерное воздействие на сознание людей для преодоления религиозных предрассудков. В связи с этим важное значение приобретает прогнозирование атеистического воспитания, планирование и контроль эффективности атеистической работы.

⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 56

Проблеми діалектики у філософії Канта

В. І. ШИНКАРУК, член-кореспондент АН УРСР

Іммануїл Кант заслужено вважається родоначальником класичної німецької філософії кінця XVIII — початку XIX ст., одного із теоретичних джерел філософії марксизму. Він першим поставив проблеми, розробка яких у філософських ученнях Фіхте, Шеллінга і Гегеля привела до створення системи ідеалістичної діалектики, до відкриття діалектичних форм і принципів пізнавального руху мислення, зрештою до побудови на ідеалістичній основі діалектичної концепції розвитку. Тому дослідження проблем діалектики у філософії Канта має важливе значення для наукового висвітлення історії і теорії діалектики, для розв'язання тих завдань, що їх поставив В. І. Ленін перед філософами-марксистами у справі дальшої матеріалістичної переробки діалектичної спадщини німецького класичного ідеалізму.

Вихідні принципи гносеології І. Канта

І. Кант — буржуазний мислитель епохи революційної ломки феодального ладу і утвердження в Західній Європі капіталістичного способу виробництва. Його філософські погляди сформувалися напередодні французької буржуазної революції і зазнали істотного впливу ідеології буржуазного просвітництва XVIII ст., особливо ідей «Суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо. За образним висловом К. Маркса, Кант «перекладав ідеї французької революції на німецьку мову», тобто на «мову» німецької дійсності. Однак у його «перекладі» ідеї французької революції набували абстрактного філософського звучання, втрачали свою політичну гостроту. Це зумовлювалось тим, що в Німеччині, на відміну від Франції, ще не було справжнього політичного революційного руху. Німецька буржуазія як антифеодальний клас лише формувалась, була економічно слабкою і політично відсталою, не здатною до рішучої революційної боротьби проти феодального ладу та його ідеології. Вона шукала мирних реформістських шляхів розвитку капіталізму на основі політичного і ідеологічного компромісу з силами феодального суспільства. Звідси випливає різко негативне ставлення до радикальних форм політичної і ідеологічної боротьби. Будучи заінтересованою в розвитку науки, розглядаючи науковий і технічний прогрес як суспільне благо, вона разом з тим віддавала традиційну шану релігії і теології; співчуваючи антифеодальним ідеям просвітників, рішуче не сприймала їхньої критики релігійних основ феодальної ідеології, вбачаючи в цій критиці руйнування підвалин моральності. В атмосфері таких суперечливих умонастроїв німецького бюргерства і зародилася ідеологічна тенденція до примирення знання й віри, науки і релігії, просвітницьких ідеалів з відсталою феодальною дійсністю. Ця тенденція наклала свій глибокий відбиток і на філософію І. Канта, основна риса якої, за визначенням В. І. Леніна, «є примирення матеріалізму з ідеалізмом, компроміс між

тим і другим, поєднання в одній системі різпорідних, протилежних філософських напрямів»¹.

Вихідною ідеєю всієї філософії Канта є гносеологічне розрізнення і дуалістичне протиставлення речей, що існують поза свідомістю, та їхніх образів у свідомості. Це протиставлення накреслилося вже у філософії Д. Юма, який істотно вплинув на формування агностицизму Канта. Дійшовши висновку, що слід розрізнити речі, якими вони даються в наших відчуттях, сприйняттях, у знаннях взагалі (тобто якими вони нам з'являються), від того, якими вони є самі по собі, в їх неопосередкованості пізнавальним процесом, Кант став на шлях дуалістичного протиставлення перших і других як речей двох принципово різних світів — світу явищ і світу «речей у собі». В основі такого підходу лежить агностицизм — уявлення про абсолютну непізнаваність речей поза свідомістю, оголошення їх «речами в собі».

Важливим моментом у формуванні гносеологічних поглядів Канта була розробка ідеалістичного вчення про простір і час як апіорні форми споглядання, чуттєвого сприймання світу. Це вчення було прямим висновком із агностицизму. Якщо про об'єктивні властивості зовнішніх речей ми нічого не знаємо і знати не можемо (нам відомі лише ті властивості, які даються нашою чуттєвістю, органами чуттів), то і просторово-часові зв'язки між речами — це лише їхня чуттєва дійсність, належна до нашої свідомості форма їх чуттєвого сприймання. Ідеалістична інтерпретація простору і часу як апіорних форм чуттєвого споглядання і чуттєвої даності явищ дозволяла Канту робити висновки, що наука, природознавство має справу з реальними предметами (з тими, що існують в просторі і часі), формулює для них об'єктивні закони їхнього зв'язку; і разом з тим філософ твердить, що всі предмети, з якими ми маємо справу в досвіді, належать до сфери свідомості, а не до трансцендентного світу «речей у собі».

Ідея дуалістичного протиставлення чуттєво даного світу явищ і непізнаваного трансцендентного світу «речей у собі» як двох самостійних реальностей, як двох зрізів буття стала для Канта теоретичним засобом розв'язання усіх філософських проблем в дусі примірення матеріалізму і ідеалізму, науки і релігії, знання й віри. Обмеживши галузь знання світом явищ, Кант міг з повним правом твердити: «Я обмежив знання, щоб дати місце вірі». Коли б «критика чистого розуму», зазначав він, не провела потрібного розрізнення речей в собі і явищ, «тоді б закон причинності і, отже, механізм природи мали б неодмінно поширюватись на всі речі взагалі, як на діючі причини. Тоді б не можна було б, не впадаючи в явну суперечність, сказати про ту саму сутність, наприклад про людську душу, що вона має свободу волі, але водночас підпорядкована природній необхідності, тобто не має свободи! Але якщо критика права, то оскільки вона вчить нас розглядати об'єкт в подвійному значенні, а саме як явище або як річ у собі... — то, не боючись впасти в суперечність, ту саму волю в її виявах (у спостережуваних вчинках) можна мислити, з одного боку, як таку, що необхідно узгоджується з законами природи і відтак не є вільною, з другого боку, — як належну речі в собі і тому не підпорядковану природі і, отже, як вільну... Так вчення про моральність і вчення про природу лишаються у своїх рамках, чого не було б, коли б критика нам задалегідь не з'ясувала, що ми в жодному разі не можемо знати речі в собі, і не показала, що все, що ми можемо теоретично *пізнати*, обмежується лише явищами»².

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 190.

² И. Кант. Соч. т. 3, М., 1964, стор. 93—95.

Відзначимо, що в спробі Канта «примирити» знання і віру знайшла своє відбиття і реальна проблема взаємовідношення науки і моралі, необхідності і свободи. Однак у кантівській філософії ця проблема сформульована як антиномія — природа чи свобода. Річ у тім, що у буржуазній свідомості відношення людини до світу уявлялось як відношення людського індивіда до світу речей, підпорядкованих природній необхідності, всезагальному закономірній причинності. Людина — річ серед речей. Якщо це так, то вона або підпорядкована в своїх діях тій же детермінації, що й інші речі, і тоді ніякої свободи волі не існує, або як природна істота має в собі ще щось і надприродне, не підпорядковане законам природи, і тому може діяти вільно. Саме так була поставлена проблема. Поставлена неправильно, бо людина не річ серед речей. Вона вийшла з природи і в своєму бутті підпорядкована не так природним, як суспільним детермінантам. Саме соціальне буття, суспільні відносини опосередковують природну необхідність і дають простір для свободи вибору можливої дії. Вони ж у своїй історично-визначеній буржуазній формі породжують ілюзію, нібито людина — це індивід, що живе в світі речей. Адже в буржуазному суспільстві всі суспільні відносини набувають речового характеру, а відносини між людьми виглядають як відношення між речами. Та зрозуміти це — означає вийти за межі буржуазної свідомості. Кант же — типовий представник буржуазного світосприймання. Антифеодальна спрямованість його поглядів виявилась у проголошенні свободи неодмінною передумовою моральності, але для обгрунтування можливості цієї свободи йому довелося постулювати існування позаприродного, трансцендентного світу речей у собі.

Однією з характерних особливостей буржуазної філософії XVII—XVIII ст. було зведення всіх відношень мислення до буття до пізнавального відношення людини до природи. Кант відходить від цієї традиції і вводить у філософський розгляд також відношення мислення до практичної діяльності людини, хоча під останньою розуміє не предметну діяльність у справі перетворення природи, а сферу моральних вчинків. У зв'язку з цим він розрізняє мислення, спрямоване на пізнання («чистий розум»), і мислення, спрямоване на визначення доцільності тієї чи іншої практичної дії («практичний розум»). Пізнавальне відношення людини до дійсності Кант традиційно зводить до пізнання природи. Для нього наука — це пізнання речей і явищ природи, природознавство і математика. Оскільки ж люди у своїх практичних моральних стосунках керуються не законами природи (природознавство і математика), а моральними принципами, виходять не з суцього, а з належного, то пізнання і мораль, наука і «практика», згідно з Кантом, мають різні засади. Наука ґрунтується на законі причинності, моральні вчинки — на усвідомленні обов'язку, «категоричного імперативу», здійснення якого передбачає свободу від природної детермінації.

Введення у предмет філософського розгляду практичного відношення людини до дійсності, хоч і в обмеженій формі лише моральної діяльності, дозволило Канту виявити момент творчої активності людського мислення, свідомості, їх цілеспрямований характер. У своїй діяльності кожний окремий індивід керується принципами, які набуваються ним не з власного життєвого досвіду, а даються йому суспільно, в процесі його соціалізації, через засвоєння мови, духовної культури даного суспільства, категоріальних форм мислення, принципів і норм людської поведінки. Ставши надбанням окремих індивідів, суспільна свідомість активно впливає на їх суспільну діяльність, породжує ілюзію, ніби норми і принципи життєвої поведінки індивідів, форми і способи їхнього мислення наперед задані їм свідомістю. В цю ілюзію впадає і Кант. Виходячи з ґносеологічної і моральної робінзонади, цілком в дусі бур-

жуазної філософії XVII—XVIII ст., він бере уже соціалізованого, суспільно сформованого індивіда і виявляє залежність його індивідуальної пізнавальної і моральної діяльності, його «досвіду» від уже наявних у нього, в його свідомості категоріальних форм мислення, норм і принципів моральної поведінки. Йому здається, що ці форми і принципи дані людині «від природи» (чи від «творця») і щодо її власного досвіду є апіорними, додосвідними. Вони й справді є апіорними в тому розумінні, що суспільно даються індивідам в процесі їх соціалізації і, отже, передують їхньому власному життєвому досвіду як суспільно сформованих людей.

Ідеалістична суть апіоризму полягає у відриві форм чуттєвого споглядання, мислення, моральної і естетичної свідомості від буття, в протиставленні їх об'єктивній дійсності як «чистих форм», не опосередкованих ні пізнанням, ні практичною діяльністю. Апіоризм цілком відповідав дуалістичному протиставленню свідомості і об'єктивної дійсності, чуттєво даного світу явищ і «трансцендентного» світу речей у собі. Разом з тим інтерпретація суспільно даних індивіду форм мислення і чуттєвого споглядання, принципів моралі і естетичної свідомості як апіорних форм суб'єктивної активності створювала можливість для ідеалістичного витлумачення науки, моралі, культури взагалі як породжень свідомості. Свідомість, за відомим висловом В. І. Леніна, не лише відображає, а й творить світ. Апіоризм якраз і означає усунення першого (відображення) і гіпертрофікацію другого (творення).

Агностицизм, дуалізм і апіоризм і є тим «трьома китами», на яких споруджувалась філософія Канта, його «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» і «Критика здатності судження». Та, незважаючи на всю свою помилковість, апіоризм Канта мав те позитивне значення, що він зробив предметом спеціального дослідження творчу сторону людського мислення. Оскільки ж ця остання виявляється в методологічній функції понятійного, і насамперед категоріального складу мислення (за допомогою якого чуттєво дані предмети підводяться під певні роди і види буття, а їх зв'язки і відношення — під зв'язки і відношення, що відображаються логічними категоріями), то дослідження її ставило питання про створення логіки як науки про категорії мислення, про їх логічні і пізнавальні функції. Це питання і спробував розв'язати Кант в своїй «Критиці чистого розуму», протиставивши традиційній формальній логіці нову, так звану трансцендентальну логіку, в якій сконцентровані головні досягнення родоначальника класичної німецької філософії в галузі діалектики.

Ідея побудови системи логіки як системи категорій мислення

Принципову відмінність своєї «трансцендентальної логіки» від традиційної аристотелівської логіки Кант убачав в тому, що остання є наукою про логічну форму зв'язку думок (суджень, тверджень) в процесі міркування; вона абстрагується від конкретного їх змісту, тимчасом як «трансцендентальна логіка» вивчає відношення думок до предметів, досліджує ті форми і принципи мислення, застосування яких до досвіду дає істинне знання. Традиційна, або, як називає її Кант, загальна логіка «...абстрагується... від будь-якого змісту пізнання, тобто від будь-якого відношення його до об'єкта, і розглядає лише логічну форму у відношеннях між знаннями, тобто форму мислення взагалі»³. Законні

³ И. Кант. Соч. т. 3, стор. 157.

цієї логіки забезпечують істинність мислення лише з боку його логічної форми. Будь-яке міркування, що порушує закони правильного логічного зв'язку думок в процесі міркування, не може бути істинним. Але не всяке логічно правильне міркування дає істину: «... знання, цілком відповідне логічній формі, тобто несуперечне собі, може, однак, суперечити предметові»⁴. Тому загальна логіка, на думку Канта, дає лише негативний логічний критерій істини — те, що суперечить вимогам її законів, не може бути істинним, далі цього логіка не йде, і ніяким критерієм вона не може встановити помилку, коли вона допущена в змісті, а не у формі»⁵.

На кантівській інтерпретації класичної логіки відчутно позначився його апіоризм, метафізичний відрив логічної форми мислення від форм буття, що призвело до заперечення методологічного значення формальної логіки в науковому пізнанні (логіка — не «органон», а «канон» розсудку). Проте в історії логіки ця інтерпретація була важливим зрушенням на шляху виділення формальної логіки в окрему систему логіки. Як зазначив П. В. Копнін, до Канта «сфера формальної логіки не була строго визначена, і це заважало як прогресові у сфері формальної логіки, так і виникненню нової логіки... Обмеживши предмет формальної логіки і сферу її застосування в досягненні істини, Кант створює передумови для прогресу самої формальної логіки. Але, і це ще важливіше, строгі окреслення предмета формальної логіки і розуміння її меж, сфери її застосування зробило благодіючий вплив на формування нової логіки. І в цій справі Кант був одним з піонерів»⁶.

Предметом «трансцендентальної логіки» Канта є «апіорні» форми синтезу знань: суджень, умовиводів, теорій. Відповідно до логічної форми, в якій здійснюється цей синтез, вона поділяється на вчення про пізнавальні функції розсудку («трансцендентальна аналітика») і вчення про пізнавальні функції розуму («трансцендентальна діалектика»). Функція розсудку — синтез знання у форму судження, зрештою у форму судження про загальні і необхідні зв'язки між явищами («предметами досвіду»). Функція розуму — синтез знання із форми окремих суджень у форму системи (теорії, науки). Кант зазначав, що традиційна логіка не робить розрізнення між розсудком і розумом, оскільки вона має справу з уже готовими знаннями («аналітичними судженнями») і логічними висновками із них. Пізнавальні здатності, які продукують ці знання, залишаються поза її вивченням. Вона «загальна» щодо розсудку і щодо розуму.

Кантівське розуміння розсудку і розуму виявляло логічний аспект відмінностей між емпіричним і теоретичним пізнанням і зробило значний вплив на процес становлення діалектичної логіки в німецькому класичному ідеалізмі. Категорія «розум» в її протиставленні з категорією «розсудок» стає однією з центральних категорій логіки Гегеля.

У системі «трансцендентальної логіки» Канта вчення про пізнавальні функції розсудку пов'язане з відповіддю на питання «як можливе чисте природознавство», де під «чистим природознавством» розуміються наявні в ньому судження про загальні і необхідні зв'язки між явищами природи, за термінологією Канта, — «синтетичні судження а рїогї». Відповідаючи на це питання, автор «Критики чистого розуму» висуває твердження, що судження природознавства про загальні і необхідні зв'язки синтезуються розсудком за допомогою логічних категорій — «чистих понять розсудку».

⁴ И. Кант. Соч. т. 3, стор. 160.

⁵ Там же.

⁶ П. В. Копнін. Диалектика как логика. К., 1961, стор. 74.

Категорії у відповідному плані вивчала і аристотелівська логіка. Але вона їх розглядала або як вид понять (класифікуючи поняття за обсягом), або як визначення форм суджень. В останньому випадку категорії її цікавили не самі по собі (тобто не в своїй функції формування суджень за певним категоріальним змістом), а як інструменти визначення відмінностей між логічною формою уже сформованих, утворених суджень. У цьому розумінні використання категорій у формальній логіці в принципі не відрізняється від їх використання в будь-якій іншій науці — вони є для неї інструментами аналізу предмета її вивчення.

Історичною заслугою Канта є те, що він вперше підійшов до категорій як до особливих форм мислення і, виявивши цю їх функцію, зробив її предметом створеної ним нової, «трансцендентальної» логіки. Формалізм «трансцендентальної» логіки Канта стосується не предмета її вивчення, а ідеалістичного (апріорістичного) способу підходу до цього предмета, ідеалістичного витлумачення категорій як «чистих», позбавлених об'єктивного змісту, апріорних форм мислення.

Пізнавальну функцію категорій Кант намагався розкрити в так званій трансцендентальній дедукції їх як «чистих понять» розсудку. Ця «дедукція» має яскраво виражений суб'єктивно-ідеалістичний характер. В ній категорії виводяться не як умови відображення об'єктивних закономірних зв'язків, а як умови продукування, внесення цих зв'язків в емпіричну дійсність і вже через це як умови пізнання таких зв'язків. Суб'єктом продукування категоріальних зв'язків у «трансцендентальній дедукції» Канта виступає «трансцендентальна апперцепція», яка за допомогою «чистих понять» розсудку (категорій) вносить в одиничне і випадкове емпіричних даних загальність і необхідність і тим самим зумовлює саму можливість досвіду як закономірного зв'язку явищ. Все це спотворювало дійсні гносеологічні відношення, ставило їх «на голову». Однак, попри всі свої ідеалістичні гносеологічні хибні, кантівська «трансцендентальна дедукція» категорій мала те позитивне значення, що вона виділила категорії саме в їх пізнавальній логічній функції, повернула до них увагу як до таких форм мислення, за допомогою яких, на основі даних емпіричного сприйняття дійсності, синтезується наукове знання, формуються (виробляються) судження, що мають значення законів науки.

У системі «трансцендентальної логіки» Канта «трансцендентальній дедукції» категорій (тобто виведенню їх необхідності для пізнання) передуює їх «відкриття». Під останнім розуміється відкриття не категорій самих по собі, а того систематичного зв'язку, в якому вони перебувають в розсудку, тобто відкриття їх системи. При такому «відкритті» трансцендентальна логіка, на думку Канта, має виходити з того, що повнота наукового охоплення категорій може бути досягнута лише тоді, коли буде відкрита їх системоутворююча єдність, схоплена «ідея цілого». Ця повнота досягається лише через систему; «провідною ниткою» до відкриття системи категорій є єдність логічних дій розсудку в судженні. Наведені методологічні настанови Канта були першим підходом до розуміння внутрішньої єдності і закономірного системоутворюючого зв'язку між усіма категоріями, поштовхом до шукання закономірних логічних зв'язків між категоріями, яке кінець кінцем привело до відкриття діалектики і побудови системи логіки Гегеля.

Однак, висунувши плідну ідею «відкриття» системи категорій, Кант підійшов до її реалізації метафізично. Система категорій уявлялась йому як щось застигле, від природи притаманне розсудку. Відкрити її означало, за Кантом, витягнути її з надр розсудку зразу і всю цілком, подібно до того, як витягують з криниці відрод з водою.

Категорії Кант пов'язує з формами суджень. Доповнюючи існуючу тоді класифікацію суджень формальної логіки, він висуває відому схему поділу суджень на судження кількості, якості, відношення і модальності. Ці доповнення стосуються в основному повноти переліку в підгрупах (введення в судження кількості — одиничних, в судження якості — безконечних, в судження відношення — диз'юнктивних суджень). Проте щодо принципів класифікації вони мають істотне значення. Суть справи в тому, що розробляючи свою схему класифікації, Кант виходив із урахування не лише логічної форми суджень, а й їх пізнавального логічного змісту. Так, виділяючи в особливий вид суджень якості безконечні судження, він зазначав, що з боку логічної форми ці судження ідентичні стверджувальним, тому «загальна» логіка не виділяє їх в особливий вид. «Трансцендентальна» ж логіка розглядає судження і з боку значення, або змісту; тому коли приписується заперечний присудок, вона звертає увагу на те, яке значення має це судження для всього пізнання⁷. Отже, розробляючи свою класифікацію суджень, Кант вводить критерій пізнавального значення, висуває думку, що «трансцендентальна» логіка на відміну від формальної має розглядати судження не лише з боку логічної форми, а й з боку значення, або змісту.

Введення критерію пізнавального значення форми судження було результатом співвіднесення логічних форм суджень з вираженими в них категоріями. Логічна форма суджень залежить від того, під якою категорією здійснюється розсудковий синтез змісту уявлень у судженні. Акт підведення емпіричного змісту судження під певну логічну форму є водночас і актом категоріального синтезу знання, актом пізнання. Оскільки ж «трансцендентальна логіка» має своїм предметом форми апріорного синтезу знань, зокрема категорії як форми розсудкового синтезу, то вона розглядає судження саме як пізнання. Абстрагуючись від емпіричного змісту суджень, вона оцінює їх з погляду вираженого в них «трансцендентального» змісту — змісту, який вноситься в них категоріальним синтезом, категоріями.

Поставивши логічну форму судження в зв'язок з категоріальним синтезом, Кант приходять до висновку, що категорій має бути стільки, скільки є логічних форм суджень. І порядок їх має бути тим самим, що в логічних формах судження. Звідси виведення із схеми класифікації форм суджень відомого «переліку» категорій.

Кант відзначав, що запропонований ним «перелік» категорій «систематично виведений із загального принципу, тобто із здатності судження». Якоюсь мірою це справді так. Кант «вивів» свою таблицю категорій з розробленої ним таблиці форм суджень, поклавши в основу цього «виведення» єдність логічної і «трансцендентальної» функції розсудку, тобто єдність акту судження з актом категоріального синтезу змісту судження. Але це «виведення» є суто формальним; воно «крутиться» в колі: такими є логічні форми судження через те, що такими є категорії, а категорії такі тому, що наявні саме такі логічні форми судження. Щоб розірвати це коло, потрібно було розглядати категорії як загальні логічні форми визначень предмета, його об'єктивних зв'язків і відношень, тобто як гранично широкі знання того, що є в самому об'єктивному світі. Тоді система категорій виступила б як система знання, а їх логічна функція в судженнях — як похідна від функції знання предметних відношень. Проте для Канта, який виходив з принципів апріоризму і агностицизму, таке розуміння категорій було чужим. Він

⁷ Див.: И. Кант. Соч., т. 3, стор. 169.

вважав їх не знаннями універсальних форм і відношень предметного світу, а апіорними формами розсудку. Тому єдиною логічною опорою їх систематизації, згідно з ним, могла бути лише функція судження — певна співвідносна схема форм судження. Видима вичерпність у цій схемі форм судження створювала видимість вичерпного охоплення категорій.

Однак, незважаючи на весь формалізм, запропоноване Кантом «введення» системи категорій було значним зрушенням в розвитку теоретичних знань про форми мислення. Важливим було вже те, що Кант не обмежився простим переліком категорій, а спробував взяти їх в певному систематичному зв'язку, субординувати їх. Правда, ця субординація є скоріш результатом співвіднесення категорій з логічними формами судження, ніж однією з одною, проте і в ній уже виявились деякі істотні діалектичні зв'язки. Це стосується в основному зв'язків між категоріями всередині груп, де кожна третя категорія виступає як синтетична єдність першої і другої. На цю особливість свого «переліку» категорій звернув увагу сам Кант. В усіх класах однакове число категорій, саме по три, що заслуговує на увагу, бо в інших випадках всякий апіорний поділ, за допомогою понять, буває двочленним. Притому третя категорія скрізь утворюється із з'єднання першої і другої⁸. Цим власне і обмежується роль Канта в розробці принципу тріадної логічної форми зв'язку між категоріями. Він лише висунув цей принцип, привернув до нього увагу, ще не усвідомлюючи його діалектичного змісту. Але й зроблене ним було значним надбанням його «трансцендентальної» логіки, підходом, наближенням до діалектичної логіки.

Зауважимо також, що свій «перелік» категорій Кант розглядав лише як основу «майбутньої теоретичної науки», яка мала розгорнути систему цих категорій. Визначаючи розробку системи категорій як завдання «майбутньої теоретичної науки», Кант наводив своїх послідовників на думку про потребу створення такої науки. В цьому розумінні прямим продовжувачем його справи є Гегель. Ідея систематизації категорій є важливим вкладом Канта в історичний генезис діалектичної логіки як науки.

Як наука, діалектична логіка історично склалась саме на основі вивчення закономірних зв'язків і відношень між категоріями. Більше того, ця логіка через те і спроможна вивчати всі форми мислення як змістові форми, оскільки предмет її дослідження — категоріальний склад мислення, категорії — є тим, що формує логічні зв'язки між думками за їх категоріальним (загальним і необхідним) логічним змістом. Досліджуючи категоріальний склад мислення, діалектична логіка розглядає категорії як форми мислення, що забезпечують певні ступені пізнання істини. Місце тієї чи іншої категорії в процесі пізнання визначається її об'єктивним змістом, тобто тим, яку сторону предмета вона відображає. Не можна, наприклад, розкрити сутність предмета, не встановивши попередньо його якості, кількісних градацій та ін. Отже, субординація категорій в процесі пізнання, логічні зв'язки в їх застосуванні визначаються їх об'єктивним змістом. Тому, досліджуючи пізнавальні функції категорій як форм мислення, діалектична логіка не може абстрагуватись від їхнього змісту, а, розкриваючи цей зміст, вона здатна давати зображення найзагальніших закономірних зв'язків буття. Цим і зумовлюється можливість навіть попри ідеалізм «вгадати» в діалектиці понять діалектику речей, як це й сталося в логіці Гегеля.

⁸ Див. И. Кант. Соч. т. 3, стор. 178.

Діалектика — вияв суперечностей теоретичного мислення

Друга частина «трансцендентальної логіки» — «трансцендентальна діалектика» — є вченням про пізнавальні функції розуму. За Кантом, воно пов'язане із з'ясуванням питання «як можлива метафізика»? У кінцевому підсумку його відповідь така: метафізика (філософське вчення про суще) як наука неможлива, але питання, які в ній ставляться, необхідно виникають внаслідок застосування категорій («чистих понять» розсудку) до трансцендентних об'єктів розуму. Термін «метафізика» Кант вживає ще в «арістотелівському» значенні: не як спосіб мислення, а як філософське вчення про суще, як онтологію. Проте саме з кантівською критикою метафізики як філософського вчення про суще генетично пов'язане введене Гегелем поняття про метафізику як певний, антидіалектичний спосіб мислення. Згідно з Гегелем метафізичний спосіб мислення є наслідком застосування принципів розсудку, призначених для пізнання конечних явищ у формі окремих суджень про них, до пізнання об'єктів розуму, які за своєю природою є конкретною тотальністю і суть яких не можна визначити у формі окремих суджень, а лише в системі знання («істина дійсна як система»). «Стара метафізика» намагалась пізнати об'єкт розуму через розсудкові визначення за принципом «або-або» і заплутувалась у власних суперечностях. Отже, гегелівське поняття метафізики склалось як результат переосмислення кантівської критики «старої метафізики».

Розум, зазначав Кант, «можна назвати здатністю, що створює принципи». Сам принцип є певне загальне судження, «під яке можуть бути підведені різноманітні випадки». Тому пізнання на основі принципів — «те, в якому за допомогою понять я пізнаю окреме із загального». Оскільки всі пізнання розуму — це пізнання за допомогою принципів, то «будь-який» умовивід розуму є спосіб виведення пізнання з принципу». В своєму логічному застосуванні розум, пише Кант, «шукає загальної умови свого судження (висновку), і сам умовивід є не що інше, як судження, утворюване за допомогою підведення умови під загальне правило (більшу посилку). Оскільки це правило в свою чергу стає предметом такої ж діяльності розуму і тому має шукати умови для умови (за допомогою просилгізму)... доки це можливо, то, очевидно, власне основоположення розуму взагалі (в його логічному застосуванні) полягає в знаходженні безумовного для зумовленого розсудкового пізнання, щоб завершити єдність цього знання»⁹.

У підведенні умовного під безумовне, що охоплює весь ланцюг певних умовиводів, і полягає, на думку Канта, логічна функція розуму. Призначення розуму — забезпечувати вищий синтез розсудкового (емпіричного) знання. Звідси принципова відмінність розуму від розсудку. Якщо розсудок, за Кантом, ми називаємо здатністю, що об'єднує явища за допомогою загальних правил, то розум є здатністю, яка дає єдність правилам розсудку за допомогою принципів. Тому він має справу не з досвідом, не з якимсь окремим предметом, а з розсудком: його різноманітним пізнанням він надає єдності а priori за допомогою понять; цю єдність можна назвати розумною на відміну від розсудкової¹⁰.

Таке визначення розуму збігається з тим, що ми називаємо тепер теоретичним мисленням. Воно справді є пізнанням на основі принципів, що об'єднують, підпорядковують і цілеспрямовують всі міркування, з яких складається процес побудови теорії. Цими принципами є насам-

⁹ И. Кант. Соч., т. 3, стор. 341, 346.

¹⁰ Див.: там же, стор. 342.

перед науковій ідеї. В ідеях Кант і вбачає специфічні поняття «чистого розуму». Вища єдність емпіричного знання, яке постачає розсудок, досягається, на його думку, лише за допомогою ідей. Формою цієї єдності є система знання. «Під управлінням розуму,— писав він,— наші знання взагалі повинні становити не уривки, а систему, оскільки тільки в системі вони можуть підтримувати істотні цілі розуму і сприяти їм. А під системою я розумію єдність різноманітних знань, об'єднаних однією ідеєю. А ідея є поняття розуму про форму якогось цілого, оскільки нею а рiогі визначається обсяг різноманітного і розміщення частин...»¹¹.

Ідеї, як і категорії, Кант вважав апіорними формами мислення, «чистими поняттями», правда, не розсудку, а розуму. Характерну ознаку ідей на відміну від категорій він вбачав у тому, що категорії застосовуються у пізнанні до реальних, чуттєво даних предметів, слугують визначенню цих предметів. Для ідей же відповідних їм предметів досвід не дає. Під ідеєю Кант розуміє необхідне поняття розуму, якому немає відповідного предмета в нашій чуттєвості. Тому чисті поняття розуму суть трансцендентальні ідеї. Вони є поняттями чистого розуму, бо всяке досвідне пізнання розглядається в них визначенням з боку повноти умов. Вони не вдумані, а дані природою самого розуму і необхідно позначаються на всій діяльності розсудку. Нарешті, вони переступають межі всякого досвіду, в якому, отже, не буває предмета, адекватного «трансцендентальній ідеї»¹². Даючи таку характеристику ідеї, Кант має рацію в тому розумінні, що об'єкт ідеї не може бути даним як чуттєвий предмет (однична річ чи явище). Ідея лише тоді може виступати як форма мислення (тобто формувати логічні зв'язки між знаннями), коли вона відображає певну фундаментальну закономірність, що лежить в основі всіх зв'язків і відношень між окремими предметами в пізнаваній системі дійсності. І зрозуміло, що як сама ця закономірність, так і теоретично відтворюваний на основі знання її предмет (система закономірних зв'язків і відношень певної дійсності) не дані безпосередньо в чуттєвому сприйнятті, не охоплюються і не охоплюються ним. Але Кант глибоко помилявся, коли твердив, що ідеї є «чистими» поняттями розуму, яким взагалі нічого не відповідає в предметному світі. Ідеї, як і всякі поняття, є мисленими відображеннями дійсності і кінець кінцем мають досвідне походження.

Ідеалістичне розуміння ідей як «чистих» понять розуму, що нібито позбавлені будь-якого об'єктивного змісту, зумовило внутрішню суперечність поглядів Канта на пізнавальну роль цих понять, а разом з тим і на пізнавальну роль теоретичного мислення взагалі.

Досліджуючи пізнавальну функцію розуму, Кант приходив до висновку, що принципи розуму розраховані на опосередковане пізнання за допомогою знань, здобутих розсудком. «Розум,— писав він,— не має прямої справи з предметом, а стосується завжди лише розсудку і через нього — свого власного емпіричного застосування; отже, він не утворює понять (про предмет), а лише приводить їх у порядок і падає їм єдності, яку вони можуть мати під час максимального свого розширення, тобто стосовно цілокупності р'ядів; розсудок звертає увагу не на цю цілокупність, а тільки на той зв'язок, за допомогою якого скрізь виникають ряди умов згідно з поняттями»¹³.

Думка Канта, що пізнання розуму опосередковується розсудковим (емпіричним) пізнанням і що, лише спираючись на розсудкове пізнання, розум здатний сприяти пізнанню істини, зовсім не є виявом його

¹¹ Там же, стор. 680.

¹² Див.: там же, стор. 358.

¹³ Там же, стор. 552.

ідеалізму. Теоретичне мислення взагалі, і філософське мислення особливо, і справді пізнає предметний світ лише опосередковано — через емпіричні знання. Безперечно також, що, лише спираючись на ці знання, воно може бути змістовним і давати певні нові знання. Ідея опосередкованості теоретичного і філософського пізнання емпіричним — одна з найважливіших ідей «трансцендентальної діалектики» Канта. Щоправда, розробка цієї ідеї має у Канта ідеалістичний характер, пристосована до обґрунтування апіоризму і агностицизму, проте вже саме її висунення є чималою заслугою.

Серйозним досягненням Канта є й те, що він звернув увагу на провідну роль принципів розуму (теоретичного мислення) і в самому емпіричному, розсудковому пізнанні. Розум, твердив він, спрямовує пізнавальну діяльність розсудку, «вказує йому напрям до певної єдності, про яку розсудок не має ніякого поняття і мета якої об'єднати в одному абсолютному цілому всі розсудкові дії щодо кожного предмета»¹⁴. В цьому і полягає роль ідей як принципів розуму в самому досвідному пізнанні. Ідея вказує не на властивості предмета, а на те, яким чином потрібно виявляти властивості, зв'язок предметів досвіду взагалі. Призначення ідей — виконувати роль «регулятивних принципів систематичної єдності різноманітного змісту емпіричного пізнання»¹⁵.

Але загалом правильно визначаючи роль ідей в досвідному пізнанні, Кант явно недооцінював їх ролі в самому теоретичному пізнанні. Власна діяльність розуму, на його думку, полягає в наданні емпіричним знанням систематичної єдності. «Розглядаючи всі наші розсудкові знання в усьому їх обсязі, — писав він, — ми знаходимо, що те., що розум прагне здійснити — це *систематичність* пізнання, тобто зв'язок знань на основі одного принципу. Ця єдність розуму завжди передбачає ідею, а саме ідею форми знання як цілого, що передує певному знанню частин і містить у собі умови для апіорного визначення місця кожної частини і відношення її до інших частин. Отже, ця ідея постулює повну єдність розсудкових знань, завдяки якому ці знання становлять не випадковий агрегат, а зв'язану за необхідними законами систему»¹⁶.

Все це так, але чи є систематизація знання, що здійснюється за допомогою ідей, процесом пізнання предметної дійсності, відкриттям в ній такого, що недоступне засобам емпіричного пізнання? Чи полягає функція ідей в пізнанні самої дійсності? Відповідь на ці питання у Канта негативна. Розглядаючи ідеї як «чисті» поняття розуму, він, природно, повинен був прийти до висновку, що систематизація емпіричного знання за допомогою ідей є не процесом пізнання предметної дійсності, а лише приведенням у зв'язок розсудкових знань. Ідеї, за Кантом, нічого нового не відкривають в чуттєво даному світі, в об'єкті пізнання; їх функція не «визначальна», а «регулятивна». Тому в теоретичній галузі розум не дає нових, синтетичних знань: «будь-яке синтетичне пізнання чистого розуму в його спекулятивному застосуванні зовсім неможливе»¹⁷. Цей висновок Канта є по суті цілковитим запереченням теоретичного пізнання саме як пізнання. І Кант робив його, свідомо ставлячи мету: обмежити розум, щоб дати місце релігійній вірі.

Ідеї, твердив Кант, перетворюються на джерело абсолютно хибних знань, як тільки їх починають застосовувати в значенні понять про дійсно існуючі предмети. Оскільки предмет ідей не може бути даним ні в якому можливому досвіді, то міркування про цей предмет набува-

¹⁴ Див.: там же, стор. 352.

¹⁵ Там же, стор. 571.

¹⁶ Там же, стор. 553, 554

¹⁷ Там же, стор. 655.

ють «діалектичного характеру». Це, на думку Канта, відбувається неминуче, бо в своїх умовиводах розум, йдучи від умовного до безумовного (не даного в досвіді), надає цьому безумовному предметного значення, значення певного предмета, про який можна судити і міркувати (висновувати). «Отже,— пише Кант,— існують такі умовиводи, які не містять у собі жодних емпіричних посилок і за допомогою яких від чогось відомого нам ми йдемо до чогось іншого, що нам зовсім невідоме, але, чому, проте., ми надаємо характеру об'єктивної реальності... Це софізми не людей, а самого чистого розуму; навіть і наймудріший з людей не може позбавитись їх і хіба що тільки після тривалих зусиль може лише застерегти себе від помилок, але не в змозі зовсім позбавитись примар, що безперестанно надсміхаються над ним»¹⁸. До цих «софізмів» Кант, як відомо, залічував усі філософські міркування про світ взагалі, про бога і душу, міркування, які виникають, на його думку, внаслідок «трансцендентального» застосування наявних в розумі «чистих понять» — ідей бога, світу і душі.

Поряд з постановкою проблеми про форми і принципи теоретичного синтезу знань цінним надбанням «трансцендентальної діалектики» Канта з боку історичного генезису діалектичної логіки як науки є розробка вчення про «антиномії чистого розуму». Це вчення вперше висувало ідею про необхідне виникнення в мисленні таких суперечностей, які утворюються без порушення законів логіки. Назвавши ці суперечності діалектикою розуму, Кант тим самим поклав початок розумінню діалектики як вчення про необхідні суперечності мислення. «Кантівські антиномії,— писав Гегель,— назавжди залишаться важливою частиною критичної філософії; вони переважно і привели до ліквідації попередньої метафізики і можуть розглядатись як перехід до новітньої філософії...»¹⁹. Вони означали, що було «звернуто увагу на діалектичний рух мислення»²⁰. Діалектику Кант вперше звільнив від «видимості свавілля, яке згідно з звичним уявленням властиве їй, і зобразив її як певне необхідне роблення розуму»²¹. В антиноміях Канта Гегель убачав також підхід до ідеї про «необхідність суперечності, як такої, що належить до природи визначень думки»²².

З історичного боку антиномії Канта являли собою підхід до основного принципу діалектичної логіки — принципу тотожності протилежностей, за яким сутність предмета досягається за допомогою діалектичного синтезу протилежних визначень. Кантівській «діалектиці» бракує саме цього синтезу, формули «і те й інше». Але розв'язання антиномії якраз і потребувало введення цієї формули.

Як бачимо, справжньої теорії діалектики Кант ще не створив. Для нього діалектика — вияв суперечностей теоретичного мислення, що необхідно виникають без порушення законів логіки,— була лише «видимістю пізнання», а не способом досягнення істини. Агностицизм і апріоризм, ідеологічна спрямованість «Критики чистого розуму» на примирення знання і віри, науки і релігії принципово обмежили можливості Канта у розкритті законів і принципів діалектики. Однак, незважаючи на все це, Кант поставив ряд проблем, розробка яких у філософських вченнях представників німецького класичного ідеалізму привела до відкриття діалектики і використання її як способу побудови систем філософського ідеалізму (а через це і до її містифікації). Вивільнення цієї діалектики від її ідеалістичної містифікації і розробка її принципів на

¹⁸ Там же, стор. 367.

¹⁹ Гегель. Соч., т. 5, стор. 204.

²⁰ Гегель. Соч., т. 6, стор. 97.

²¹ Гегель. Соч., т. 5, стор. 35.

²² Там же, стор. 36.

науковій матеріалістичній основі і стала справою основоположників наукового комунізму — К. Маркса і Ф. Енгельса. Характеризуючи відношення наукового комунізму до класичної німецької філософії, Ф. Енгельс писав у 1882 р.: «...Ми, німецькі соціалісти, пишаємося тим, що ведемо своє походження не тільки від Сен-Сімона, Фур'є і Оуена, але також і від Канта, Фіхте та Гегеля»²³. Саме як родоначальника німецької класичної філософії, яка становить одне з теоретичних джерел марксизму, ми і шануємо Канта, відзначаючи 250-річчя від дня його народження.

* * *

В статье рассматривается концептуальная суть диалектики родоначальника классического немецкого идеализма Канта, который впервые в истории теории познания поставил проблему осознания диалектических форм и принципов познавательного процесса. Исследуются социально-исторические предпосылки философии Канта, обусловившие компромиссный характер его теоретико-познавательной концепции, стремление объединить в одной системе материалистическую и идеалистическую тенденции. Уделяется внимание анализу исходных методологических принципов понимания им чувственного и умопостигаемого мира, активности мышления, идеалистическому учению о пространстве и времени, толкованию категориальной сетки человеческого мышления и др. Для Канта диалектика — выявление противоречий теоретического мышления — была только «кажимостью познания», а не способом постижения истины. Агностицизм и априоризм, идеологическая направленность философской системы Канта на примирение знания и веры, науки и религии принципиально ограничили его возможности в раскрытии законов и принципов диалектики. Тем не менее Кант поставил ряд проблем, разработка которых в философских учениях представителей немецкого идеализма привела к созданию системы диалектической логики Гегеля.

²³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 19, стор. 312.

✓

Кант в оцінці просвітницької філософії на Україні початку ХІХ ст.

А. О. ПАШКОВА

Перші відомості про філософію Канта проникли у нашу країну ще наприкінці ХVІІІ ст. У 1804—1805 рр. з'явилися переклади його творів. У ці та найближчі наступні роки вчення Канта стає об'єктом критичного аналізу та гострої ідейної боротьби в Росії. Поширення Кантової філософії, її перший критичний розбір відбувалися тут в обстановці складного ідейно-філософського розвитку. Загострення соціально-економічних та політичних суперечностей в країні, характерними рисами розвитку якої були розклад кріпосництва і виникнення визвольного руху, спричинило в сфері ідеології появу двох протилежних напрямів — офіційної ідеології кріпосників, з одного боку, і антифеодальної буржуазної ідеології просвітництва та дворянської революційності, з другого. У світогляді панівного класу переважають різні форми ідеалізму та містицизму. До того ж богословська філософія, вольфіанство і масонський містицизм доповнюються тепер перенесеними на російський ґрунт системами німецького класичного ідеалізму Канта, а згодом Фіхте і Шеллінга.

Всупереч цьому просвітники — вчені, письменники, громадські діячі О. С. Лубкін, Т. Ф. Осиповський, П. Д. Лодій, І. П. Пнін, О. П. Куницін, І. О. Двигубський, В. В. Попугаєв, О. Ф. Бестужев, Ф. В. Кречетов та інші — обстоювали антикріпосницькі, а іноді навіть антиабсолютистські ідеї. Пориваючи з офіційною релігійною ідеологією, критикуючи різноманітні форми ідеалізму, у тому числі й класичний німецький ідеалізм Канта і Шеллінга, захищаючи науку, розум, прогрес, вони розвивали матеріалістичні ідеї у філософії. Відхід від релігійної ідеології більшості просвітників дістав своє вираження в деїзмі, який для декого з них став «зручною формою» критики ідеалістичної тези про первинність ідеального начала і пропаганди матеріалізму.

Перший критичний розбір філософії Канта з матеріалістичних позицій у нашій країні здійснив викладач філософії Арміїської семінарії, а згодом (з 1812 р.) професор Казанського університету О. С. Лубкін. У «Листах про критичну філософію», надрукованих у журналі «Северный вестник» у серпні—вересні 1805 р.¹ він виступив з критикою суб'єктивізму Канта, особливо проти його тлумачення простору і часу, протиставивши «Кантовому хибному, проти загального розуміння, поняттю про час і простір»² висновок про об'єктивне існування речей у просторі і часі та про досвідне походження людських просторово-часових понять³.

На початку ХІХ ст. критику кантівської філософії зліва здійснювали вчені Харківського університету — видатний математик, філософ-

¹ Див.: «Русские просветители», т. 2, М., 1966.

² Там же, стор. 13.

³ Див.: З. А. Каменский. Философские идеи русского просвещения. М., 1971; С. И. Попов. Кант и кантианство. М., 1961; История философии в СССР, т. 2, М., 1968, гл. 7.

матеріаліст Т. Ф. Осиповський⁴, його учні та послідовники М. Архангельський і А. Павловський⁵, фізик О. І. Стойкович⁶ та ін.

Одним із відомих критиків Канта був професор Петербурзького педагогічного інституту (з 1804 р.), професор і перший декан (1819—1825) філософсько-юридичного факультету Петербурзького університету П. Д. Лодій (з 1787 р. по 1802 р. викладач в Studium Ruthenum і декан філософського факультету Львівського університету)^{6а}. Якщо О. С. Лубкін і Т. Ф. Осиповський були першими критиками теорії простору і часу Канта, то Лодій зробив докладний критичний аналіз його логіко-гносеологічної теорії.

Схвалюючи матеріалістичні ідеї, висловлені Кантом, згадані філософи-просвітники захоплено висловлювалися про раціональні моменти його філософської системи (про ті, звичайно, які вони могли збагнути, виходячи із свого метафізичного світогляду). Показовим щодо ставлення українських просвітників до позитивних сторін філософії Канта може слугувати критичне порівняння її з системою Юма, здійснене у вступній частині твору П. Д. Лодія «Логічні настанови, що спрямовують до пізнання і розрізнення істинного від хибного». П. Д. Лодій — противник агностицизму Юма, зокрема суб'єктивно-ідеалістичного розуміння ним причинності. За Юмом, те, що люди вважають причинно-наслідковими зв'язками, не більше як звичка пов'язувати одне явище з іншим відношенням причини і наслідку. Ця звичка психологічно вироблена за допомогою спостереження звичайних часових послідовностей і чергувань явищ у нашому психічному досвіді.

Критикуючи це положення, Лодій застерігає проти небезпеки, що крилася в юмізмі для розвитку науки і можливості якої Юм своїм визначенням причинності зводив до дуже вузької сфери тільки переліку і опису явищ і фактів. Юм, пише Лодій, «...клав за основу одну звичайність, чому ми річ одну причиною, а іншу дією називаємо. Бо, крім знання про правильну подію і послідовність речей, і крім звичайності, немає нічого більше, через що б річ одна причиною, а інша дією її визнавалася. Коли б це твердження прийняти за істинне, тоді вся сила розуму і філософії, дослідниці причин, зовсім мала б знищитися»⁷.

Як відомо, Юм висунув твердження, ніби всі предмети нашого досвіду є не що інше, як наші відчуття, а питання про те, чи є якесь об'єктивне джерело чуттєвих вражень, оголосив принципово нерозв'язним. Кант, згоджуючись з Юмом в основній посилці агностицизму, мав з ним розбіжність у висновку: він твердив, що хоч відчуття і не дають нам знання об'єктивних речей, але вони породжуються цими речами, їхньою дією на органи чуттів. Це дало підставу Лодію вважати філософію Канта кроком вперед порівняно з агностицизмом Юма. «Кант перший зрозумів, що припущенням Юмового твердження знищується вся сила і теоретичного розуму і можливість теоретичної філософії»⁸.

Називаючи Канта «новим Коперником у філософії», а «Критику чистого розуму» — твором, справді вартим здивування, Лодій вбачав суть «коперниканського перевороту», здійсненого Кантом в теорії пі-

⁴ Див.: И. Н. Кравец. Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель. М., 1955.

⁵ Див.: А. М. Почапський. Філософія в Харківському університеті у першій чверті XIX ст. «Філософська думка», 1971, № 3.

⁶ Див.: М. Б. Вільницький. Філософські погляди О. І. Стойковича. «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VII, К., 1961.

^{6а} Див.: В. М. Зверев. Гносеологические взгляды П. Д. Лодия. Вестник ЛГУ, 1964, № 17; М. С. Денисенко. Філософські погляди П. Д. Лодія. Наук. записки Ін-ту філософії АН УРСР, т. VII, К., 1961.

⁷ П. Лодий. Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного. СПб, 1815, стор. 55.

⁸ Там же.

знання, в зруйнуванні міфу про пасивну, споглядальну природу розуму. «Кант для побудови зовсім нової системи філософії вперше піддає випробуванню і пібито вимірності силу пізнавальної здатності — джерела і творця всієї філософії, щоб тим самим можна було людському розуму передбачити, що може і чого не може зробити»⁹.

Віддаючи належне Канту, просвітники початку ХІХ ст. були водночас рішучими противниками його системи «трансцендентального ідеалізму». Об'єктом їхньої критики стала «трансцендентальна естетика» Канта — вчення про апіорні форми чуттєвості або чуттєвого споглядання — простір і час. У промові «Про простір і час», виголошеній 30 серпня 1807 р. на урочистих зборах Харківського університету, Т. Ф. Осиповський справедливо зауважив, що якби простору не існувало поза чуттєвими сприйманнями і мисленням людини, то не змогло б з'явитись і поняття про простір. Більше того, заперечення об'єктивного існування простору неминуче мусить привести і до заперечення об'єктивного існування матеріального світу. Якщо простір, писав Т. Ф. Осиповський, існує тільки в нас, а в природі його немає, «то... існує без усякого на нас враження зовні поняття про те, що його спричинює, бо тоді вже і саме поняття про зовнішнє зникає з тієї причини, що з цим поняттям необхідно поєднане існування простору. Разом з цим зникає тоді і поняття про зовнішнє, так само, як і про те, що існує всередині наших чуттів, і лишається тільки, що ми маємо деякі почуття, які ми за способом нашого відчуття називаємо одні зовнішніми, інші внутрішніми.

Де ж тепер будуть речі, які наші відчуття подають нам у просторі поза нами? Саме слово «де» не буде тоді мати жодного речового значення, бо воно стосується місця, як частини баченого нами простору, але з неіснуванням простору зникає разом і речовість питання про місцеперебування речей»¹⁰.

Свої спростування суб'єктивно-ідеалістичних поглядів Канта на природу поняття простору Осиповський обґрунтував даними природознавства. Так, він відзначає, що якби простір не існував об'єктивно, то точні науки, і серед них математика, давали б не істини, а «чисті химери, що всередині тільки нашої голови мимовільним, але незв'язним чином відбуваються і жодного відношення до речей не мають, а тому не можуть до них застосовуватися»¹¹; згадує знамениті «Начала» Евкліда, що являють собою не що інше, як узагальнення геометричних знань, накопичених стародавніми греками, знань, відповідних тому, «що насправді в речах вбачається»¹². Він наводить приклад із сліпонародженими, яким повернуто зір і які у момент прозріння не відрізняють далекого від близького, великого від малого й керуються чуттям дотику, щоб набути відчуття такого розрізнення. За допомогою цих та інших фактів Осиповський доводив, що простір існує об'єктивно, а поняття про простір породжуються у нас діянням на наші органи чуттів зовнішнього світу. «Речі мають взаємні відношення, не за образом тільки нашого відчуття до них прикладені, але такі, що насправді до них належать; і тому-то ці відношення, відбиваючись у наших відчуттях, породжують у нас такі явища стосовно простору»¹³.

Осиповський піддає критиці також і кантіанське розуміння часу. Якщо визнати, твердив він, що час існує лише а ргіогі, тільки в наших уявленнях, то тоді речі позбавляються «послідовного їх буття». З

⁹ Там же, стор. 56.

¹⁰ Избранные произведения русских естествоиспытателей первой половины XIX века. М., 1959, стор. 46.

¹¹ Там же, стор. 48.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 47.

погляду вченого, наші уявлення про час виникають внаслідок діяння на нас часу, що реально існує як відображення послідовності тіл природи. За Осиповським, час слід розуміти «не як щось таке, що існує в природі саме по собі, але як необхідне відтворення послідовного буття речей, буття, яке уявити непослідовно не закладено в нашій здатності»¹⁴.

Загальний висновок, якого доходить Осиповський, розглянувши питання про простір і час, свідчить про матеріалістичну позицію вченого: «Все згадане переконує, що простір і час суть умови буття речей, у самій природі і в них самих, а не такі, що тільки в нашому способі відчуження існують»¹⁵.

Такі ж матеріалістичні погляди висловив, критикуючи І. Канта, О. І. Стойкович. У своїй «Системі фізики» він підкреслює, що матерія (речовина) існує в просторі, що в природі немає «непротяжних частин речовини», що «всяка речовина протяжна в просторі за трьома вимірами»¹⁶ і що це впливає з тривимірності самого простору.

Предметом пильного критичного розгляду просвітників України початку ХІХ ст. стала також «трансцендентальна логіка» Канта, присвячена аналізу пізнавальних функцій різних форм мислення, яку він будував, виходячи із принципу апіоризму. У ній логічні категорії позбавлені будь-якого об'єктивного змісту і не є знаннями про предмети, а містять у собі лише форму мислення про предмет взагалі.

Відрив Кантом пізнавальних функцій форм мислення від їх об'єктивного змісту, його «чисту» логіку піддав критиці П. Д. Лодій. У «чистій» логіці, писав він, Кант «абстрагується... від усіх дослідних (емпіричних) умов, за яких людський розум виконує свою дію», і «під час дії розуму не бере до уваги ні відчужень, ні уяви, ні пам'яті, ні потягу звички, ні схильностей та ін»¹⁷. П. Лодій звертає увагу читача на довільність учення Канта про «чисті» форми розуму, незалежні від досвіду і чуттєвого змісту знань. «Але як,— зазначає він,— діє людський розум, відокремлений від усіх інших здібностей, про те ми з учення самого Канта не можемо знати, бо, на його ж думку, таке пізнання не має дійсності, яка б передувала йому, йому не відповідає попередньо існуючий дійсний (objektiv real oder wirklich) предмет... Тому поділ логіки на чисту і прикладну не може бути дійсним, а лише уявним (imaginativa)»¹⁸.

Виступаючи проти відриву Кантом чуттєвості від розуму, Лодій доводить, що «чистого» пізнання, «чистої», тобто незалежної від досвіду, логіки бути не може. Навівши слова Канта про те, що чуттєвість постає нам предмети, а розум мислить про них, філософ запитує: «Якщо розум є здатністю мислити про предмети чуттєвого споглядання, то про що буде розум мислити, коли його зовсім відокремимо від чуттєвості та інших здатностей? Якщо думки без змісту пусті, то якою ж має бути чиста логіка, яка, абстрагуючись від змісту думок, вивчає лише саму їхню форму?»¹⁹.

Просвітники початку ХІХ ст. критикували вчення Канта про можливість апіорного знання в природознавстві, зокрема положення про те, що природа як закономірний зв'язок явищ є продуктом нашої пізнавальної діяльності, продуктом застосування до досвіду апіорних форм мислення (логічних категорій). Вони доводили, що кожний теоретичний висновок має бути перевірений досвідним знанням. Так, Осиповський

¹⁴ Там же, стор. 49.

¹⁵ Там же, стор. 48.

¹⁶ А. Стойкович. Система фізики. Харьков, 1813, стор. 70. Свою незгоду з кантівським ідеалістичним тлумаченням простору і часу висловив також П. Д. Лодій (див. «Логические наставления...», стор. 134).

¹⁷ П. Лодій. Логические наставления..., стор. 74—75.

¹⁸ Там же, стор. 75.

¹⁹ Там же, стор. 76.

повський, всупереч твердженню Канта, ніби походження законів науки слід шукати в діяльності нашого мислення, писав: «Якщо ви чуєте або читаете, що філософ природи визначає а ргіогі якийсь її закон, то якщо він не доводить його з математичною строгістю, не покладайтесь на слова цього філософа із щирим до нього довір'ям, як би цей закон не заворожував уяву, але дослідіть його строго математично і тоді тільки вважайте його ймовірним, коли він витримає це випробування»²⁰.

Про об'єктивне походження змісту законів науки писав і О. І. Стойкович: «Вони суть не що інше, як наслідки, виведені людським розумом із дії тіл»²¹.

П. Д. Лодій характеризував «усі метафізичні поняття» як «від досвіду абстраговані»²² і називав несправедливим твердження Канта, ніби логічне поняття «є тільки образне (формальне), отже таке, якому не відповідає жодний предмет у природі»²³. Заперечуючи Канту в питанні про джерела і межі знань, тобто про можливість апіорних синтетичних суджень, Лодій доводив об'єктивність сутності речей. «Сутності речей вважати формами розуму ніяк не можна. А тому прийнята Кантом підстава необхідності речей, названих ним синтетичними і від розуму запозичуваними (а ргіогі), не може бути припущена»²⁴.

Отже, українські просвітники початку ХІХ ст. розкривали неспроможність кантівського тлумачення логічних категорій як апіорних, «чистих» форм мислення, спираючись на загальний і необхідний характер законів науки, які є відображенням об'єктивної дійсності. Проте критика ними апіоризму Канта була однобічною, оскільки здійснювалася з позицій деїзму та метафізичного матеріалізму. Саме тому, справедливо критикуючи «трансцендентальну логіку», просвітники не наголосили на поставлені в ній принципово важливі питання — про роль синтезу в науковому пізнанні, про значення логічних категорій в цьому синтезі, а також на діалектичному моменті в системі категорій Канта — розгляді філософом третьої категорії кожної із чотирьох груп як єдності протилежностей. Не зрозуміли вони і тої геніальної ідеї, яка містилася (хоч і не була реалізована) у кантівському визначенні «трансцендентальної логіки» як логіки, що вивчає «походження, обсяг і об'єктивне значення» теоретичного знання, логічні засоби досягнення істини, Кантової думки про збіг логіки з теорією пізнання, тобто про логіку діалектичну. Просвітники не досягли також всієї глибини Кантової постановки проблеми про роль простору і часу у здійсненні людського пізнання, не дійшли розуміння того, що простір і час — це не лише об'єктивні форми даності предметів і явищ дійсності для пізнаючого суб'єкта, а й є загальними поняттями, тобто категоріями, в яких усвідомлюються загальні і необхідні зв'язки дійсності у їх відношенні до людини.

Спеціальному аналізу піддали просвітники ХІХ ст. також агностицизм І. Канта.

З'ясовуючи, як саме апіорні знання можуть бути істинними, тобто відповідати предметам дійсності, Кант став на шлях ідеалістичного тлумачення процесу пізнання як процесу створення предметів знання. На його думку, ці предмети не можуть існувати поза свідомістю, інакше апіорне знання про них було б неможливе. Предмети узгоджуються

²⁰ Избранные произведения русских естествоиспытателей первой половины ХІХ века, стор. 52.

²¹ А. Стойкович. Система физики, стор. 9. Див. його ж: Начальные основания умозрительной и опытной физики. Харьков. 1809, стор. 4.

²² Див.: П. Лодій. Логические наставления., стор. 266.

²³ Див.: там же, стор. 265.

²⁴ Там же, стор. 199.

з нашими апіорними знаннями тому, що сам досвід конструюється свідомістю. Предмети цього досвіду є лише суб'єктивними враженнями, які не дають нам знання про об'єктивні властивості речей. Об'єктивні речі непізнавані, це «речі в собі». Агностицизм призвів Канта до теоретико-пізнавального дуалізму, до визнання, що є непізнаваний світ «речей в собі» — об'єктивний світ поза нашою свідомістю, і чуттєво даний світ «явищ» як предметів наших знань. Кожний об'єкт пізнання у Канта роздвоєний: він і «річ у собі» і «явище». Як те, що діє на наші органи чуттів, предмет є непізнавана «річ у собі»; він лише викликає відчуття. Але як предмет з певними якостями він є «явищем» — предметом наших знань, суджень й існує лише в наших відчуттях, уявленнях, поняттях.

П. Д. Лодій у творі «Логічні настанови...» заперечує кантівський агностицизм, як такий, що суперечить науці і практиці життя. Ствердно відповідаючи на ним же поставлене питання «Чи мають наші уявлення про тіла цього світу таку подібність, яку іноді має копія з оригіналом?», філософ висловлює впевненість в істинності свідчень наших органів чуттів про навколишній світ, в його пізнаваності. «Здатність відчувати, — пише він, — є така сила нашого розуму, з допомогою якої розуміємо здійснювані в нашому тілі рухи, і через них речі, що поза нами перебувають і для нас присутні, наприклад, коли стріляють із гармат чи б'ють у дзвони, то звук внаслідок повітря доходить до вух і спричиняє в них рух, який я разом зі дзвоном і гарматою, ніби речі присутні розумію, отже відчуваю»²⁵.

Лодій показав, що роздвоєння об'єкта пізнання, відокремлювання відчуття від відчуваного, «речі в собі» від «явища», предмета від образу, змісту від форми, тлумачення пізнання як процесу створення предметів знання, — все це слугувало Кантові для доведення істинності апіорних знань, яке разом зі вченням про непізнаваність «речей у собі» становить суть його філософської системи. «Оскільки Кант вважає всі предмети, що підлягають нашим чуттям, самими лише внутрішніми уявленнями, то коли б запитати його: чи відповідає моему уявленню... будь-який зовнішній предмет, як наприклад, коли я бачу цей будинок, цю людину, цю палку та ін., то він відповідає: «Хоча я відношу мое уявлення до якогось зовнішнього предмета, однак цей предмет є щось = X, про яке нічого не знаю і знати не можу»... Цей... ідеалізм насправді становить сутність Кантової філософської системи»²⁶.

Як тонко зауважив Лодій, навіть вживана Кантом термінологія («споглядання» замість «чуттєве пізнання») не байдужа до поставленої мети: вона покликає переконувати в обмежених можливостях досвідного знання, в непізнаваності об'єктивного світу. «Кант перед словами «чуттєве поняття» віддав перевагу слову «споглядання», бо споглядання можна поділити на чисте (а priori) і на емпіричне чи досвідне (а posteriori), а чуттєве поняття так поділити не можна, оскільки воно завжди є досвідне. Слово «споглядання» і його поділ Канту були потрібні для того, щоб ствердити свій ідеалізм. Кант предметом розгляду покладає явище, яке є не що інше, як саме тільки уявлення чуттєвості нашої, отже щодо нас внутрішнє»²⁷.

Лодій доводив адекватність чуттєвого і раціонального пізнання. Заперечуючи Канту та іншим агностикам, які бажали «відбирати від людського розуму всі незаперечні ознаки істини», він приходив до висновку, що і раціональне пізнання «справжнє». Ця істинність, на думку філософа, незаперечна саме завдяки тому, що раціональне пізнання

²⁵ П. Лодій. Логические наставления..., стор. 98.

²⁶ Там же, стор. 134.

²⁷ Там же, стор. 132.

походить від чуттєвого пізнання і має своїм джерелом «справжній й істинній як зовнішній, так і внутрішній відчуття і досвід»²⁸.

Полемізуючи з Кантом, за яким людський розум нібито здатний давати істинне знання, лише застосовуючи свої принципи до даних досвіду, тобто до того, що дано нам в чуттєвому спогляданні, і не здатний пізнати «речі в собі», Лодій писав про величезну пізнавальну силу людського розуму, про можливість людини досягти істини. Він заперечує твердження Канта про ілюзорність сподівань розуму проникнути в таємниці буття і зауважує, що філософ «зовсім неправильно звинувачує таку визначну пізнавальну силу людського розуму, ніби він за своєю властивістю марний і сповнений обману і нібито за природженою і неминучою необхідністю тільки ошукує пустими привидами»²⁹.

Просвітницький початок XIX ст. висловили своєю думкою і щодо так званого динамізму Канта, викладеного у творі «Метафізичні начала природознавства» (1786). Поширене в кінці XVIII — на початку XIX ст., особливо в Німеччині, динамічне вчення протистояло матеріалістичній атомістиці. Динамізм був ідеалістичним трактуванням явищ природи. Згідно з ним первинним оголошувались не матерія, а «чисті сили», «чистий рух», тобто рух відривали від матерії і протиставляли їй як нематеріальне джерело її активності. У Канта такими силами вступали тяжіння і відштовхування.

Динамізм Канта, зокрема трактування сили відштовхування як незалежної від матерії, критикував Т. Ф. Осиповський. «Дивна для розуміння така сила,—писав він,—яка поширюється у просторі за допомогою матерії, але діє незалежно від матерії, тимчасом як дія її залежить від поширення її у просторі»³⁰. Осиповський висловив думку про матеріальну природу сили, дотримувався атомно-молекулярної гіпотези.

Проти динамізму, а також і атомізму виступив О. І. Стойкович, протиставивши їм свою теорію так званого емпіризму. «Істинний природи тлумач,—писав він,—не має бути ні атоміст, ні динамік, але філософ, який розглядає природу в ній самій... Дослідник природи тільки вважає справедливим те, що підтвердити можна досвідом; йому дозволено керуватися припущеннями, однак лише такими, які з явищем і досвідом погоджені»³¹. Але така оцінка динамічного вчення Канта була обмеженою: ні Осиповський, ні Стойкович не помітили в ньому діалектичної ідеї про взаємодію сил тяжіння і відштовхування як внутрішню сутність явищ природи. Загалом же критика, якій піддали систему Канта П. Д. Лодій, Т. Ф. Осиповський, О. І. Стойкович, мала певне позитивне значення для вітчизняної філософії. Незважаючи на те, що вона здійснювалась з позицій метафізичного матеріалізму з елементами теологічних поглядів і еклетизму, наслідком її було послаблення впливу негативних сторін кантівської філософії на філософські концепції, що виникали в Росії і на Україні на початку XIX ст.

В начале XIX века в связи с распространением в России произведений И. Канта появляются первые оценки его философии представителями просветительской идеологии. Группа просветителей, связанных с Украиной (Т. Ф. Осиповский, П. Д. Лодий, А. И. Стойкович и другие), осуществляют критический анализ основных принципов теоретико-познавательной системы Канта, а также Кантового учения о «динамизме». Это свидетельствует о существовании в отечественной философии сильного течения критики Канта слева.

²⁸ Там же, стор. 365.

²⁹ П. Лодий. Логические наставления., стор. 267.

³⁰ Избранные произведения русских естествоиспытателей первой половины XX века. М., 1959, стор. 52.

³¹ А. Стойкович. Система физики, стор. 57—58.

Елементи класового аналізу в ідеях революційних демократів про соціальний прогрес

О. Я. ЛИСЕНКО

Питання про класовий характер ідей соціального прогресу в історії розвитку передової філософської і суспільно-політичної думки на Україні у другий період визвольного руху становить безперечний науковий інтерес. Воно дає можливість простежити зв'язки революційно-демократичних концепцій прогресу з поступальним розвитком суспільної практики і визвольною боротьбою трудящих мас, проаналізувати складні тогочасні умови ідейної боротьби навколо питання про майбутнє розвитку суспільства і, нарешті, виявити можливість творчого використання вітчизняного історичного досвіду в дослідженні соціально-економічної, класової основи сучасних революційно-демократичних уявлень про прогрес у країнах, що розвиваються.

Як відомо, В. І. Ленін наголошував на тому, що в будівництві нової, соціалістичної культури конче потрібно виходити із критичного переосмислення досягнень філософської і суспільної думки минулого. Характерні щодо цього висловлювання В. І. Леніна про О. Радищева, Г. Сковороду, декабристів, а також визначних представників революційно-демократичної ідеології.

Ідеї соціального прогресу зароджуються у сфері суспільних відносин. Вони являють собою матеріалістично переосмислені на власному історичному досвіді кожного народу надбання світової прогресивної думки. І. Франко підкреслював, що розвиток народу «взагалі справа інтернаціональна, тому що являє собою нагромадження інтернаціональних цінностей, теоретичних і практичних»¹.

Слід сказати, що в другий період визвольного руху боротьба М. Г. Чернишевського проти лібералів за «реформу знизу», тобто за знищення самодержавної форми правління шляхом селянської революції, мала принципове значення для боротьби революційної демократії проти лібералізму, який російський мислитель визначив як одну з течій всередині ідеології панівних класів.

Однак ситуація докорінно змінюється з появою робітничого класу і поширенням марксизму в Росії і на Україні. Відтепер навіть найрадикальніші погляди революційної демократії на рушійні сили суспільного прогресу піддаються марксистській критиці, їх заступає науково обгрунтована діалектико-матеріалістична теорія соціального розвитку (але, оскільки багато питань буржуазно-демократичних перетворень не було повністю розв'язано, ідеї революційної демократії навіть у третій, пролетарський період визвольного руху частково продовжували існувати). Подібне має місце й нині в ряді країн з напівфеодалним, дрібнобуржуазним, напівкапіталістичним укладом господарства. Саме класовий підхід дозволяє чітко розрізнити дрібнобуржуазну революційність, коли вона була основною ідейно-теоретичною силою другого етапу визвольного руху в Росії і на Україні, і дрібнобуржуазний анархізм, уособлюваний ліберальним народництвом, що згодом найбільше перешкодив утвердженню марксистської ідеології.

¹ І. Франко. Наше «москвофільство». — «Народ», 1891, № 3, стор. 38.

Заслуги революційної демократії незаперечні. Досить згадати, що саме М. Г. Чернишевський, а на Україні — І. Я. Франко, С. А. Подолинський, М. І. Павлик, О. С. Терлецький, виступаючи ідеологами селянства, надавали великого значення необхідності конкретно-історичного аналізу суспільних явищ. Так, М. Г. Чернишевський, критикуючи фейербахівський антропологізм і уявлення французьких просвітників про людину, вважав принципи просвітництва недостатніми для розв'язання революційних завдань суспільного розвитку тогочасної Росії, оскільки в цих принципах не було класового підходу до оцінки суспільних явищ і вони апелювали до «вічної і незмінної» людської природи. Хибність ілюзій просвітників М. Г. Чернишевський вбачав у тому, що в їхніх теоріях «потреби середнього стану виводились з демократичних принципів і живилися думками про людину взагалі, а не про торговця, фабриканта чи банкіра»², тобто не про історично конкретну людину. По суті, таку ж позицію займали І. Франко та С. Подолинський, які, засуджуючи терор і підтримуючи спроби революційних народників «розморозити Росію», ідеалізували революційні можливості селянства.

Безперечно, теорія і практика революційної демократії 1870—1880 років певною мірою відповідала історичним умовам того періоду, коли в Росії і на Україні ще не був повністю сформований соціально-економічний ґрунт для поширення пролетарської ідеології. Панівною теорією виступав на той час переважно селянський, дрібнобуржуазний соціалізм, який включав певні демократичні ідеї суспільного прогресу. Пореформений період породив багато різноманітних течій, які відстоювали інтереси та ідеали певних верств суспільства. Серед цього строкатого розмаїття вирізнялась потужна головна течія. «Падіння кріпосного права викликало появу різночинця як головного масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема. Пануючим напрямом, відповідним до точки зору різночинця, стало народництво»³.

Ідеологія дрібнобуржуазного соціалізму, в якому суперечливо переплітались ідеї французьких соціалістів-утопістів і віра в чудодійну силу російської общини, була глибоко досліджена В. І. Леніним. У середині 70-х років, зазначав він, «марксизм не був ще пануючим навіть у Німеччині, де переважали, власне кажучи, перехідні, мішані, еkleктичні погляди між дрібнобуржуазним і пролетарським соціалізмом. А в романських країнах, у Франції, Іспанії, Бельгії, найбільш поширеними вченнями серед передових робітників були прудонізм, бланкізм, анархізм, що явно відбивали точку зору дрібного буржуа, а не пролетаря»⁴.

Революційним народникам належить історична заслуга у постановці багатьох питань суспільного розвитку, зокрема про неминучість знищення самодержавної форми правління шляхом революції, певні специфічні особливості соціально-економічного розвитку Росії, долю капіталізму в Росії, відносини між класами в суспільстві та ін. Але вони не змогли по-науковому розв'язати ці питання. Відсутність, за висловом В. І. Леніна, «соціологічного реалізму» в поглядах на суспільний прогрес привела революційних народників до значних теоретичних і практичних прорахунків.

Революційні народники в межах властивого їм світогляду розглядали також питання про роль особи в суспільному розвитку. Цю

² Н. Г. Чернишевський. Полн. собр. соч. В 15 томах. Т. 7, М., 1950, стор. 38.

³ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 25, стор. 91.

⁴ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 12, стор. 35.

особливість поглядів революційних демократів, і зокрема народників, відзначив ще В. І. Ленін, зауважуючи, що «пореформена Росія принесла це піднесення почуття особи, почуття власної гідності»⁵, поставила питання руба про особу та її роль в суспільному прогресі.

Ще донедавна можна було натрапити на твердження, що «критично мисляча особа» в етичному ідеалі народництва — це вузьке коло інтелігентних людей, «аристократів духу», які намагалися активно впливати на «натовп». Насправді ж, аналіз народницької літератури, зокрема праць П. Л. Лаврова, ряду творів М. К. Михайловського, С. М. Степняка-Кравчинського — в Росії, В. І. Дебагорія-Мокрієвича, А. І. Желябова, М. І. Кибальчича, ранній період революційної діяльності яких пов'язаний з Україною, цей аналіз показує, що активність особи вони пов'язували з визвольним рухом всього народу. «Один у полі не воїн», — твердив П. Лавров. «Справжніми рушіями прогресу вони (особи. — О. Л.) стають лише тоді, коли зуміють вести боротьбу, зуміють стати колективною силою, представниками колективної думки»⁶. Навіть захищаючи ідею терору, який здавався народникам найрадикальнішим засобом боротьби проти самодержавства, найпрогресивніша частина народників мріяла про народне повстання проти царизму.

Терор, за міркуванням, наприклад, А. І. Желябова, мав бути спочатку лише вимушеною формою самооборони, самозахистом, відповіддю на жорстокі репресії самодержавства проти революціонерів. «Я залишив би насильницьку форму боротьби, — писав Желябов, — якби тільки з'явилась можливість боротьби мирної, тобто мирної пропаганди своїх ідей, мирної організації своїх прибічників»⁷.

Погляди А. І. Желябова на суспільний прогрес були пройняті вірою у неминучість революції. Хоча розуміння ним соціалізму багато в чому залишилось абстрактним і не виходило за межі дрібнобуржуазної утопії, однак суспільний прогрес не мислився Желябовим поза боротьбою за соціальне розкріпачення трудового народу. «Історичний досвід людства, — підкреслював А. І. Желябов у «Програмі робітників, членів партії «Народна воля», — а також вивчення і спостереження життя народів ясно переконують, що народи лише тоді добиваються щастя і сили, що люди стануть лише тоді братами, будуть вільними і рівними, коли влаштують своє життя згідно із соціалістичним вченням»⁸. Показовим щодо цього є факт прихильного ставлення до програми А. Желябова основоположника наукового комунізму К. Маркса. Численні позначки, підкреслення окремих абзаців і пунктів цієї програми К. Марксом показують, що його увагу привернули питання самовизначення національних меншостей, спільності дій селянства і міських робітників.

Загалом програма А. Желябова, це видно із позначок К. Маркса, певною мірою відповідає вимогам народно-визвольного руху. Передова за змістом, ця програма свідчить про те, що А. Желябов, як й інші діячі «Народної волі», надавав великого значення питанням теорії визвольного руху.

Теоретичними питаннями цікавився не лише Желябов, але й інші діячі народництва, що жили й діяли на Україні, а саме: М. Кибальчич, І. Дебагорія-Мокрієвич, О. Дейч, І. Фесенко. За приклад може слугувати творча спадщина М. Кибальчича. Хоча його літературний дор-

⁵ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. I, стор. 404.

⁶ П. Л. Лавров. Избр. соч., т. I, М., 1934, стор. 261.

⁷ Революционное народничество 70-х годов XIX века. т. II, М.—Л., 1965, стор. 258.

⁸ Там же, стор. 134.

бок за обсягом і невеликий, проте з нього видно, що Кибальчич був оригінальним ученим і проникливим політиком.

Значний інтерес для з'ясування поглядів М. Кибальчича на суспільний прогрес і зв'язок цього прогресу із класовою структурою суспільства становить опублікована в № 5 журналу «Народная воля» за 1881 рік стаття «Політична революція й економічне питання». Вважаючи політичну боротьбу одним з найважливіших засобів здійснення докорінних змін у соціально-економічних відносинах, Кибальчич піддає критиці тих діячів народницького руху, які недооцінювали значення політичної боротьби для розв'язання соціальних проблем. Передусім це стосувалося питань економічного розвитку Росії, які порушував П. Ткачов у «Набаті». Ці матеріали хибували на однобічність, у них не ставилося питання про співвідношення економіки й політики. У зв'язку з цим М. Кибальчич зазначає, що ні «економічний переворот не може бути здійснений без певних політичних змін, ні, навпаки, вільні політичні установи не можуть бути встановлені без історичної підготовки в економічній сфері»⁹. Ця теза М. Кибальчича свідчить про вплив на нього ідей марксизму.

Політична боротьба, за М. Кибальчичем, це засіб наблизити давно назрілий економічний переворот, якого не можна здійснити, не спираючись на передовий клас. З приводу цього він переказує відомий вислів К. Маркса з «Громадянської війни у Франції»: «Комуна повинна була служити зняттям повалення тих економічних устоїв, на яких ґрунтується саме існування класів, а значить, і класове панування»¹⁰. Аналізуючи політичний розвиток Європи, М. Кибальчич докладно спиняється на розвитку французької революції 1793 року, що справила величезний вплив на європейський соціальний прогрес. На думку М. Кибальчича, французька революція 1793 року була історично обмеженою і «лише змінила власників, не змінивши самого принципу приватної власності на землю». М. Кибальчич запитує: «Чому Конвент не здійснив економічного перевороту, тобто не відібрав у приватних власників землю і фабрики і не віддав їх у колективну власність народу?» — і відповідає: «Звичайно ж не тому, що політичний спосіб розв'язання економічного питання взагалі неможливий, а тому, що в той час соціальне питання не було ще поставлене історією на порядок денний»¹¹ (тут поняття «соціальний» ототожнюється М. Кибальчичем з поняттям «соціалістичний». — О. Л.).

Особливо близько підходить М. Кибальчич до наукового розуміння об'єктивних передумов історичного прогресу під час дослідження ним французької буржуазної революції 1848 року. Пов'язуючи поразку цієї революції з тим, що паризький пролетаріат ще не був достатньо зрілим і не міг виступити із своєю самостійною програмою, М. Кибальчич наголошував на необхідності пролетарської організації з певною політичною й економічною програмою. Однак М. Кибальчич не формулює чіткої думки про роль класової боротьби в антагоністичному суспільстві. Його висловлювання про те, що «для повного знищення існуючого порядку необхідне одночасне повстання в місті й на селі»¹² без належного соціально-економічного і теоретичного обґрунтування звучить досить абстрактно.

Цікаві погляди на історичний прогрес зустрічаємо і в іншому представника революційно-демократичної думки — В. І. Дебагорія-Мокрієвича, активного учасника народницького руху 1870—1880 років на

⁹ Народническая экономическая литература. М., 1958, стор. 389—390.

¹⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 336.

¹¹ Див.: Народническая экономическая литература, стор. 394.

¹² Там же.

Україні. Свого часу Г. В. Плеханов писав про нього: «Вол. Дебагорій-Мокрієвич був колись одним з найбільш енергійних і видатних бакуністів в Росії. Його ім'я досить відоме в нашому революційному середовищі»¹³. Прогресивний характер поглядів В. Дебагорія-Мокрієвича Г. В. Плеханов пояснює тією обставиною, що він і його однодумці «вивчали революційні теорії, знайомились з соціалістичним рухом на Заході, розмірковували і сперечались про застосування соціалізму на російському ґрунті»¹⁴.

Аналіз праць В. Дебагорія-Мокрієвича показує, що його погляди на суспільний прогрес пережили еволюцію від бакунізму, що був у досить близьких зв'язках із революційним народництвом, до поміркованого лібералізму початку 90-х років. Суспільний прогрес він розглядає в світлі соціології М. Михайловського, тобто лише в аспекті морального вдосконалення абстрактної, взятої поза історичним рухом особи. Однак на відміну від М. Михайловського, В. Дебагорій-Мокрієвич вважав, що це право на вдосконалення особи треба здобути «одним ударом», бунтом. Роль політичної боротьби ним принижується, він вважає її «марнуванням часу», оскільки успіхи політичної боротьби, на його думку, лише «сприятимуть» зміцненню буржуазії, а не народу. «Самодержавство вражене з усіх боків,— писав він, поділяючи основну політичну настанову «Землі і волі»,— падає, поступаючись своїм місцем сучаснішому конституційному ладові, що, як і всяка конституція, висуває на перший план привілейовані стани. Тепер вони розрізнені й тому безсилі. Конституційна ж свобода, якою б жалюгідною вона не була, дає їм у кожному разі можливість організуватись у сильну партію, першими кроками якої буде проголошення хрестового походу проти нас, соціалістів, як своїх найнебезпечніших ворогів»¹⁵.

Розглядаючи питання про засоби революційної боротьби, В. Дебагорій-Мокрієвич вважає, що мирні засоби кращі, бо збройна боротьба народу завжди боляче дошкуляє передусім народові. «Революції безкровної,— писав він,— я, звичайно, ніколи не малював собі, навпаки, на мою думку, повинні проллитись ріки крові»¹⁶. В. Дебагорій-Мокрієвич, як й інші представники народницької ідеології, не міг досягнути складної діалектики суспільного розвитку, зокрема того, що досягнення конституційних свобод сприяло б не лише буржуазії, а й трудящим, отже, полегшило б їхню боротьбу за соціальне і політичне визволення. Зауважуючи, що плодами революції може скористатися буржуазія, В. Дебагорій-Мокрієвич дійшов хибного висновку, що «галузь політики — це не народна справа». В. Дебагорій-Мокрієвич, розуміючи, що сам по собі терор не розв'язує всіх проблем визвольної боротьби, все ж займав непослідовну позицію в цих питаннях, це згодом і зумовило те, що він став прихильником поміркованого лібералізму в політиці.

Названі діячі народницького руху ще не усвідомлювали сутності і перспектив класової боротьби. «Вони,— говорив В. І. Ленін про революційних народників,— проявили величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Безперечно, ці жертви полягли не даремно, безперечно, вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу»¹⁷.

Елементи класового аналізу суспільних явищ, що зумовлюють соці-

¹³ Г. В. Плеханов. Сочинения. Т. III, М.—П-д, 1923, стор. 98.

¹⁴ Там же, стор. 106.

¹⁵ В. И. Дебагорий-Мокриевич. От бунтарства к терроризму. Кн. II. М.—Л., 1930, стор. 567.

¹⁶ Там же.

¹⁷ В. И. Ленин. Повн. збір. тв., т. 30, стор. 298.

альний прогрес, виявляються досить чітко у працях таких відомих представників революційно-демократичної думки 1870—1880 років, як І. Франко, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик.

І. Франко обстоював ідею неминучості соціального прогресу, який, на його думку, відображується в науці як зв'язок історичних фактів у рамках певних закономірностей. «Завдяки цьому,— пише І. Франко,— стає визначальним погляд на суспільство як на таке, де царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії,— на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця і розвиток»¹⁸.

Революційно-демократична орієнтація особливо виразно виявляється у з'ясуванні І. Франком причин соціальних змін у тогочасній галицькій дійсності та причин занепаду стародавніх цивілізацій. Він уперше в історії революційно-демократичної думки на Україні прямо ставить питання про соціальні причини регресивних явищ у суспільстві. Франко викриває хижацьку природу буржуазії, яка, використовуючи науку і техніку в своїх егоїстичних інтересах, руйнує культуру і навіть спосіб життя цілих народів, що перебувають на докапіталістичному рівні розвитку. «Цілі муринські племена в Африці,— пише він,— вимирають та хиріють від горілки, якої їм доставляють європейці в заміну за їх діаманти, слонові зуби та за їхню роботу. Винахід пороху і стрільб, що був — хоч би як се могло видатися дивним — великим двигачем поступу в Європі, довів у Північній Америці до того, що з 8 мільйонів тамошніх тубільців за 100 літ не лишилося й 800 тисяч»¹⁹.

Сміливо захищаючи інтереси трудящих, І. Франко виступає з критикою соціального дарвінізму і мальтузіанства. Соціальні дарвіністи приймали «форму за суть явища» і тому «замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою»²⁰. І. Франко показує марність спроб соціальних дарвіністів дати пояснення причин класової нерівності людей в суспільстві з допомогою біологічних чинників. На його думку, мальтузіанські ідеї відволікають суспільство від розкриття справжніх причин бідності народу за капіталізму. Незважаючи на всю повагу до письменницького таланту Еміля Золя, І. Франко піддає гострій критиці помилкову соціо-біологічну основу його повісті «Молот», де, як відомо, причиною зубожіння робітників проголошується торжество інстинктів і нездорових нахилів. І. Франко цілком слушно зауважує, що злидні, вимирання цілих робітничих родин є наслідком «глибоких і хворобливих недосконалостей всього суспільного організму»²¹. Йдеться передусім про суперечності капіталістичного суспільства, зумовлені його власною антагоністичною природою.

Пізніше, розглядаючи повість Е. Золя «Плодовитість», І. Франко знову дорікає авторові за відсутність історичного підходу і сліпу прихильності до Мальтуса, який «математичною формулою виразив страх буржуазії перед швидким ростом населення, а Золя приймає цей страх за факт, з яким треба боротися»²².

І. Франко вважає, що основою прогресу є «соціальний і економічний побут» народу. Здійснення заповітного ідеалу людства — соціалізму І. Франко пов'язує з визвольною боротьбою, із звільненням від віри в «царів, попів і авторитети», від «ілюзії їх всемогутності». У 1882 році

¹⁸ І. Франко. Твори, т. 19, К., 1955, стор. 65.

¹⁹ Там же, стор. 167.

²⁰ Там же, стор. 181.

²¹ І. Франко. Передмова до повісті Золя «Молот». Львів, 1879, стор. 5.

²² І. Франко. З чужих літератур. «Літературно-науковий вісник», 1901, № 12, стор. 54.

в листі до поміркованого ліберала О. Партицького, який застерігав від поширення в народі «бунтівливих ідей», І. Франко писав: «Хіба ж Ви не знаєте, що все, що привчає людей мислити, розсуджувати, роззиратися по світі, що все те чимраз більше увільняє їх з-під гніту авторитетів, зближає більше до поступу, зближає більше до соціалізму?»²³. Цією думкою пройняті публіцистичні виступи письменника, його філософські праці, в яких він досліджує важливі соціальні проблеми.

Відзначаючи винятково важливу роль демократичної літератури, Франко підкреслює суспільний характер відображеної в них «соціальної боротьби покривджених і уполідованих мас за ідеал соціальної рівності і справедливості»²⁴. «Ніколи ще література,— писав він,— не була в такому живому і тісному зв'язку з суспільним розвитком, з передовими суспільними змаганнями, з бурхливою класовою боротьбою, як в наш вік; ніколи вона не була таким правдивим, пристрасним і живим виразом інтересів, смаків, поглядів і почуттів суспільства, не була таким двигуном прогресу, як в наш час»²⁵. І. Франко різко виступає проти теорії «чистого мистецтва», «штуки для самої штуки», «цинічного індіферентизму», «декадентського убозтва» (вислови І. Франка.— О. Л.).

Питання суспільного прогресу і його зв'язку з народною боротьбою займає чільне місце у працях соратника й однодумця І. Франка — С. Подолинського. С. Подолинський глибоко розумів соціально-економічні проблеми розвитку Західної Європи і Росії. У першому своєму дослідженні економічного становища робітників «Ремесла і фабрики на Україні», а також у спеціально написаних для робітників працях «Парова машина», «Про бідність», «Про хліборобство», «Громадівство і теорія Дарвіна», «Громадівський рух в Англії та Ірландії», «Нігілізм в Росії», «Соціалізм, нігілізм, тероризм», «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» С. Подолинський приділяє чимало уваги питанням соціального прогресу. Як інтернаціоналіст, пропагандист соціалістичних ідей, він завжди виступає з революційно-демократичних позицій. Відомо, що рукопис основного соціологічного твору «Праця людини...» С. Подолинський надіслав К. Марксу, але, на жаль, відповіді К. Маркса досі не знайдено. Про те, що така відповідь була, свідчить один з листів С. Подолинського до К. Маркса, в якому він дякує за теплі слова про цю працю²⁶.

В історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні другого періоду визвольного руху С. Подолинському належить чільне місце в оригінальній постановці питання про характер суспільної праці як процесу, що відбувається між людиною і природою, праці як цілеспрямованої дії, що зберігає і нагромаджує природну енергію. Ф. Енгельс, відзначаючи деякі слабкі сторони концепції С. Подолинського, зокрема його спробу виразити нагромаджену працю енергію фізичними вимірами, писав у листі до К. Маркса: «Його справжене відкриття полягає в тому, що людська праця може вдержати на поверхні Землі і примусити діяти сонячну енергію довший час, ніж без неї (тобто праці.— О. Л.)»²⁷. Пов'язуючи трудовий процес людства із загальними законами природи, з проблемою збереження природного середовища, С. Подолинський вважав, що лише соціалізм відкриває людям небачені

²³ І. Франко. Твори, т. 20, стор. 111.

²⁴ І. Франко. Наша белетристика. «Житє і слово», 1896, стор. 34.

²⁵ Там же.

²⁶ Див.: А. П. Корнійчук, І. М. Мешков. Економічні погляди С. А. Подолинського. К., 1958, стор. 185.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 104.

можливості для збільшення природної енергії виробничими засобами, створить умови найдоцільнішого використання її для розвитку продуктивних сил суспільства.

Висхідна лінія соціального прогресу, на його думку, бере свій початок від певних форм організації суспільної праці. У статті «Людська праця і єдність сили» С. Подолинський писав, що «певний прогрес становить уже невеличке господарство, але і воно недосконале, ця форма суспільства, яка має своєю основою постійну війну, виключає велику частину робітників від участі в нагромадженні енергії, від коїсної праці»²⁸. Останнє стосується тих історичних періодів розвитку суспільства, економічною і соціальною основою яких є приватна власність на засоби виробництва і підневільна праця. «Що з того,— запитує С. Подолинський,— що людство більшає під впливом мануфактури? Яке життя тих людей? Яке їх здоров'я? Чи довгий їхній вік? Про це капіталістові байдуже, аби кожний робітник за кілька молодих років свого життя приніс йому можливо більший бариш, а потім нехай гине, не доживши половину віку»²⁹.

Боротьба з царизмом є, на його думку, важливим засобом прогресивного розвитку суспільства. Історія не знає випадків, щоб панівні класи зрікалися своєї влади добровільно. Тому С. Подолинський ставить питання про необхідність народної революції, збройного повстання проти існуючого ладу. «Ніде і ніколи,— писав він,— докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні ще, може, менше, ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальство і панство по волі зреклось свого панування, й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції.— О. Л.). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товаристів сили природи й інструменти, потрібні для здобутку»³⁰. Це положення є надзвичайно характерним для поглядів С. Подолинського і всієї революційної демократії на Україні. Революцію вони мислять як засіб соціального перетворення дійсності.

Таким чином, основою поглядів С. Подолинського на соціальний прогрес є усвідомлена ним визначальна роль матеріального виробництва та історичний підхід до оцінки суспільного прогресу.

Важливі думки стосовно соціального прогресу висловлював соратник і однодумець І. Франка О. Терлецький (1850—1902). В одній із перших своїх статей — «Москвофілі і народовці» — він показує соціальну природу реакційних політичних угруповань в тогочасній Галичині, їхню ворожість ідеям прогресу і соціалізму. Справа, за яку народ проливав кров у буржуазних революціях XVII—XVIII ст., на думку Терлецького, не могла бути завершена, бо народ, «намагаючись втопити в кривавому морі свою кривду, разом зі своїми ворогами», не зміг розпізнати нового ворога — буржуазію.

Характеризуючи антинародну, реакційну суть буржуазних партій Галичини, що входила на той час до складу Австро-Угорщини, О. Терлецький писав: «Ім хотілось панувати над масами, а не рівноправності маси. Вони з такою самою насмішливою погордою дивилися на прости, нужденні обставини хлопського життя, з якою дивилось панство на них самих»³¹. Ці партії, підкреслював О. Терлецький, «не хотіли бачити того моря народної крові, в яким купалися оті наволоками та золотом

²⁸ С. Подолинський. Людська праця і єдність сил. У зб.: З починів українського соціалістичного руху. Відень, 1922, стор. 205.

²⁹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, стор. 89.

³⁰ «Громада», 1880, № 1, стор. 3.

³¹ О. Терлецький. Москвофілі і народовці в 70-х роках. Львів, 1902, стор. 13.

одіті князі та бояри, не хотіли бачити, що за тими князями всюди йшли пожарища та руїни убогих хлопських хат, оберталися в пустку тисячі городів та сіл»³².

У критиці національної обмеженості і національної нетерпимості партії народоців Терлецький сягає глибокого розуміння необхідності інтернаціональної єдності трудящих. Він показує шкідливий антинародний характер націоналістичних поглядів, які висували на перший план етнографічну особність нашого народу від близьких йому по крові й по історії сусідів³³. «Народна партія,— писав О. Терлецький,— зашкар- лупившись у свій погляд виключного націоналізму і не давши навіть у тих вузьких границях духовним силам відповідного простору, сама собі і народу заперла дорогу до дальшого життя і розвою»³⁴.

О. Терлецький викриває намагання буржуазних економістів пояснити зубожіння галицького селянства неписьменністю, пияцтвом, лінощами. «Народ,— пише він,— знемігся під тяжкими кайданами, у які скувала його господарство і його працю теперішня соціально-державна машина»³⁵. Причини зубожіння народу О. Терлецький вбачає не в моральних і духовних хобах людщини, а в соціально-економічних умовах, які спричиняють моральний і духовний занепад народу³⁶.

Рушійною силою суспільного прогресу є, на думку О. Терлецького, боротьба двох головних соціальних верств — «верстви біржево-банкової і верстви робітницької», в русі яких «криються зароди великих перемін, до котрих очевидячки недалеко будучність мусила дійти»³⁷. Отже, О. Терлецький дуже близько підходить до розуміння неминучості боротьби між основними антагоністичними верствами буржуазного суспільства, вбачає в цій боротьбі одну із головних закономірностей історичного прогресу.

Певний науковий інтерес становлять погляди на суспільний прогрес М. Павлика, яким також притаманні елементи класового аналізу суспільних явищ. Це особливо яскраво виявляється у критиці М. Павликом П. Куліша, який трактував історію України як історію «культурних», а по суті справи панівних класів. На думку М. Павлика, таке розуміння історії України є тенденційним, воно ґрунтується на інтересах тих верств, котрі в разі «заведення самостійної руської (тобто української.— О. Л.) держави в першій лінії з неї би користали, тим часом доля робочого люду в такій самостійній державі могла би навіть погіршитися»³⁸.

Таким чином, аналіз поглядів видатних представників революційної демократії, що жили і творили на Україні у другий період визвольного руху, свідчить, що їхні теоретичні позиції ґрунтувалися на історичному розумінні соціальних процесів і певною мірою відбивали тогочасну суспільну практику і рівень розвитку народно-визвольного руху.

Загалом, революційно-демократична ідеологія відбивала інтереси передових сил тогочасного суспільства: селянства, пролетаріату, що формувався в передовий клас, і певного прошарку різночинної інтелігенції. Ця ідеологія протистояла ліберально-буржуазному розумінню суспільного прогресу, яке пов'язувало останній з «усталеністю середови-

³² О. Терлецький. Згадана праця, стор. 14.

³³ Див.: Там же, стор. 33.

³⁴ Там же, стор. 40.

³⁵ О. Терлецький. Лихва на Буковині. «Молот», Львів, 1878, стор. 14.

³⁶ Див.: Там же, стор. 135.

³⁷ О. Терлецький. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах.— «Світ», 1881, № 3, стор. 57.

³⁸ «Народ», № 3, 1891, стор. 9—10.

ща», з удосконаленням існуючих політичних і правових інститутів, із втіленням божественної ідеї в діяльності окремих осіб тощо. За висловом Ф. Енгельса, ліберально-буржуазна ідеологія відображала суспільну дійсність ілюзорно, а тому підлягала ґрунтовній критиці. Початок цієї критики був покладений революційною демократією, яку В. І. Ленін назвав попередницею соціал-демократії в Росії³⁹.

У третій, пролетарський період визвольного руху В. І. Ленін завершив ідейний розгром ліберального народництва і з позицій матеріалістичного розуміння історії показав їх теоретичну немічність та відступ від революційної програми народників 70-х років. У ленінізмі наукова теорія соціального прогресу органічно поєднується з робітничим рухом, а класова самосвідомість пролетаріату включає в себе і якісно новий підхід до аналізу суспільних явищ.

Ідейна спадщина революційної демократії 70—80 років становить значну практичну і теоретичну цінність. Нині у ряді країн Азії, Африки і Латинської Америки, де боротьба за соціальне і національне визволення набирає гострого характеру, а класові відносини, ускладнені існуванням перехідних укладів господарства, розвинуті ще недостатньо, прогресивні сили суспільства не можуть обійтись без перетворень революційно-демократичного характеру. Тому історичний досвід боротьби революційної демократії 70—80-х років минулого століття проти самодержавства має певне теоретичне значення для практики народно-визвольного руху у країнах, що стали на самостійний шлях історичного розвитку.

* * *

В статье рассматриваются элементы классового анализа идей социального прогресса в развитии передовой философской и социально-политической мысли на Украине в 70—80 гг. XIX в. Прослеживается связь революционно-демократических концепций прогресса с поступательным развитием общественной практики и освободительной борьбы трудящихся масс. Показывается органическая связь социально-политической мысли на Украине с идеями представителей передовой революционно-демократической идеологии в России.

³⁹ Див.: В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 25, стор. 90.

Ідеологічні диверсії антикомунізму

І. Г. ІВАНЧЕНКО

Світова система соціалізму робить вирішальний вплив на історичний розвиток людства. Одним із важливих наслідків цього впливу є послаблення напруженості в міжнародній обстановці, позитивним зрушенням у якій активно сприяє миролюбна зовнішня політика КПРС. Ленінські принципи мирного співіснування держав з різним суспільним устроєм, на яких ґрунтується Програма миру, вироблена ХХІV з'їздом КПРС, у наш час успішно втілюються в життя.

Однак, як говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їзду КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби. Всі інструменти впливу на уми, які є в руках буржуазії,— преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало не райське життя при капіталізмі, зводити наклепи на соціалізм»¹.

Враховуючи особливості сучасної міжнародної обстановки, імперіалізм змушений маневрувати, пристосовуватися до нового співвідношення сил, шукати нових засобів для того, щоб здійснити свій внутрішній і зовнішній курс, щоб досягти своєї стратегічної мети — спинити бурхливий наступ світових революційних сил, перешкодити зміцненню соціалізму.

Буржуазні ідеологи неспроможні висунути ідеї, які б відповідали об'єктивним потребам суспільного розвитку, всіляко модернізують старі віджилі теорії й тактику їхнього нав'язування. В здійснюваній ними ідеологічній боротьбі проти соціалістичних країн досить чітко вирізняються дві основні лінії: перша — намагання якомога замаскувати реакційну та антинародну сутність буржуазних теорій і концепцій, друга — фальсифікування марксизму-ленінізму, перекручення політики і цілей комуністичних партій. Наклепи на соціалістичний лад становлять основний зміст антикомуністичної пропаганди, цієї головної ідейно-політичної зброї імперіалізму.

У сучасних умовах буржуазні ідеологи вдаються, зокрема, до так званого ліберального антикомунізму, до засобів «мирного» проникнення ворожих соціалістичним ідеям, до так званої тихої контрреволюції. Застосовуючи підступні, витончені методи, вони підмінюють відкриту ідеологічну боротьбу ідеологічними диверсіями. З приводу такої тактики Л. І. Брежнев сказав: «Ідеологи і політики імперіалізму розгорнули проти комуністів інтенсивну підривну роботу. Вони використовують усі прийоми й методи, щоб ослабити єдність комуністичного фронту, забити клин туди, де намічаються найменші тріщини»². Імперіалістична про-

¹ Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 103.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, стор. 575.

паганда спрямована на затьмарення свідомості людини у капіталістичному світі і водночас на те, щоб впливати на нестійкі елементи в соціалістичних країнах.

Підривна діяльність проти світу соціалізму провадиться під прикриттям фраз про «вільний рух людей, ідей та інформації». Розширення обміну інформацією, розвиток культурних, наукових і ділових контактів між соціалістичними і капіталістичними країнами імперіалістична пропаганда силкується використати для того, щоб насаджувати серед радянських людей буржуазну ідеологію і мораль, оживити дрібнобуржуазні й націоналістичні пережитки у свідомості ідейно нестійких елементів.

Деякі її представники відверто визнають, що за тезою про «вільний рух людей, ідей та інформації» приховується прагнення перенести ідеологічну боротьбу безпосередньо в країни соціалістичної співдружності, викликати «ідейну ерозію» соціалізму. Американський антикомуніст З. Бжезинський пише, наприклад, про можливості «еволюції радянської системи» в умовах «міжнародного плюралізму»³. Перед марксистськими філософами і соціологами стоїть завдання, яке зумовлює потребу аналізу тих форм і методів ідеологічної боротьби, що їх застосовує буржуазно-пропагандистський апарат. Спробуємо розкрити сутність, характерні ознаки та засоби ідеологічної диверсії.

Поняття «ідеологічна диверсія» вживається для позначення замаскованих форм і методів підривної діяльності імперіалізму, спрямованої проти соціалізму, міжнародного комуністичного й робітничого руху, національно-визвольної боротьби.

Коли співвідношення сил на світовій арені змінилося на користь соціалізму, політика «відкидання соціалізму», підготовки світової ядерної війни, яка загрожувала самому існуванню капіталізму, була замінена «гнучким реагуванням». Маючи спільну з доктриною «відкидання соціалізму» спрямованість — проти Радянського Союзу і соціалістичної системи взагалі, — воно означає, що перевага надається не воєнним конфліктам, а прихованим методам, скерованим на «деформацію» соціалістичного ладу.

Ідеологічна диверсія відрізняється від інших форм підривної діяльності, спрямованої проти соціалістичних країн, специфічністю методів і засобів, своєрідністю її здійснення.

Окремі наші дослідники ототожнюють ідеологічну диверсію з буржуазною пропагандою на тій підставі, що ці поняття мають багато спільного. І. Орлик, наприклад, пише: «Ідеологічні диверсії імперіалізму — це комплекс прийомів та методів буржуазної пропаганди, які застосовуються, щоб дезінформувати світову громадську думку»⁴. Але ідеологічна диверсія відрізняється від інших форм буржуазної пропаганди тим, що має підривну політичну мету, спонукає до вчинення небезпечних державних злочинів. При цьому старанно приховуються її справжні наміри. Її здійснюють протиправними методами і засобами (шантаж, дезінформація, наклепи, залякування тощо) здебільшого спеціальні служби, діяльність яких координують розвідки. Ідеологічна диверсія має в основному конкретний характер — як за метою, так і за методами.

Отже, ідеологічну диверсію, що є складовою, невіддільною частиною буржуазної пропаганди, все ж ототожнювати з останньою не

³ "Foreign Affairs", October, 1972, p. 209.

⁴ И. Орлик. Идеологические диверсии империализма и международные отношения. «Международная жизнь», 1966, № 12, стор. 76.

можна. Однією з характерних її ознак є те, що вона включає в себе суспільно-небезпечні дії, пов'язані із застосуванням специфічних методів та засобів і не має нічого спільного з дискусіями, в ході яких відкрито стикаються протилежні погляди, концепції, теорії.

Наші ідейні противники проводять не лише підривну пропаганду, а й прагнуть здобути розвідницьку інформацію, надають матеріальну й організаційну допомогу особам, яких залучають до здійснення акцій ідеологічної диверсії. Ідеологічна диверсія — це одна з основних форм підривної діяльності імперіалістичних держав і їх розвідок, спрямованих на розхитування чи послаблення соціалістичного суспільства та державного ладу. Вона включає агітаційні акції, які здійснюються спеціальними методами.

Ідеологічна диверсія, будучи специфічною формою ідеологічної діяльності імперіалістичних держав, є водночас засобом досягнення політичної мети в боротьбі проти соціалізму. У радянському законодавстві поняття «ідеологічна диверсія» не закріплено, тому що воно не є юридичним. Але оскільки конкретні дії, операції, пов'язані з ідеологічною диверсією, виявляються у карних злочинах, адміністративних порушеннях, антигромадських вчинках, то як такі, вони караються за нашими законами, засуджуються громадською думкою. Протиправною є переважна більшість акцій ідеологічної диверсії. Буржуазні пропагандисти грубо порушують норми міжнародного права, свідомо і навмисне нехтують радянськими законами, порушують законодавство інших соціалістичних країн.

Ідеологічна диверсія має два напрями. Перший — суто ідеологічний: здійснення ворожого впливу на громадян соціалістичних країн засобами антикомуністичної пропаганди; другий — політично-організаційний: встановлення та підтримування зв'язків з різними нестійкими елементами, схилення їх до антисоціалістичної діяльності і забезпечення потрібними для цього засобами.

Наші ідейні противники намагаються послабити морально-політичний потенціал соціалістичних країн, перевернути суть марксистсько-ленінської ідеології, поширювати настрої пасивності й аполітичності, розраховуючи на ідейно-політичне переродження основ соціалістичного ладу. Ідеологічні диверсанти ставлять своїм завданням підірвати єдність соціалістичних країн, викликати суперечності між ними. Кінцева мета цих зусиль — відірвати окремі країни від світової соціалістичної системи і підпорядкувати їх політичному впливові імперіалізму.

Зводючи наклепи на ідеологію і політику КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, перевертаючи суть досвіду соціалістичного й комуністичного будівництва, миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, ідеологи імперіалізму намагаються будь-що перешкодити зростаючому впливові соціалістичної системи на дальший розвиток міжнародного комуністичного й робітничого руху і національно-визвольної боротьби.

Така спрямованість ідеологічної диверсії зумовлена загальною стратегією економічної, політичної й ідеологічної боротьби імперіалізму проти соціалізму.

Важливою особливістю ідеологічної диверсії є досить високий рівень її конспірації. Справжня підривна мета ретельно приховується від громадськості, маскується діяльністю зовні цілком лояльного характеру — інформаційною, культурно-просвітницькою, дипломатичною та ін.

Особливою запеклістю відзначаються ідеологічні диверсії проти СРСР — основної сили світової соціалістичної системи. Немає жодної сфери діяльності нашого суспільства, куди не спрямовувала б свої отруйні жала імперіалістична пропаганда, намагаючись досягти своєї го-

ловної мети: всіляко дискредитувати радянський суспільно-економічний лад, радянський спосіб життя.

Серед засобів, які використовуються для здійснення ідеологічних диверсій, відзначимо усну пропаганду за допомогою бесід, «дискусій», зокрема радіопередач. Крім того, підривна пропаганда здійснюється через поширення друкованих видань та рукописних матеріалів антирадянського змісту. Ідеологічна диверсія дістає своє безпосереднє втілення також в організації виставок капіталістичних держав, демонстрування кінофільмів, телевізійних передач тощо. Залежно від конкретного політичного завдання, особливостей об'єктів (мається на увазі характер ідейно-політичних переконань людей, особливості емоційного сприймання, професії, віку тощо) та зовнішніх обставин (на своїй чи на території соціалістичних країн проводиться антирадянська «обробка») органи імперіалістичних держав, які здійснюють ідеологічні диверсії, діють, маскуючись або під «нейтральні позиції», або під «друзів», або з позицій відкрито ворожих.

Щоб встановити бажані контакти, провадяться ідеологічні диверсії з позицій «співчуття» населенню соціалістичних країн, через «поради», «безстороннє об'єктивне висвітлення фактів», «дружню» критику тощо. Апологети капіталізму вдаються також до відкрито ворожих, нічим не замаскованих нападів на соціалістичні країни, підбурюють окремих громадян до вчинення державних або інших карних злочинів. Залежно від обставин перевага надається або відкритій антирадянській «обробці», або замаскованому нав'язуванню ворожої ідеології. При цьому застосовуються також усі прийоми, властиві загалом буржуазній пропаганді: тенденційне інформування, фальсифікація фактів, зловмисна інтерпретація різних фактів в антисоціалістичному дусі.

У нашій літературі висловлюється твердження про те, що головним об'єктом ідеологічної диверсії є сфера політичної ідеології. Ця думка потребує уточнень. Мають рацію ті дослідники, які за об'єкт ідеологічної диверсії вважають комуністичну ідеологію як систему політичних, правових, моральних, естетичних, філософських поглядів та ідей. Такий підхід є більш правильний, оскільки підкреслюється буржуазно-класова суть ідеологічної диверсії, акцентується увага на потребі рішучої боротьби проти спроб ідеологічних диверсантів вплинути на всі сторони свідомості людей соціалістичного суспільства. Підривні акції проти радянських людей проводяться не тільки через поширення політичних ідей і теорій, закликів, програм тощо, а й значною мірою внаслідок проповідування буржуазних філософських, правових, економічних концепцій, буржуазної моралі, релігійних поглядів.

Залежно від того, до якої соціальної групи належить противник, можна виділити конкретні об'єкти ідеологічної диверсії. Ідеологічна диверсія імперіалізму спрямована на всі верстви населення соціалістичних країн. Широко застосовуючи соціально-психологічні та технічні засоби масового впливу, буржуазні пропагандисти прагнуть розхитати комуністичні переконання радянських громадян.

Ідеологічні диверсії мають диференційоване спрямування. На вибір противником окремих конкретних об'єктів ідеологічної диверсії, на тактику антирадянської обробки людей вирішальний вплив мають такі чинники, як соціальне та політичне становище різних груп населення, вікові особливості людей, специфіка національного, релігійного характеру тощо. Особливу увагу ідеологів імперіалізму привертає, зокрема, молоде покоління нашої країни. На їхню думку, саме молоді, яка не має достатнього життєвого досвіду, легше прищепити аполітичність, посіяти зневіру в комуністичні ідеали й моральні принципи. Постійних ідеологічних атак з боку наших ідейних ворогів зазнає також

радянська інтелігенція. Повз їхню увагу не проходить те, що окремі ідейно не загартовані, незрілі представники інтелігенції виявляють часом нерозуміння ідейно-класових критеріїв в оцінці суспільних явищ, національне чванство й обмеженість, іноді схильні ідеалізувати патріархальщину, нездатні здійснити класовий аналіз історичного минулого. Ворожа пропаганда робить все можливе, щоб прищепити ідейно нестійкій інтелігенції буржуазну ідеологію.

Одним із виявів антикомунізму є психологічна війна. Вперше це поняття з'явилося в період другої світової війни у деяких виданнях капіталістичних країн, зокрема у книжці Л. Фараго «Психологічна війна Німеччини» (1942 р.). Буржуазні філософи, соціологи, юристи охоче вживають його і тепер у своїх антикомуністичних «дослідженнях» і пропаганді.

Поняття «психологічна війна» пов'язане із психологічним напрямом сучасної буржуазної соціології, послідовники якого вважають психологію індивіда єдиним засобом пояснення всіх явищ суспільного життя. Найголовнішу роль в суспільному житті психосоціологія, як відомо, відводить позасвідомим чинникам — інстинктам, емоціям, під впливом яких люди нібито втрачають здатність до раціонального мислення. Англійський соціолог Л. Фрейзер у своїй праці «Пропаганда» відзначає, що першочерговим об'єктом пропаганди є не розум, а емоції — страх, гордість, жадібність, честолюбство, песимізм та ін.⁵⁻⁶ Вплив на емоції, на його думку, здійснюється через усне та друковане слово, радіомовлення, памфлети, листівки, публічні промови, малюнки та комікси, пісні, приватні розмови, поширення різних пліток тощо. Американський спеціаліст з пропаганди М. Чукас зауважує: «Гра на поривах та емоціях людей — один із засобів нейтралізувати властиву людині здатність розумно мислити»⁷.

Буржуазні ідеологи надають психологічній війні великого значення в боротьбі проти соціалізму і приділяють чималу увагу здійсненню впливу на психологію людей. Деякі з них вважають, що акції психологічної війни можуть довести людину до такого емоційного стану, коли вона перестає логічно мислити й перетворюється на слухняну іграшку в руках пропагандиста. Західнонімецький психолог Генріх де Манн пише: «Кінець кінцем запорука успіху в тому, щоб маси досягли такого ступеня збудження, коли фактично відключається навіть пам'ять, яка могла б нагадати їм про досвід минулого й привести таким чином до практичних роздумів»⁸.

Отже, під психологічною війною слід розуміти таку діяльність імперіалістичних держав, що включає розвідувальні, пропагандистські, воєнні та дипломатичні заходи, спрямовані на підірив морально-політичного потенціалу країни, проти якої провадиться боротьба. Цей складний комплекс різних форм підривної діяльності передбачає специфічну обробку людей через вплив на їхні емоції, почуття, настрої, тоді як ідеологічна диверсія має на меті впливати переважно на ідейні переконання людей, певна річ, не без впливу на емоційну сферу також.

Психологічна війна й ідеологічна диверсія мають чимало спільних рис. Єднає їх насамперед мета — нав'язати людям соціалістичних країн буржуазну ідеологію і психологію, змусити їх до дій, спрямованих проти соціалістичного ладу. Єднає їх також і те, що антикомуністична пропаганда проводиться у формі підривної діяльності із застосуванням спеціальних методів.

⁵⁻⁶ Цит. за кн.: Н. Живейнов. Операція Р.В.М., 1966, стор. 23.

⁷ М. Чукас. Пропаганда становить зрелой. М., 1967, стор. 96.

⁸ Цит. за кн.: Г. Хаак и Х. Кеслер. Политика против культуры. М., 1968, стор. 350.

У сучасних умовах імперіалізм змушений маскувати свої справжні цілі, дедалі ширше застосовуючи у боротьбі проти соціалізму методи підривної діяльності. Це свідчить про крайній ступінь деградації буржуазної ідеології, її глибоку ідейно-політичну кризу. Ідеологічна диверсія, ця отруйна зброя антикомунізму, є однією з найнебезпечніших форм підривної діяльності імперіалістичної буржуазії проти Радянського Союзу, проти всіх соціалістичних країн.

Філософи-марксисты повинні активно викривати реакційну сутність буржуазної ідеології, показувати підступність методів антикомуністичної пропаганди. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС поставлено завдання постійно вдосконалювати роботу, спрямовану на формування комуністичного світогляду у найширших мас трудящих, виховання їх у душі безмежної відданості своїй соціалістичній Вітчизні, непримиренності до будь-яких проявів ворожої ідеології, у душі революційної пильності.

* * *

В условиях обострения идеологической борьбы двух систем — капиталистической и социалистической — империалистическая буржуазия широко использует замаскированные, изолированные методы подрывной идеологической деятельности, направленные против социализма. В статье раскрывается сущность идеологической диверсии как наиболее опасного оружия антикоммунизма в современной битве идей, подчеркивается необходимость повышения политической бдительности советских людей, акцентируется внимание на классовом подходе в оценке общественных процессов и явлений. Главным условием успешного противодействия идеологическим диверсиям, разоблачения и срыва враждебных проносов является всемерное усиление идейно-воспитательной работы.

Критика концепцій замкненого розвитку культур

А. М. ФЕОКТИСТОВ

У сучасній ідеологічній боротьбі двох світових систем — соціалізму і капіталізму головні зусилля буржуазної ідеології опрямовані на підрив єдності антиімперіалістичних сил, на роз'єднання комуністичних і робітничих партій, соціалістичних країн, різних загонів національно-визвольного руху. Щоб досягти цієї мети, використовуються такі форми ідеологічних диверсій, як поширення націоналістичних і автаркичних * поглядів. Важливе місце в системі буржуазної ідеології посідають різні концепції полілінійного розвитку культур, цивілізацій, а також ревізійні і реформістські теорії «поліваріантного марксизму», «національних моделей соціалізму», «плюралістичного соціалізму». Боротьба з цими тенденціями передбачає розкриття їх політичної реакційності, ідейної і методологічної неспроможності, зокрема, виявлення їхнього зв'язку з уже розкритим і відкинутим усім ходом історичного розвитку псевдовченням минулого.

Нині в буржуазній філософії історії викристалізувалися такі відносно самостійні, але однаковою мірою обмежені, абстрактні схеми розвитку світового історичного процесу: 1) моноцентристська; 2) екзистенціалістська і 3) поліцентристська. Перша схема тривалий час переважала, внаслідок чого вона найповніше висвітлена у філософській та історичній літературі. Свого часу її піддавали ґрунтовній критиці класики марксизму-ленінізму. Зміст цієї схеми викладений у біблії і пізніше в працях Августіна, Гегеля, а в наш час — у філософії історії неотомізму та в мабійській концепції оіоцентризму.

Друга схема, згідно з якою історія є виявом випадкового, одноразового, неповторного, так само як неповторним і одноразовим є буття людей, досить повно виражена в екзистенціалізмі (особливо у Хайдеггера і Сартра). У кінцевому підсумку екзистенціалізм зводить історію до особистого переживання її індивідом, внаслідок чого вона розпадається на безліч суб'єктивних історій.

Значно менше вивчена і критично проаналізована третя схема буржуазної інтерпретації філософії історії. Зазначимо, що ця концепція якоюсь мірою є проміжною між двома першими. Хоча її прибічники загалом не заперечують історичного процесу, однак суб'єктивно вони розчленовують загальнолюдську історію на низку ізольованих одна від одної культур. Відомо кілька поліцентричних концепцій історії, а саме: культурно-історичних типів М. Данилевського, локальних культур — О. Шпенглера, локальних цивілізацій — А. Тойнбі, стилей — А. Кroeбера, типів культури — П. Сорокіна, негритюду — Л. Сенгора та «національних моделей» — Р. Гароді.

У цій статті ми розглянемо останню схему, головну увагу надаючи викриттю характерної для названих філософів тенденції до оголошення «органічності національного розвитку», до фактичного ствердження замкненості національних культур.

Прибічники поліцентристської схеми історії послуговуються схожою «аргументацією», зокрема — абсолютизацією особливостей історичного

* Автаркія — економічний ізоляціонізм, спрямований на створення замкненого національного господарства — проти міжнародного поділу праці.

і економічного розвитку, специфіки національної культури того чи іншого народу. При цьому єдиний світовий історичний процес розчленується на ряд національних і регіональних «культурно-історичних типів», «прафеноменів», «моделей» та ін., які становлять систему економічних, соціально-політичних, культурних і ідеологічних відносин.

Вперше ці ідеї були висвітлені Й. Г. Гердером. Щоправда, і до нього у працях Ібн-Хальдуна, Віко, Монтеке'є уже були окремі думки про потребу враховувати вплив культурних, географічних, соціальних особливостей на історію того чи іншого народу. Гердер виступив за те, щоб застосувати до історії фольклорний, етнографічний матеріал, підкреслюючи, що без врахування національної психології, народної культури історія лишається мертвою, безликою, такою, яка лише відображає погляди самого дослідника. Він заперечує погляди просвітників на історію, звинувачуючи їх у неспроможності оцінити індивідуальну унікальність народів. Такому підходу Гердер протиставляє проникнення в індивідуальну сутність кожної культури, абсолютизувавши значення національних особливостей¹. На його думку, неможливо знайти загальний критерій для об'єктивної оцінки життя кожного народу, його уявлень про прекрасне, щастя, творчість та ін. «Уявлення, які ми визнаємо загальними принципами людського розуму,— пише Гердер,— зникають разом із кліматом тієї чи іншої місцевості»². Ці погляди були використані німецькими націоналістами, панславістами і ввійшли у різні буржуазні концепції замкненого розвитку культур. Безперечно, ті чинники історичного розвитку, що їх виділяє Гердер, треба враховувати у культурно-історичних дослідженнях. Однак абсолютизація їх може спричинитись до ненаукових моделей культурно-історичного процесу, що й трапилось у концепціях німецьких націоналістів, панславістів. У такому абсолютизованому вигляді згадані чинники використовуються й у сучасних буржуазних концепціях замкненого розвитку культур.

Після Гердера питання взаємозв'язку культурно-історичного середовища з особливостями розвитку народів інтенсивно розробляли німецькі романтики; згодом ці питання переросли в проблему методології дослідження національної культури взагалі. Ф. Шеллінг, будучи провідним філософом Ієнського гуртка романтиків, розвинув висунуту Гердером і Гете ідею «органічності естетики», яка потім відіграла неабияке значення в концепціях замкненого розвитку культур. «Тільки дуже відсталій людині,— писав Шеллінг,— мистецтво не уявляється замкненим, органічним цілим». «Усякий органічний продукт основу свого буття містить у собі самому, будучи причиною і наслідком самого себе»³. Цей погляд, поєднаний з визнанням рівноцінності (більше того, рівноістинності) різних культурних організмів, призвів романтиків до постановки питання про можливість існування різних замкнених рівноцінних «розумів». Внаслідок цього було висунуто твердження про абсолютну несумісність культур і світорозуміння Заходу і Сходу, античності і нового часу.

Виходячи із «органічності» національної культури, романтики ідеалізували середньовіччя, як епоху, що нібито найбільше відповідала німецькому духу. Цим самим вони боролися зі впливом «Заходу» і «Європи», захищали феодальні пережитки, як істинне вираження німецької «своєрідності»⁴.

¹ Див.: P. C. Nauner. Reason and existence. Schelling is philosophy of history. Leiden, 1967, p. 18.

² Й. Г. Гердер. Избранные сочинения. М., 1959, стор. 235.

³ Ф. Шеллінг. Философия искусства. М., 1966, стор. 56, 462.

⁴ Набагато пізніше це дозволило відомому літературознавцю нацистської Німеччини Ліндену стверджувати, що «цей вищий романтизм, до якого треба залічити Адама Міюллера, Герреса, Арніма, зрілого Шеллінга, зрілого Шлейєрмахера, бореться за

Ці ідеї підхопили російські слов'янофіли, які протиставляли культуру Заходу і Сходу, Європи і Росії. О. С. Хом'яков, наприклад, подав всесвітню історію як боротьбу двох духовних начал — кушитства, що нібито виражає розумовість і необхідність, і іранства, що виражає віру і свободу. На його думку, ці два начала властиві відповідно західно-європейському і східноправославному типам культури, що в свою чергу нібито зумовлює, з одного боку, неминучу ворожнечу Європи до Росії, а з другого — месіанство російського православ'я.

Сформульовані в німецькому романтизмі і слов'янофільстві ідеї лягли в основу концепції замкненого розвитку культур, висунутої М. Я. Данилевським у книжці «Росія і Європа» (1869). У ній єдина історія людства штучно поділена на єгипетський, китайський, ассірійсько-вавілоно-фінікійський, халдейський, чи стародавньосемітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський, германо-романський, або європейський, і прийдешній дванадцятий слов'янський культурно-історичний типи. Крім цих, Данилевський вирізняв ще два культурно-історичних типи, які не розвинулися і загинули раніше, ніж устигли створити самостійну культуру, — мексиканський і перуанський. Життя кожного типу Данилевський підпорядковує п'ятьом законам історичного розвитку. Спинимось на найважливішому для теми нашої статті — третьому законі, за яким «основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє її для себе»⁵. В цьому законі виражене кредо концепції Данилевського — немає загальнолюдської культури, немає і самого людства, а тому мовити про спільні завдання народів світу безглуздо. Політичний зміст такої концепції полягав у прагненні ізолювати Росію від визвольного руху в інших країнах.

В основу класифікації культурно-історичних типів Данилевський поклав біологічну систематику, засновану на уже опростованій теорії катастроф Кюв'є. Будучи солідарним з останнім, Данилевський вважав, що явища і процеси в природі і в суспільстві підпорядковуються одному природничонауковому закону — «різноманітності в єдності», що означає неповторність, морфологічну рівноцінність і самостійність класів рослин і тварин, мовних груп і типів культури. Кожний культурно-історичний тип проходить послідовно три стадії: етнографічну, державну і цивілізацій (цю замкнену циклічність з тими чи іншими доповненнями повторили Леонт'єв, Шпенглер і Тойнбі). Особливий духовний склад — «морфологічне начало», що розрізняє між собою типи культури і виробляється на першій стадії, визначає наперед цінність кожного із них, бо внаслідок його впливу нації схильні до певних різновидів наукової і культурної діяльності. Данилевський пише: «Так само як існують окремі особи, що відчують схильність до математики, природознавства, філології, історії, до наук суспільних, так само існують і народи — здебільшого математики, філологи та ін.»⁶. Якщо до цього додати твердження автора «Росії і Європи» про «історичні» і «неісторичні» народи, то соціальний зміст його концепції очевидний.

Така в основних рисах теорія культурно-історичних типів. За своєю суттю вона механістична і антиісторична. Некритичне перенесення біо-

нове заснування німецького життя в національно-релігійному дусі... висувається новий зв'язок спільності, релігійно обгрунтований соціалізм, що коріниться в народній єдності». Лінден особливо підкреслював зв'язок між боротьбою німецького романтизму з західноєвропейським просвітництвом і раціоналізмом і боротьбою фашизму з марксизмом і робітничим рухом. (Ф. Шиллер. Современное литературоведение фашизма. «Литературный критик», 1934, № 1, стор. 43.

⁵ Н. Я. Данилевский. Россия и Европа. СПб, 1895, стор. 95.

⁶ Там же, стор. 141.

логічної класифікації на всесвітню історію правило Данилевському за прикриття прагнення відійти від аналізу фактів соціальної дійсності і приховати класовий характер культури кожного суспільства. Неспроможність концепції Данилевського була відзначена ще за його життя і піддавалася різкій критиці у працях М. Чернишевського, К. Тімірязєва та ін.

Зауважимо, що вже в ХІХ ст. чітко виявився зв'язок ідей замкненого розвитку культур і «теорій національного соціалізму». Наприклад, концепція Данилевського була вихідним початком для конструювання К. М. Леонтьєвим⁷ «національного варіанта соціалізму». Грунтуючись на поглядах Данилевського про особливий російський історичний культурно-історичний тип, нібито докорінно відмінний від усіх інших, Леонтьєв вважав, що «організація відношення між працею і капіталом» у Росії має набрати національної форми, в основу якої буде покладений принцип єдності самодержавства з робітничим рухом⁸. «Я думаю,— писав він,— що якийсь російський цар стане на чолі соціалістичного руху і організує його, як Костянтин сприяв організації християнства»⁹. Головне завдання такого псевдосоціалізму він вбачав у ліквідації робітничого руху в Росії.

Ідеї «локального розвитку» культур були доведені до свого логічного завершення в концепції морфології культури О. Шпенглера, викладеної ним у двотомному виданні «Занепад Заходу». Шпенглер розвинув цілком схожу з теорією Данилевського концепцію замкненого розвитку культур. Відмітною рисою її є ще більший наголос на історичному релятивізмі, повне заперечення пізнаваності спільності різних культур. «Людство,— каже Шпенглер,— пусте слово»¹⁰. Тому мовити про єдину історію, єдину загальнолюдську культуру безглуздо. Можна з'ясувати тільки феномен кожної культури. «Великих культур» налічується вісім: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, аполлонівська (грекоримська), «магічна» (візантійсько-арабська), фаустівська (європейська), культура майя, а також прийдешня дев'ята — російсько-сибірська. Кожна культура має свій строк життя — 1 000 років. За підрахунками Шпенглера, рубіж нашого тисячоліття (2 000 рік) буде датою смерті фаустівської культури. Виходячи із ірраціоналістичних передпошилок, Шпенглер не дає по суті наукового обґрунтування виникнення цих культур. «Культура,— пише він,— зароджується в той момент, коли із первісно-душевного стану вічно дитячого людства пробуджується і виділяється велика душа... Вона розвітає на ґрунті строго обмеженої місцевості, до якої лишається прив'язаною, подібно до рослини»¹¹.

Аналогія розвитку культур з біологічним життям не може бути аргументацією в поясненні суспільних явищ та їх закономірностей, оскільки соціальність як вища форма руху матеріального буття не може бути зведена до нижчої, не втративши своєї специфіки. Шпенглер по суті нехтує принципом науковості в розумінні історії. «Історія потребує поетичної творчості. Усе інше не справжнє розв'язання питання... Справжня історія має долю, але жодних законів»¹². За Шпенглером, доля властива кожному феноменові культури і визначає увесь його зміст.

⁷ Реакційний публіцист, письменник і дипломат останньої третини ХІХ ст., «теоретик» самодержавства.

⁸ Ця ідея мала свою спробу здійснення на практиці. Ми маємо на увазі поліцейський тред-юніонізм — зубатовщину. Відомо, що робітники швидко викрили провокаційний характер цієї організації.

⁹ Цит. за кн.: С. П. Ж а б а. Русские мыслители у России и человечестве. Париж, 1954, стор. 216.

¹⁰ О. Шпенглер. Закат Европы. М.—П., 1923, стор. 19.

¹¹ Там же, стор. 114.

¹² Там же, стор. 103, 127.

«Релятивізм в історії, як я його розумію, є утвердження ідеї долі. Одно-разовість, неповторність всього, що трапляється,— та форма, в якій доля постає перед людським поглядом»¹³. Так, вивом «фаустівського прафеномена культури» є якась «душевна динаміка», наявність якої пояснює домінування в європейському мистецтві музики і просторового живопису, стереометрії і аналізу в математиці, вчення про неокінченність простору, волі до влади і експансії у політиці.

У міфі про «фаустівську культуру» найбільш чітко визначається класова позиція автора «Занепаду Заходу». Як представник німецької буржуазії, Шпенглер на противагу науковому соціалізму висунув міф про «істинний» «пруський соціалізм», справжня суть якого полягає у відриві німецького пролетаріату від світового революційного руху з дальшим встановленням авторитарно-станового ладу, головною метою якого — закріплення певних юридичних норм класового панування.

У конкретно-історичних умовах того періоду заперечення загальних законів розвитку людства знадобилося Шпенглеру для того, щоб подати революційні перетворення в Росії як «локальні», не обов'язкові для інших країн. Об'єктивно його міф про органічність культур і містицизм «фаустівської душі» споріднений ревізійністським теоріям поліваріантного марксизму і соціалізму і загалом буржуазним поліцентристським концепціям історичного процесу. Методологічна спільність концепцій замкнутого розвитку культур і «теорій національних моделей соціалізму» безперечна. «Варто лише замінити модний ревізійністський термін «модель соціалізму»,— пише Г. Д. Чесноков,— на старий буржуазний — культурно-історичний тип» (М. Я. Данилевський), «локальна культура» (О. Шпенглер), «локальна цивілізація» (А. Тойнбі), щоб стало очевидне справжнє джерело «творчості» сучасних опортуністів»¹⁴.

Прикладом цього може бути «творчість» Р. Гароді. Свою ревізію марксистсько-ленінського вчення про єдність історичного процесу Гароді розпочав із заперечення наукової періодизації всесвітньої історії як послідовної зміни соціально-економічних формацій. На його думку, ця концепція відповідає лише розвитку європейських країн, особливо Середземноморського басейну, але не всесвітньої історії загалом. П'ятиступінчата періодизація всесвітньо-історичного процесу є, згідно з Гароді, догматичною і аж ніяк не марксистською. Виходячи з такої «методології», він дійшов висновку про правомірність і навіть необхідність існування різних «моделей соціалізму». «Неодмінно треба припустити існування дуже великої різноманітності моделей, які фундаментально відрізняються між собою, бо ці відмінності породжені відмінностями в соціальних і економічних структурах попереднього розвитку, відмінностями в традиціях і в кон'юктурі»¹⁵. Відповідно до цього Гароді розчленовує і єдине марксистсько-ленінське вчення на «національні варіанти». Причому кожний з варіантів, на його думку, може обстоювати різні положення, навіть такі, які виключають одне одного. Цей висновок Гароді спричинений гносеологічним релятивізмом, який обертається зрештою еклектизмом. Не дивно, що, виходячи з такої методології, Гароді ревізує марксистсько-ленінське тлумачення загальних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму і побудови нового суспільства, оголошує диктатуру пролетаріату, союз робітничого класу і селянства, керівну роль Комуністичної партії в побудові соціалізму і комунізму «імпорнтним зразком соціалізму». З таких позицій він роз-

¹³ О. Шпенглер. Пессимизм? Пб., 1922, стор. 17—18.

¹⁴ Г. Д. Чесноков. О мнимых и действительных истоках исканий современных противников марксизма. «Научный коммунизм», 1973, № 5, стор. 96.

¹⁵ Цит. за кн.: Х. Н. Момджян. Марксизм и ренегат Гароди. М., 1973, стор. 109.

глядає східну і західну, радянську і китайську, азіатську і європейську та інші моделі соціалізму¹⁶.

Гароді заперечує не лише загальні закономірності соціалізму, а й спільні риси, властиві феодалізму і капіталізму в усіх частинах світу. Отже, всесвітня історія фактично розпадається у нього на безліч «національних моделей». Х. Н. Момджян, аналізуючи ці твердження французького ревізіоніста, пише: «Намагання розірвати єдність загального і особливого, зобразити історію народів як історію замкнених цивілізацій, які не можуть з огляду на свою принципову різновидність спілкуватись між собою, обмінюватись цінностями, є найбільш крайнім вираженням абсолютизації особливого та одиничного як унікального та неповторного, позбавленого спільних рис.

Саме на цій хибній методологічній основі й побудовані філософсько-історичні концепції М. Я. Данилевського, О. Шпенглера та інших представників буржуазної філософської, соціологічної та історичної думки ХХ ст.»¹⁷

Гароді фактично відкинув класовий підхід до соціальних явищ, абсолютизуючи національну специфіку, що й призвело до заперечення спільних для всіх країн закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму.

Методологічною основою критики «теорії національних моделей соціалізму» Гароді слугує підхід В. І. Леніна до бауєрівської «теорії національної апперцепції»¹⁸, яка теж будувалася на абсолютизації своєрідності культурно-історичного розвитку народів. У «Тезах реферату в національному питанні» їй дано ось таку оцінку:

«[α] ідеалістична теорія націй

[β] лозунг національної культури (= буржуазний)

[γ] націоналізм очищений, витончений, абсолютний, аж до соціалізму

[δ] цілковите забуття інтернаціоналізму»¹⁹.

На яких же дійсних фактах історії і культури спекулювали автори концепцій замкненого розвитку культур та їхні сучасні послідовники?

Уже в період Відродження виник інтерес до культури і мистецтва Греції, Риму і Сходу і почався процес звільнення від уявлень про винятковість християнства. Видатні географічні відкриття ще більше розширили коло досліджуваних країн і народів. Європа ближче познайомилась з культурою Індії, Китаю, Стародавнього Єгипту, Америки. Усе це викликало у багатьох учених сумнів у приматі європейсько-християнської культури. Проте поряд із цим дослідники звернули увагу на своєрідність світорозуміння, неповторні традиції, звичаї кожного народу і зовсім інші структури мови тощо.

Чимало з відомих культур досягли значного рівня розвитку і де в чому переважали досягнення європейців (Індія, Китай, Арабський Схід). Класицистські уявлення про спосіб життя, про прекрасне виявилися обмеженими для всебічної оцінки творчості інших народів. Дослідники різнотипних культур, що були в полоні ідеалістичної методології, не змогли розв'язати виниклі суперечності між європейсько-християнськими та іншими уявленнями про смисл людської діяльності, про ідеали мистецтва, завдання філософії тощо. Все це породило реляти-

¹⁶ R. Garaudy. Pour un modele francais du socialisme, Gollimard, 1969, p. 301—307.

¹⁷ Х. Н. Момджян. Марксизм и ренегат Гароди. М., 1973, стор. 128.

¹⁸ О. Бауер вважав, що прогресивний розвиток народів полягає не в зближенні духовних культур, а навпаки — в збільшенні відчуженості між ними: «Духовна диференціація націй, що дедалі збільшується, — ось що означає соціалізм». (О. Бауер. Национальный вопрос и социал-демократия. СПб, 1909, стор. 112.)

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 24, стор. 371.

вістські погляди про «органічність» культури, мистецтва, філософії різних народів, їх виняткову автономність. Коли почали перекладати твори античності і Сходу європейськими мовами, ці уявлення дістали «нові підтвердження».

Німецькі романтики, що були визначними перекладачами і популяризаторами літератури різних країн та епох, звернули увагу на нерозривний зв'язок мови з національною культурою, з чого зробили неправомірний висновок, нібито збагнути плоди іншої культури здатний тільки геніальний митець. Наприклад, Вільгельм Гумбольдт, виходячи з певних труднощів вираження культурних цінностей одних народів мовою інших, висунув концепцію замкненого розвитку мов, що в підсумку означало неможливість адекватного перекладу з однієї мови іншою. Цю хибу німецького романтизму вдало помітив Ю. Давидов: «Романтично настроений перекладач був водночас і популяризатором інших культур і якимось євнухом, що оберігає гарем культури від нескромних поглядів тих, хто непричетний до таємниці. Інакше кажучи, той, чие покликання спонукати до подолання прірви, яка розділяє різні культури, готовий уявити її глибшою, ніж це є насправді»²⁰. Згодом Шпенглер довів цю думку романтиків до абсурду, чим і показав її цілковиту неспроможність.

Насправді мова є засобом спілкування, а не розбрату. Люди, що належать до різних культур, розуміють одне одного тому, що світ відображується в їхній свідомості за тими самими законами, завдяки чому думка, висловлена різними мовами, доступна всім людям.

Домарксистські мислителі, лишаючись на позиціях ідеалістичної філософії, не змогли не тільки виробити правильну методологію дослідження конкретно-історичної своєрідності різних типів культур, але й поставити цю проблему на наукову основу. Виступаючи проти теорії прямолінійного прогресу, висунутої французькими просвітителями (Вольтер, Гельвецій, Д'Аламбер), прибічники «органічності» і замкненості культур нехтували фактами, що підтверджували історичну єдність людства, незважаючи на те, що наука мала на той час достатньо даних про наявність широких культурних, економічних і політичних зв'язків між народами.

Матеріалістичне розуміння історії, відкрите К. Марксом і Ф. Енгельсом, переконливо довело єдність основних закономірностей історичного процесу для всіх країн і народів, що перебували на різних ступенях суспільного розвитку. «На місце суб'єктивізму було поставлено погляд на соціальний процес як на природничоісторичний процес, — погляд, без якого, звичайно, і не могло б бути суспільної науки»²¹. За основний вихідний пункт людської історії було взято суспільний спосіб життєдіяльності людей — спосіб виробництва засобів виробництва і зумовлені ним форми виробничих відносин. К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили ту основу, яка визначає вирішальні чинники розвитку людського суспільства та його культури. Розкриття рушійних сил історичного прогресу дало змогу встановити наукову періодизацію всесвітньої історії, засновану на послідовній зміні суспільно-економічних формацій.

Практичне перетворення людиною природи підпорядковується об'єктивним, загальним законам матеріального світу, що зумовлює загальні, однакові щодо всіх народів закономірності його пізнання і освоєння. Об'єктивний зміст культури визначається матеріальною дійсністю, яка опосередкована практикою і людськими потребами. Багатоманітність культурних і соціальних форм є виявом різноманітності конкретно-

²⁰ Проблемы романтизма. М., 1971, стор. 242.

²¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. I, стор. 400—401.

історичних умов життя народів. Саме тому методологічним принципом вивчення і оцінки культури та історичного шляху розвитку тих чи інших народів має бути конкретно-історичний підхід, а не метафізична альтернатива моно- чи поліцентризму всесвітньо-історичного процесу.

Щоправда, сучасна наука визнає існування на початкових стадіях історії людства відносної ізольованості племен і народів, через що і розвиток їх культури мав замкнений характер. Проте, починаючи з верхнього палеоліту, між різними групами людей були встановлені досить жваві контакти. В період рабовласницької суспільно-економічної форми, як підтверджують археологічні дослідження, в межах Ойкумени між країнами і народами вже існували широкі економічні та культурні зв'язки. Надалі внаслідок зростання продуктивних сил розширилося і коло країн в міжнародному обміні. З утвердженням капіталістичних відносин сформувалась єдина світова система господарства, через що відносна ізольованість окремих країн зникла цілком.

К. Маркс писав: «...чим далі йде знищення первісної замкнутості окремих національностей завдяки удосконаленому способу виробництва, спілкуванню і в силу цього поділові праці між різними націями, що стихійно розвинувся, тим у все більшій мірі історія стає всесвітньою історією»²². В. І. Ленін, продовжуючи цю думку, підкреслював: «...все господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його»²³. На прикладі СРСР вже тепер можна побачити контури майбутньої людської культури як інтернаціонального явища. На вищому етапі розвитку суспільства — за комунізму — культура стане єдиною, загальнолюдською. Показово, що сучасні буржуазні філософи та історики (А. Тойнбі, П. Сорокін, А. Кроєбер, Л. Сенгор), захищаючи концепцію замкненого розвитку культур і цивілізацій, вже не заперечують взаємовпливу культур. Проте процес історичного взаємодіявання і єднання різних культур інтерпретується ними метафізично, а в соціальному розумінні обмежено, хибно. Так, англійський історик і соціолог А. Тойнбі, загалом погоджуючись з поглядами Шпенглера, змушений визнати: «...структура навіть минулої людської історії менш «монадна», ніж я гадав»²⁴. Водночас майбутню культуру він уявляє як якийсь синтез, що має інтегрувати культуру країн, які розвиваються, з капіталістичною цивілізацією. Тойнбі фактично пристосовує свою теорію до потреб буржуазного світу загалом, щоб повернути країни, які визволилися від колоніального гніту, на капіталістичний шлях розвитку. Для цього він включає в уявний синтез майбутньої культури всі релігійні і соціально-економічні вчення, починаючи від конфуціанства, буддизму та ін. і кінчаючи сучасними опортуністичними течіями.

Цікавою є паралель між концепціями різних типів замкнених культур і ревізійністськими теоріями так званих моделей соціалізму. Вона показує, що ревізійністи відтворюють методологічну неспроможність буржуазних концепцій замкнених культур. Винявлюючи свої релятивістські і поліцентристські погляди, ревізійністи приписують діалектико-матеріалістичному розумінню історичного процесу принципи механістичного, монолінійного розвитку. А тим часом класики марксизму не раз відзначали, що загальні закономірності історичного розвитку завжди мають своєрідні вияви залежно від конкретних умов їх реалізації: «...один і той самий економічний базис — один і той самий з боку основних умов — завдяки безконечно різноманітним емпіричним обставинам, природним умовам, расовим відносинам, діючим іззовні історичним

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 42.

²³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 23, стор. 303.

²⁴ А. Тойнбі. Письмо к Н. Конраду. «Новый мир», 1967, № 7, стор. 176.

впливам і т. д.— може показувати у своєму прояві безконечні варіації і градації, які можна зрозуміти лише за допомогою аналізу цих емпірично даних обставин»²⁵. Цим підкреслюється загальнозначущість для всіх народів основних закономірностей історичного розвитку. В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі» підкреслював неминучість повторення в інших країнах, з тими чи іншими варіаціями, революційних перетворень в Росії: «Російський зразок показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього»²⁶.

Підкреслювання специфічного, абсолютизація місцевого, національного є відступом від класового аналізу історії і культури і призводить до сповзання з позиції інтернаціоналізму на позиції націоналізму. «Хто став на точку зору націоналізму,— зауважував В. І. Ленін,— той, природно, доходить до бажання оточити китайською стіною свою національність, свій національний робітничий рух, того не бентежить навіть і те,.. що своєю тактикою роз'єднання та роздроблення він перетворює в ніщо великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов»²⁷.

Прикладами такого сповзання з класових позицій є ідеалізація минулого, затушування соціально-класових суперечностей в історії того чи іншого народу, протягування ідей ізоляціонізму в культурі та автаркії в економіці. Такі погляди чужі марксизму-ленінізму і несумісні з ним. «Марксизм непримиренний з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований»²⁸.

Практика соціалістичного будівництва в СРСР показала всьому світові способи розв'язання проблеми відносин між різними расами, народами та культурами. В СРСР створена єдина, соціалістична за змістом і національна за формою культура, у скарбницю якої роблять свій вклад всі народи нашої країни як великі, так і малі. Становлення нової історичної спільності — радянського народу є не тільки підтвердженням ленінського плану соціалістичного культурного будівництва, але й наочно засвідчує цілковиту неспроможність концепцій замкненого розвитку культури і цивілізації.

* * *

В современной идеологической борьбе важное место играет борьба с различными буржуазными и ревизионистскими концепциями замкнутого развития культур и цивилизаций, призванные обосновать плюрализм исторического процесса. Эти концепции служат методологической основой различных националистических теорий.

Статья посвящена рассмотрению культурно-исторических концепций И. Г. Гердера, представителей немецкого романтизма, а также Н. Я. Данилевского, О. Шпенглера и Р. Гароди. Главное внимание в ней уделяется критике преемственности названных философов, присущей им тенденции к провозглашению «органичности национального развития», к фактическому утверждению замкнутости национальных культур.

Автор обращает внимание на связь концепций замкнутого развития культур и «теорий национальных форм социализма», дает марксистско-ленинский анализ проблемы единства и многообразия форм культуры, указывает на диалектическое единство общего и специфического в историческом процессе.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 326.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 5.

²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 7, стор. 308—309.

²⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 24, стор. 128.

Деїстична „модернізація“ релігійної ідеології

В. П. УСТИНЕНКО

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються за нашої доби, і передусім перемоги соціалізму, становлять вирішальний фактор витіснення релігійної ідеології. Поряд з відмиранням соціальних коренів релігії послаблюються і гносеологічні причини відтворення релігійних уявлень. Сучасна науково-технічна революція відкриває небачені можливості для пізнання природи і суспільства. Люди з відкриттям об'єктивних закономірностей суспільного розвитку дістали змогу не тільки пояснювати те чи те явище, подію, а й змінювати навколишню дійсність на свою користь.

Релігійний світогляд нині зазнає кризи, релігійні погляди набувають дедалі більшої еkleктичності й суперечливості. Водночас поширюються найнебезпечніші — замасковані — форми релігійності. Свого часу В. І. Ленін зазначав: «Мільйон гріхів, пакостей, насильств і зараз фізичних далеко легше розкриваються юрбою і тому далеко менш небезпечні, ніж тонка, духовна, прибрана у найбільш пишні «ідейні» костюми ідея боженьки»¹.

Такою витонченою філософсько-релігійною системою є деїзм. Був час, коли він відіграв певну прогресивну роль, сприяв розхитуванню теоретичних підвалин церкви, завдавав відчутних ударів ортодоксальній релігії. Хоча ще в домарксистський період атеїсти виявили непослідовність прихильників деїзму, вони, однак, не могли дати йому наукового пояснення, бо самі були ідеалістами у ставленні до суспільного розвитку. Здійснити об'єктивний аналіз деїстичних поглядів зробилося можливим лише з позицій наукового атеїзму, основу якого складає діалектико-матеріалістична філософія.

Соціально-економічні передумови виникнення деїзму пов'язані із зародженням капіталістичного суспільства. Ідейно-теоретичними джерелами його є: філософсько-теологічний раціоналізм середніх віків, скептицизм епохи Відродження, унітаріатство і соцініанство періоду Реформації. Ці ідейні течії були першими свідченнями кризи традиційного християнства. А найвідчутнішим виявом означеного процесу було виникнення деїзму як самостійної філософсько-релігійної системи.

Основоположником деїзму вважається англієць Едуард Герберт (1581—1648). У своєму творі «Трактат про істину», виданому 1624 р., він виклав зміст «нової релігії». Там же було сформульовано п'ять основних принципів деїзму: 1) наявність якогось вищого буття, першопричини всього суцього у світі; 2) схиляння перед ним як перед якимсь знеособленим началом усієї природи, котре виявляє себе через її гармонію і красу; 3) найбільше схиляння — перед добродетістю; 4) помилки, що заважають добродеті, повинні виправлятися покаяттям; 5) добродетель і покаяття мають урятувати людину в день, коли кожний отримає по заслугі².

Як бачимо, Герберт відкинув найважливіші положення ортодоксального християнства: триєдиного бога, бога-людину, божественне одкровення, божественний промисел тощо. Бог, на думку Герберта, тіль-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 90.

² Див.: Історія свободомисля и атеизма в Европе. М., 1966, стор. 106.

ки абстрактний духовний першопочаток, який створив світ, але вплив його на земні діла обмежений законами природи. Таке вчення суперечило ортодоксальній релігії, з погляду якої всемогутній бог (бог-людина) не тільки створив Всесвіт, а й повсякчас управляє природою і суспільством, робить дива, які не можна пояснити природною причинністю. Герберт, виходячи із своїх принципів, закликав до скасування християнської обрядності і релігійних культів. А це по суті означало цілковитий розрив із церквою.

Борючись проти забобонів і офіційної релігії, Герберт, проте, не зміг протиставити їм нічого іншого, крім «істинної католицької віри» (так він називав своє вчення). І все ж принципи «нової релігії», покладені в основу деїзму, були провісниками ідей вільнодумства й раціонального пояснення світу, яскравим виявом невдоволення церковними догматами. Отці церкви одразу відчували небезпеку з боку вчення Герберта й охрестили його «великим брехуном».

Неважко помітити, що принципи деїзму Герберта розпадаються на дві групи. Це спричинило виникнення двох напрямів означеної філософсько-релігійної системи. Перші два принципи характерні для нату-ралістичного напрямку в деїзмі, а три останні — для етичного.

Ранній деїзм, як одна з форм вільнодумства, дістав поширення не лише в Англії. Разом з ідеями англійської буржуазної революції він пустив коріння і в континентальних країнах. Типовими представниками раннього деїзму були великий французький філософ і природодослідник Рене Декарт (1596—1650), відомий представник німецького Просвітництва Самуель Реймарус (1694—1768) та ін.

Однак найповнішого розвитку дістали ідеї нової філософсько-релігійної течії в представників англійської буржуазної думки. Поміж них особливе місце належить Томасу Гоббсу (1588—1679). Вони вітали прогресивні перетворення в Англії і доклали сил для їх теоретичного обґрунтування. Їхній деїзм був своєрідною формою боротьби з офіційною релігійною ідеологією феодалізму, він був «буржуазним різновидом християнства». Якщо Браун зробив крок уперед порівняно з основоположником деїзму Гербертом, то Гоббс їх обох лише далеко позаду. Він був одним із перших мислителів, які спробували з наукового погляду виявити гносеологічні і соціальні корені релігії.

Гоббс пов'язує виникнення релігії з процесом пізнання людиною навколишнього світу. Ідея бога, предвічного, нескінченного і всемогутнього, гадав філософ, могла виникнути швидше не від страху перед смертю, а від бажання дізнатися про причини природних тіл і їхніх різних властивостей. «Бо той, — міркує філософ, — хто під час спостереження за чимсь, що відбувається перед ним, буде досліджувати найближчу і безпосередню причину цього і звідси перейде до вивчення причини тої причини, і, отже, заглибиться в дослідження всієї наступної низки причин, має врешті-решт зробити висновок, що існує... перший рушій, тобто первісна і предвічна причина всіх речей. А це саме те, що люди розуміють під ім'ям бог»³.

Погляди на соціальні корені релігії у Гоббса міцно пов'язані з ученням про державу. Він почав розглядати державу, за словами К. Маркса, «людськими очима і виводити її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології»⁴. Виступаючи проти християнського вчення про державу, філософ розглядає офіційну релігію як знаряддя, до якого вдається держава для підкорення народу.

³ Т. Гоббс. Избранные произведения. Т. 2. М., 1964, стор. 137.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 105.

Хоча Томас Гоббс був послідовнішим, ніж його попередники, критиком ортодоксального християнства, він, однак, не зміг підвестись до атеїзму. Гоббс не піддавав сумніву існування бога, котрий в його уяві— щось безкінечне, вічне, першопричина всього сушого. Творець не втручається в земні діла людей, які незалежно від всевишнього можуть пізнавати навколишній світ.

Отож, як бачимо, англійські мислителі розвивали здебільшого натуралістичний напрям у деїзмі. А французькі просвітники XVIII ст. спрямували увагу передусім на етичний. Найвидатнішим представником деїзму у Франції був Франсуа Вольтер (1694—1778). У буржуазному суспільстві, що воно було ідеалом Вольтера, без бога не обійтись. Невипадково він прорік: «Якби бога не було, мали б його вигадати»⁵. На його думку, атеїзм і фанатизм — два полюси смуту і жаху. Невеличка зона доброчесності лежить якраз між цими двома полюсами — це релігія, але релігія «природна». «Нехай державна людина буде дійстом»⁶ — настійно закликав він. Незважаючи на все це, його нищівна критика ідеологічних основ феодалізму відіграла визначну роль в прогресивному розвитку філософської думки.

На початку XVIII ст. деїстичні ідеї з'являються і в Росії, яка на той час переживала економічне і політичне піднесення. Бурхливий розвиток науки, культури, виробництва, петровські реформи підірвали засилля офіційної церкви. Деїстичне вчення привертало багатьох мислителів. Викликане до життя прогресивними зрушеннями в суспільстві, воно, в свою чергу, певною мірою сприяло його розвитку.

Професори Києво-Могилянської академії І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович і Г. Кониський багато релігійних догм тлумачили відмінно від біблійного вчення. В їхньому світогляді яскраво вирізнялися деїстичні ідеї. Бога вони розуміли тільки як першопричину виникнення матерії і законів, за якими природа вже розвивається самостійно. Г. Кониський, учень і послідовник Ф. Прокоповича, міркував так: бог діяв найкоротшим шляхом і вирішив не створювати природи, яка потребує чужої праці, а таку, котра задовольняє сама себе⁷. Заперечення божого промыслу — один з найважливіших елементів деїзму, який істотно відрізняє його від ортодоксального християнства.

З іще більшою непримиренністю ставився до церковних догматів великий російський учений М. В. Ломоносов. Віруючи у «всемогутній рушій»⁸, котрий становить знеособлене начало всієї природи, а в діла людей не втручається, Ломоносов, у згоді з таким уявленням про бога, розмежує сфери діяльності науки і релігії. Він писав: «Правда і віра суть дві сестри рідні, дочки одного всевишнього батька, ніколи між собою в суперечку йти не можуть... Фізичні міркування про будову світу служать уславленню божому і вірі не шкідливі»⁹. Отож, для великого російського природодослідника деїзм був засобом боротьби проти релігійного обскурантизму, проти засилля церкви. Він категорично виступив проти втручання попівщини в науку, проти пояснення явищ природи з допомогою релігійних догм і цим сприяв розвитку критичного ставлення до релігії загалом.

Особливе місце в історичній еволюції деїзму посідають англійські матеріалісти XVIII ст. Про них К. Маркс писав: «Як Гоббс знищив *теїстичні* передсуди беконівського матеріалізму, так Коллінз, Додуел,

⁵ Вольтер. Боги и люди, т. I, М., 1971, стор. 27.

⁶ Див.: Антология мировой философии. Т. 2, М., 1970, стор. 552.

⁷ Див.: Відділ рукоп. ЦНБ УРСР. ДА/П51, стор. 234.

⁸ Див.: М. В. Ломоносов. Избр. философ. произв. М., 1950, стор. 93.

⁹ Там же, стор. 356.

Кауард, Гартлі, Прістлі і т. д. знищили останні теологічні межі локківського сенсуалізму»¹⁰. Їхній матеріалістичний світогляд послужив теоретичним ґрунтом для критики релігії. І хоча вони так чи так приєднувалися до релігійно-філософської системи деїзму, часто-густо під маскою деїста ховався атеїст. Їхній деїзм був компромісною формою атеїзму, своєрідним містком, що з'єднував ідеї великих вільнодумців середньовіччя і войовничий атеїзм французьких просвітників XVIII ст.

З визріванням капіталізму і виникненням буржуазного атеїзму деїзм втратив своє прогресивне значення. Він щодалі тяжіє не до матеріалізму, а до релігії. Нині він зробився багатолитим і переплівся з іншими релігійними поглядами. В епоху імперіалізму, як зазначав В. І. Ленін, теологи всіх гатунків і філософські ідеалісти утворюють тісний союз і спільними зусиллями ведуть запеклу боротьбу проти діалектичного матеріалізму. Залучаються для цього і дійстичні ідеї. Людиноподібний образ біблійного творця зробився непереконливим для сучасного віруючого. Тому-то філософствуючі фідеїсти і богослови вдаються до дійстичного тлумачення бога як абстрактної першопричини верховного розуму, морального, психологічного та ін. начала. Інакше кажучи, щоб зберегти себе, релігія прагне виробити нові тактичні прийоми, пристосовує своє віровчення до сучасних умов.

Всяляко сприяють модернізації релігії різні напрями сучасної ідеалістичної філософії. Численні філософські інститути неотомізму, які має до своїх послуг Ватикан, визначають появу нових тенденцій у католицькому богослів'ї і справляють неабиякий вплив на церкву і буденну релігійну свідомість. Уже той факт, що сучасні неотомісти-модерністи Г. Кюнг, К. Рамер, Е. Шеллебек та інші були безпосередньо залучені до вироблення документів II Ватиканського собору, показує, яке місце надають церковники своїм філософствуючим теоретикам у модернізації католицизму.

1965 р. відбувся VI Міжнародний томістський конгрес, який організувала папська академія Фоми Аквінського. Його темою, як не дивно, було: «Бог у творах святого Фоми і в сучасній філософії». Отці церкви, виявляється, незадоволені з того, що деякі сучасні католицькі «модерністи» надто відійшли від ортодоксального вчення про бога. А якщо зважити, що вчення про бога «є сутність релігії»¹¹, то стане зрозуміло, чому так занепокоєні церковники. Де Любак, Е. Жильсон, Ф. Лелотт та інші «модерністи» на конгресі були звинувачені «традиціоналістами» в багатьох ересьях, поміж них і в деїзмі.

Якщо в томістській філософії бог виступав як творець всього суцього і як керманець світу, котрий втручається в усі діла і події, то нинішні неотомісти-модерністи дають дійстичне тлумачення бога. Наприклад, французький неотоміст-модерніст Ф. Лелотт відкидає божественний промисел (одну з головних ідей офіційної релігії) і визнає творця тільки як першопричину: «Бог надав матерії необхідні можливості для того, щоб, поставлена в спеціальні умови організації, температури та ін., вона змогла стати живою»¹². Для неотомістів-модерністів першопричина всього існуючого трансцендентна щодо матерії, тому пізнати її науковими методами неможливо. «Наука, на їхню думку,— пише В. І. Гарраджа,— змушена пояснювати розглядувані нею явища, не вдаючись до посилення на «першу причину», тобто розглядати явища поцейбічного, природного світу поза зв'язком з потойбічним, надприродним. Наукове

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 136.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 581.

¹² Див.: Т. И. Ойзерман. Кризис современного идеализма. М., 1972, стор. 32.

пояснення, котре виглядає так, начебто нічого невідомо про існування бога або ж начебто його взагалі не існувало»¹³.

Розуміння творця тільки як першопричини і заперечення божественного промислу — основоположні елементи філософсько-релігійної системи деїзму, і наявність їх у поглядах деяких неотомістів яскраво свідчить про те, в якому напрямі «модернізують» релігію ці послідовники Фоми Аквінського. Вони приходять до дійстичних ідей не лише внаслідок свідомого прагнення позбавити бога застарілих антропоморфних рис, а й через властивий їм метафізичний метод мислення. Згідно з їхнім ученням, світ не є «причиною самого себе», тобто в реальному світі немає сил, котрі становили б джерело руху і розвитку, таким джерелом вони вважають першопочаток, дійстичного творця.

Як бачимо, неотомісти-модерністи намагаються надати фідеїзмові наукоподібної форми. На їхню думку, тільки філософія допоможе зрозуміти неминучість існування першопричин і те, що лише визнавши її, можна пояснити розвиток природи. Ведучи затяту боротьбу з діалектичним матеріалізмом і науковим атеїзмом, вони, на зміну ортодоксальної релігії, нав'язують народним масам сучасний деїзм й інші «новітні» вчення — витончену релігію, «окультурену» попівщину.

Крах ідеї єдиного антропоморфного бога дістав відбиття навіть у поглядах деяких сучасних богословів. В ідеологічній боротьбі з науковим атеїзмом вони всіляко маневрують, шукають засобів осучаснити своє вчення про бога, позбавити його найгрубших антропоморфних рис.

Найпомітнішою фігурою поміж представників цієї течії сучасного католицького богослів'я був Тейяр де Шарден (1881—1955). У його вченні переплелися ідеї «модернізації» християнської церкви. Він вважав, що порятунок церкви — насамперед у зміні головного, основоположного — уявлення про творця. Для цього слід уявити Христа таким, яким він повинен бути...

Яким же має бути творець, згідно з ученням католицького модерніста? На його думку, з появою людини свідомість окремих людей об'єднується в єдине. Тейяр називає це Омегою, котра однозначна з богом. Але він бачить бога не тільки в кінці еволюції. «Впродовж величезних періодів, у процесі еволюції радіальне, приховано спонукане дією першорухія, який перебуває попереду, могло виявитися лише в розрізненних угрупованнях, у тваринній свідомості»¹⁴. Визнання «першорухія», як уже знаємо, — найважливіший елемент філософсько-релігійної системи деїзму.

Певна річ, розглядати Тейяра де Шардена як послідовного деїста не можна. В його вченні можна натрапити не меншою мірою й на елементи пантеїзму, за що, як відомо, його переслідувала офіційна церква. Щодо цього не позбавлена інтересу точка зору самого Тейяра. Роблячи висновок зі свого вчення, він пише в книжці «Феномен людини»: «І, врешті, щоб раз і назавжди покінчити з побоюваннями «пантеїзму», що повсякчас висловлюються деякими прибічниками традиційного спірітуалізму з приводу вчення про еволюцію, — як не бачити, що у випадку конвергентного універсуму, як я його подав, універсальний центр об'єднання (саме для здійснення своєї функції рушійного і стабілізуючого початка) ні в якому разі не виникає із злиття і зміщення елементарних центрів, що він їх об'єднує, а повинен розглядатися як передуючій трансцендентальний»¹⁵.

¹³ Науки и теология в XX веке. М., 1972, стор. 19—20.

¹⁴ Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1965, стор. 266.

¹⁵ Там же, стор. 294—295.

Учення про еволюцію ставить Тейяра перед потребою вибирати або пантеїзм, або деїзм. Від пантеїзму він відмежовується, оскільки за послідовного мислення це вчення приводить до атеїзму. Тейяр-священник бере гору над Тейяром-ученим. Він, заперечуючи ортодоксального біблійного бога, проповідує «нову релігію», дійстичного творця — «рушійне і стабілізуєче начало», котре має розглядатися «як передуюче трансцендентальне». Невипадково відомий католик-модерніст де Любак у своєму творі «Релігійне мислення отця Тейяра де Шердена» писав, що католицька церква може тільки порадуватися, бо в особі Тейяра де Шердена вона здобула такого «аутентичного свідка Христа, якого давно потребує наша доба».

Спроби модерністського тлумачення ідеї бога трапляються і в богослов'ї православної церкви, хоча значно рідше, ніж, приміром, у католицьких модерністів. Неантропоморфні ідеї про творця подибуємо навіть на сторінках офіційного органу православної церкви «Журнала Московской патриархии». Так, абстрактне тлумачення бога дає В. Лоський, який в своїй статті «Темрява й світло в пізнанні бога» говорить: «Бог у собі перевершує всяке розуміння і всяку сутність: він існує надсутнісним чином...»¹⁶.

Про наявність дійстичних ідей у розумінні бога в православному богослів'ї свідчить також стаття з «Журнала Московской патриархии», в якій читаємо: «Дух Святий завжди був і є, і буде... Він... не підлягає часові, невмістимий, незмінний, не має ні якості, ні кількості... саморухомий... (усе, що належить Духові, зводиться до першої причини)»¹⁷. Звісно, ми не схильні залічувати видавців «Журнала Московской патриархии» до прибічників деїзму, але ж маємо відзначити той факт, що в матеріалах православного видання наявне зведення бога до «першої причини» — цей суттєвий елемент дійстичної філософсько-релігійної системи.

Як уже мовилося, для всіх історичних форм деїзму характерні два напрями: натуралістичний й етичний. Збереглися ці напрями і в сучасних дійстичних концепціях. Розглянуті нами вище дійстичні ідеї належать здебільшого до натуралістичного напрямку.

Дейстичні погляди, що мають етичний характер, притаманні в основному послідовникам протестантського богослів'я, і в нашій країні ідеологам церкви євангельських християн-баптистів. «Бог є любов» — це положення не становить відкриття сучасних протестантських богословів. Його запозичено з Нового завіту. Але свого часу ще Герберт, заперечуючи грубий антропоморфізм, у фундамент нової «істинної релігії», тобто деїзму, поклав абстрактне уявлення про бога — першопричину, першорухій, любов, добротність та ін. Отже, зведення творця до морального начала за своєю суттю є дійстичним, далеким від уявлення про біблійного бога-людину.

У першій половині нашого століття в протестантській теології виник новий напрям, який дістав назву «теології кризи». Як основоположник цього напрямку К. Барт, так і його послідовники П. Тілліх, Е. Брунер, Р. Бультман та ін. намагалися розв'язати суперечності буржуазного суспільства з допомогою «нової релігії». Класову сутність цих суперечностей вони ігнорували. Основним їхнім джерелом, мовляв, є невідповідність між абсолютною істиною бога і природженою гріховністю людини. Розв'язати цю суперечність, на їхню думку, можна лише тільки з допомогою прилучення до твор-

¹⁶ «Журнал Московской патриархии», 1968, № 9, стор. 65.

¹⁷ «Журнал Московской патриархии», 1968, № 6, стор. 35.

ця через віру в нього. Звичайно, таке уявлення про бога аж ніяк не відповідало ортодоксальному. Наприклад, П. Тілліх шукає новий образ творця в «глибинах буття». Він, як і «класичні» дейсти, відкидаючи грубий антропоморфізм, намагається залучити розум для пояснення і обґрунтування «ішої релігії» та її головної ідеї — абстрактного, «цивілізованого» бога як моральну першопричину. Тому не випадкове те, що багато протестантських богословів основну увагу приділяють проблемам етичного характеру. Так, провідним елементом деїстичних поглядів у баптистів є «моралізація» бога. «Бог є любов»¹⁸, — повторює новозавітну сентенцію баптистський богослов Н. Б. Народович. «Служити людям без любові неможливо, — міркує А. І. Міккєвич. — Тому, щоб бути готовим служити ближнім і далеким, потрібно черпати із джерела любові, який криється в Богові, тому що Бог є любов»¹⁹.

Таке тлумачення бога, далеке від антропоморфного, природно, викликає негативну реакцію в «традиціоналістів» баптизму. Богослов, який підписався псевдонімом Л. Г., у своїй статті «Жива і мертва віра» скрушно відзначає: «...між тим, багато людей мають тільки умоглядну віру. До таких людей належить чимало священників, пасторів, проповідників і докторів богослів'я»²⁰. Тенденція розглядати творця як абстракцію, як першопричину (і натуралістичну, і моральну) притаманна всім християнським релігіям. «Можна доволі впевнено говорити про те, що з плином часу поміж віруючих усіх напрямів... буде дедалі більше поширюватись ідея абстрактного бога. Це зумовлюється як загальною закономірністю в розвитку релігійних ідей, так і активною пропагандою релігії саме цією групою віруючих»²¹.

Істотний елемент деїстичних ідей ми помічаємо і в сучасній теорії двоїстої істини. Відомо, що «класичні» дейсти розмежували сфери діяльності науки і релігії. Такий підхід логічно випливав з першого принципу «істинної релігії», сформульованого Гербертом. Адже згідно з ученням основоположника деїзму, бог — це тільки першопричина, яка не втручається в земні діла. Отож, людина повинна сама пізнавати і перетворювати навколишню дійсність. Її розум — поза полем зору бога, він самостійно пізнає істину, незалежно від божественного одкровення. Тому філософи-вільнодумці минулого, які додержувалися деїстичних поглядів, віру і знання розглядали незалежно одно від другого. Таку думку поділяли Гоббс, і Толанд в Англії, Руссо і Вольтер у Франції, Кант і Лессінг у Німеччині, Ломоносов і Радищев у Росії.

У той період, як уже зазначалося, теорія двоїстої істини відіграла прогресивну роль. Адже католицька і православна церкви тоді взагалі заперечували потребу в наукових знаннях, а вчених жорстоко переслідували. Ця теорія сприяла в той час розвитку науки і пізнанню навколишньої дійсності. Але теорія двоїстої істини була далека від об'єктивного знання. Це зрозуміли ще французькі матеріалісти і нищівно критикували дошкульні місця деїстичного світогляду. Проте не слід забувати, що без компромісу з релігією за тих умов практично неможливо було займатися наукою. Тому природодослідники і прогресивні філософи-матеріалісти змушені були йти на компроміс. Можна сказати, що вони «визнавали» релігію, щоб урятувати науку.

¹⁸ «Братский вестник», 1970, № 4, стор. 60.

¹⁹ «Братский вестник», 1971, № 2, стор. 45.

²⁰ «Братский вестник», 1970, № 4, стор. 69.

²¹ Е. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер. Современный верующий. М., 1970, стор. 132.

Яка ж мета сучасної теорії двоїстої істини? Щоб відповісти на це запитання, треба розглянути тлумачення цієї теорії в релігійних віруваннях.

Сучасні отці католицької церкви вже «визнають» науку. Навіть видають себе за її друзів. Вони твердять, що між вірою і розумом не може бути ніякого справжнього розходження, бо той же бог, який відкрив таємниці і заснував віру, дав людській душі світло розуму. Якщо свідомість — творіння бога, то, на їхню думку, людський розум має служити творцю.

Приблизно на таких же позиціях стоїть і сучасна православна церква. Щоправда, вона більш консервативна порівняно з католицизмом. У її офіційних документах і друкованому органі «Журнал Московської патріархії» нерідко можна натрапити на засудження тих богословів, які шукають союзу з наукою. І все ж офіційне православ'я, хоча і прагне підкорити розум вірі, змушене заявити про свій нейтралітет стосовно науки. Так, у «Журнале Московської патріархії» подибуємо якусь подібність теорії двоїстої істини: «Християнська віра і наука мають кожна свою особливу царину, особливі цілі і належать до особливих сторін людської духовної діяльності. Тому співставляти їх у тому розумінні, наскільки вони суперечать одна одній або виключають одна одну, не можна. Вони існували, існують і будуть існувати спільно»²². Отож, офіційна релігія, що колись наукову істину не пускала навіть на поріг своєї обителі, тепер заграє з теорією двоїстої істини, хоча та і є фактично незаконною дитиною крамольного деїзму.

І вже абсолютно неприховано використовують цю теорію сучасні богослови-модерністи. Щоправда, вчення про двоїсту істину в них має своєрідний характер. Якщо форми вони дотримуються старої, дійсної, то зміст вкладається в неї новий. Наприклад, католицький богослов Олівер Коста де Борегард заповзятливо виступив за створення «гармонії» між двома окремими сферами, тобто наукою і релігією, які, мовляв, об'єднуються єдиною метою — шуканням істини. Але зближення між наукою і теологією для відшукування істини, на його думку, має відбутися за ініціативою теології, бо науці не підвладна кінцева абсолютна істина. «Сучасний фідеїзм, — як відзначав В. І. Ленін, — зовсім не відкидає науки; він відкидає тільки «надмірні претензії» науки, саме, претензію на об'єктивну істину»²³.

Великий інтерес щодо цього становить учення іншого католицького богослова-модерніста Тейяра де Шардена. Він розмежовує сфери діяльності науки і релігії і, коли мова заходить про земні діла, навіть віддає перевагу розумові, а не вірі. На його думку, розгляд, вивчення часових і просторових рядів, що розходяться і розгортаються в універсумі, який розвивається, подібно до поверхні конуса, — справа науки. Але коли звертаємося до вершини, «до цілісності і до будучини», тут уже ніяк не обійтись без віри. «...Наука не може вийти за межі самої себе, не забарвлюючись містикою і не заражаючись вірою»²⁴, — категорично твердить богослов. Тільки-но, виходячи за межі нижчої і попередньої стадії досліджень, наука переходить до синтезу, гадає він, відразу ж вона змушена визначати наперед майбутнє і ціле, і тим самим, виходячи за межі самої себе, вона починає робити вибір і займається поклонінням.

²² «Журнал Московської патріархії», 1956, № 5, стор. 66.

²³ В. І. Ленін. Повн. збір. тв., т. 18, стор. 115.

²⁴ П. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1965, стор. 278.

Який же висновок робить Тейяр із цих міркувань? Релігія і наука, повчає він, — дві нерозривно зв'язані сторони одного й того ж повного акту пізнання, який тільки один міг би охопити минуле і майбутнє еволюції. А тому «у взаємному зміцненні цих двох сил, у поєднанні розуму і містики, людському духові самою природою його розвитку призначено знайти вищий ступінь своєї проникливості разом з максимумом своєї життєвої сили»²⁵.

Учення про двояку істину Тейяра де Шардена є типовим для світогляду багатьох католицьких богословів-модерністів. А це ще раз потверджує думку, що вони, модернізуючи біблійне вчення, беруть на озброєння ідеї старої філософсько-релігійної системи деїзму. Але в нових умовах вона позбулася своєї прогресивності, а тому цілком і повністю відповідає інтересам релігії і класів, які її підтримують.

Елементи деїзму особливо притаманні вченням сучасних протестантських теологів. Вони категорично розмежовують сфери діяльності науки і релігії, тому теорія двоїстої істини в них виступає найбільш опукло. Це пояснюється тим, що виникнення протестантизму історично пов'язане із зародженням і розвитком капіталістичного суспільства. А буржуазія, як відомо, зацікавлена в розвитку науки і техніки. Отож, виражаючи інтереси панівного класу, протестантизм, особливо сучасний, проголошує розум «вільним», а науку не тільки корисною, а й необхідною для розвитку сучасного суспільства. Вони заявляють, що в реальному світі наука може розпоряджатися самостійно, а для релігії тут немає жодного діла.

На перший погляд здається, що їхня точка зору цілком і повністю збігається з ученням «класичних деїстів» про двоїсту істину. Але це тільки видимість. Насправді, розглянувши сутність їхнього вчення, неминуче доходиш висновку, що їхня теорія двоїстої істини відіграє пряму протилежну роль. Виконуючи замовлення буржуазії, сучасні протестантські богослови-модерністи використовують цю теорію насамперед для захисту релігії в епоху бурхливого розквіту науки і техніки. Вони висувують тезу про невтручання розуму і науки в релігію і віру. «Не є науковим завданням, — вважає, наприклад, теолог Ван дер Зіль, — використовувати природничі науки для того, щоб зробити висновки стосовно світоглядних проблем, це не входить у компетенцію науки»²⁶.

Приблизно на таких же позиціях стоять і баптистські ідеологи. Вони обстоюють концепцію «паралельних площин». Так, К. Сомов пише в журналі «Братський вестник»: «Біблія містить багатющі духовні уроки для віруючих, і це її галузь, а дослідженнями законів матеріального світу Біблія не займається — це галузь науки»²⁷.

Як бачимо, сучасні богослови-модерністи, застосовуючи деїстичний принцип двоїстої істини, спотворюють його і стають на позиції замаскованого, витонченого фідеїзму, реакційна сутність якого не підлягає сумнівам. Якщо «класичні» деїсти «визнавали» релігію, щоб врятувати науку, то неodeїсти «визнають» науку, щоб врятувати релігію. Наука, за їхнім задумом, мусить бути служницею релігії, а розум — другою скрипкою в дуєті з вірою.

Отже, історична еволюція деїзму переконливо показує, що ця філософсько-релігійна система, з одного боку, виступає як продукт кризи релігійного світогляду, а з другого — як один з варіантів

²⁵ П. Тейяр де Шарден. Феномен человека, стор. 279.

²⁶ Цит. за: Наука и теология в XX веке. М., 1972, стор. 199.

²⁷ «Братський вестник», 1963, № 3, стор. 13.

«модернізації» сучасного християнства. В нових історичних умовах ідеї деїзму поступово дістають поширення не лише в богослів'ї, а й у буденній релігійній свідомості. Усе це зобов'язує дослідників виявляти пильну увагу до модерністської діяльності теологів, глибоко вивчати деїстичні ідеї, дати наукове визначення їхнього місця і ролі в сучасній релігійній свідомості, розкривати їхню антинаукову аргументацію і реакційну класову сутність.

* * *

В статті розкриваються гносеологічні і класові корні філософсько-релігійної системи деїзма, аналізуються його історичні форми. Основне внимание обращается на место и роль идей деизма в «модернизации» современной религии. В новых исторических условиях идеи этой философско-религиозной системы постепенно находят распространение не только в богословии, но и в обыденном религиозном сознании. С одной стороны, они выступают как свидетельство кризиса религиозного мировоззрения, а с другой — как один из вариантов «модернизации» современного христианства. В статье также дается критика различных направлений современной буржуазной идеалистической философии, которые используют деистическую «модернизацию» религиозной идеологии.

Митець і суспільство

У боротьбі двох ідеологій особливого значення для художньої творчості набуває з'ясування таких проблем сучасної естетичної науки, як соціальна функція мистецтва, його роль у вихованні людини, художник і суспільство та ін. Ці проблеми є предметом пильної уваги естетиків на міжнародних конгресах, конференціях і симпозіумах. Зокрема, значна увага їм приділялась на VII Міжнародному естетичному конгресі в Бухаресті (1972 р.). Соціальне функціонування мистецтва творчо досліджують естетики Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності. У нашій країні останніми роками з'явилися змістовні дослідження з названої проблематики, здійснені науковцями Москви, Ленінграда, Києва та інших міст. До них належить і праця А. Т. Гордієнка «Суспільне життя і художній талант»¹.

Характерною особливістю книжки є те, що вона має бойовий, партійний характер і спрямована проти виявів буржуазної естетики, ревізійнізму і опортунізму на ниві мистецтвознавства, літературознавства і художньої творчості. В усіх її розділах автор послідовно і переконливо доводить, що сам досвід розвитку та розквіту мистецтва соціалістичного реалізму в нашій країні, зв'язки, взаємодія та взаємозбагачення братніх художніх культур соціалістичних націй, активна суспільно-політична та художня діяльність радянських митців — усе це спростовує твердження буржуазних естетиків, ревізійністів та представників різних течій буржуазного мистецтва про те, нібито за умов соціалістичної дійсності і партійного керівництва художнім процесом митці позбавлені свободи творчості, відбувається занепад художніх талантів.

У ній ми знаходимо науково аргументовану критику буржуазних, ревізійністських естетичних концепцій, пов'язану з розглядом багатьох питань і аспектів теми «Митець і суспільство». Причому критичному аналізу А. Т. Гордієнка піддає не лише книжки та статті, а й доповіді та повідомлення буржуазних естетиків, виголошені на VI і VII міжнародних естетичних конгресах, на ряді міжнародних симпозіумів з літературознавства, художньої творчості та літературної критики. Він переконливо спростовує намагання цих естетиків

протиставити погляди з естетики В. І. Леніна поглядам К. Маркса і Ф. Енгельса, широко використовує естетичну спадщину класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, в яких творчо розвинуті їх естетичні ідеї, насамперед погляди на роль митця в естетичному вихованні народних мас.

У своїх спостереженнях і висновках автор спирається на останнє слово нашої марксистсько-ленінської естетичної науки, на праці відомих радянських естетиків, літературознавців та мистецтвознавців, в яких з'ясовуються питання суспільного покликання митця, його ролі в сучасній ідеологічній боротьбі на ниві мистецтва й літератури, у справі комуністичного виховання трудящих. В книжці подаються оцінки таких монографій, як «Ленін і мистецтво», «В. І. Ленін про літературу» та ін.

Нарешті, характерною особливістю праці А. М. Гордієнка є те, що в ній теоретичні висновки робляться на основі всебічного аналізу сучасної художньої літературної творчості соціалістичних націй і народностей всього Радянського Союзу, а не лише України. Поряд з літературою в полі зору дослідника перебувають образотворче мистецтво, музика, театр, телебачення.

Дослідження конкретних фактів з розвитку літератури і мистецтва братніх народів підпорядковані основній меті: показати, як благотворно впливають наша соціалістична дійсність, величні звернення партії і народу на ниві комуністичного будівництва, партійне керівництво художнім процесом на творчу індивідуальність радянського митця, на розвиток, збагачення і яскраве виявлення його таланту, творчі зв'язки з народом, з його думами і сподіваннями. Ці факти слугують не ілюстрацією положень автора, а тією експериментальною базою, яка дозволяє зробити висновки про закономірності розвитку художнього таланту в умовах соціалістичної дійсності.

Книжка охоплює широке коло питань, а саме: В. І. Ленін про суспільну активність митця, природа художнього таланту, комуністична партійність радянського мистецтва, соціалістичний реалізм як метод творчості, інтуїтивне в творчих шуканнях митця, класове обмеження художньої творчості в умовах капіталістичного суспільства, комунізм і свобода художньої творчості, творча свобода і суспільна відпо-

¹ А. Т. Гордієнко. Суспільне життя і художній талант. К., 1972.

відальність митця, соціалістичний гуманізм та історичний оптимізм радянського мистецтва. Але це не означає, як здається спочатку, ніби вона є збіркою статей з різних проблем, що становлять певний інтерес для читача. Усі перелічені питання, навіть ті, що безпосередньо не стосуються основної теми, аналізуються в кінцевому підсумку під її кутом зору, в органічному зв'язку з головною метою — розкрити взаємодію митця і суспільства, показати, як саме впливає суспільство на творчу індивідуальність митця, на розквіт його таланту, на весь процес художньої творчості.

Протягом усієї книжки А. Т. Гордієнко переконливо показує, що за сучасних умов для творчого розвитку естетичної науки і посилення її зв'язку з практикою комуністичного будівництва першорядне значення має глибоке і всебічне вивчення радянськими естетиками ленінської теоретичної спадщини, широке використання її для дослідження сучасного радянського мистецтва.

В. І. Ленін приділяв величезну увагу соціологічним проблемам мистецтва, зокрема таким, як вплив суспільства, його політичної ідеології, світогляду і моралі певних класів і соціальних груп на формування творчої особистості митця. Ленінська оцінка творчості російських революційних демократів, особливо М. Г. Чернишевського, творчості Льва Толстого, багатьох видатних російських письменників-реалістів має важливе методологічне значення для дослідження ролі суспільства в художній творчості і значення художньої творчості в розвитку суспільства, є, як показано в книжці, важливою методологічною базою марксистсько-ленінської естетики, радянського літературознавства і мистецтвознавства, коли йдеться про аналіз ними складних форм і методів зміцнення зв'язку митця з соціальною дійсністю.

Ленінські естетичні і соціологічні критерії підходу до творчості видатних російських письменників сприяють творчому розвитку марксистської естетики, збагаченню її принципово новими положеннями і висновками. А. Т. Гордієнко зумів довести їх величезне значення для вивчення сучасною естетичною наукою суспільної активності мистецтва, тієї ролі, яку відіграє воно у формуванні людської особистості, активного творця нового суспільства.

Рецензована книжка є творчим внеском у розкриття таких провідних принципів художньої творчості радянського митця, як партійність, ідейність і народність, без докладного дослідження яких неможливо з'ясувати питання про суспільну активність художника, про соціальну функцію мистецтва. На відміну від багатьох інших авторів, які звертають основну увагу на політичний аспект цих принципів, залишаючи поза докладним науковим аналізом інші їх аспекти, А. Т. Гордієнко уникає такого однобічного підходу. Він показує, як В. І. Ленін формулює свої погляди на партійність і народність мистецтва, характе-

ризує політичну, естетичну, етичну сторону партійності мистецтва.

Цікаво і аргументовано висвітлене питання про естетичний аспект принципу партійності і народності мистецтва. Автор не обмежується лише його загальнотеоретичною характеристикою, але й розкриває, як саме виявляється цей аспект у художній практиці, особливо в розвитку літератури і мистецтва братніх соціалістичних націй в умовах комуністичного будівництва. «Свобода діяльності,— робить автор цілком слушний висновок,— залежить не просто від здібностей особи, але — вирішальною мірою — від характеру і умов того суспільства, в якому розвиваються ті здібності та розгортається діяльність, реалізуються творчі можливості людини» (стор. 142—143).

Даючи змістовний аналіз поглядів на свободу творчості взагалі, зокрема поглядів видатних митців минулого, А. Т. Гордієнко показує ленінське розуміння свободи художньої творчості, виділяє ті положення з ленінської естетичної спадщини, в яких підкреслюється несумісність свободи художньої творчості з капіталістичними умовами життя. У розділі «У лещатах відчуження» наводяться переконливі дані з сучасної капіталістичної дійсності, які свідчать про те, що видатні художні таланти позбавлені тут реальних можливостей розкрити свої творчі здібності в напрямі всебічного служіння інтересам суспільного прогресу, інтересам революційних суспільних сил. На основі аналізу цих фактів автор робить цілком справедливий висновок про те, що «у буржуазному суспільстві для чесного митця-реаліста творчої свободи не існує. Буржуазний модернізм — це залежність від пануючого капіталу, а не справжня свобода» (стор. 169).

Автор довів, що лише соціалістичне суспільство створює реальні можливості для розкриття творчих здібностей митця, збагачення його творчої індивідуальності і вияву особливостей його художнього таланту. У розділі «Крила справжньої творчої свободи» він пише, що тільки завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні, створенню СРСР, торжеству ленінської національної політики, втіленню в життя ленінських планів соціалістичного будівництва стало можливим забезпечення необхідних умов для свободи художньої творчості і вияву художнього генію радянського народу.

А. Т. Гордієнко розкриває діалектичний взаємозв'язок партійного керівництва мистецтвом і свободи художньої творчості. Сторінки книжки, присвячені цьому надзвичайно важливому в естетичній науці і в художній практиці питанню, є одними із найкращих. Тут показано особливості партійного керівництва радянським мистецтвом, значення рішень партійних з'їздів і пленумів ЦК, постанов Центрального комітету КПРС з ідеологічних питань для прогресу мистецтва в нашій країні. Автор переконливо доводить, що Комуністична пар-

тія, виходячи з ленінської естетичної спадщини, з ленінських принципів партійності і народності мистецтва, створює всі необхідні передумови виявлення творчих здібностей і творчої індивідуальності радянських митців, падає великого значення їхньому ідейному загартуванню, озброєнню марксистсько-ленінським світоглядом, формуванню комуністичного ідеалу, морально-етичних принципів художньої творчості. В єдності з об'єктивними умовами соціалістичної дійсності ці фактори створюють реальні можливості для художньої творчості радянського митця.

Водночас у книжці йдеться і про те, що радянське суспільство, нова історична спільність людей — радянський народ, Комуністична партія, створюючи все необхідне для свободи художньої творчості, ставлять перед митцем певні вимоги. Радянські письменники, художники, маючи всі реальні умови для свободи вияву своєї творчої індивідуальності, повинні відповідально ставитись до творчості, до її наслідків, з позиції комуністичної партійності оспівувати поетику праці радянської людини, нашого героїчного сучасника — творця комуністичного суспільства.

Загалом А. Т. Гордієнко зумів довести у своїй книжці, що комуністична партійність і народність мистецтва соціалістичного реалізму — це ті могутні крила, які підносять митця на вершини художнього прогресу, надихають його на нові творчі звершення.

У другому розділі «За велінням серця»

автор зачіпає такі цікаві питання естетичної науки, як естетичне пізнання дійсності, взаємодія об'єкта і суб'єкта в цьому пізнанні, характерні риси естетичного відношення людини до дійсності. На нашу думку, не було потреби з'ясовувати їх саме в тій частині книжки, яка присвячена комуністичній партійності радянського мистецтва. У таких розділах, як «Якість надзвичайної цінності», «Спресований у часі підсумок пізнання дійсності», де йдеться про особливості художнього таланту, про інтуїтивне у творчих шуканнях митця, а також в процесі розгляду діалектики об'єктивного і суб'єктивного моментів в художній творчості варто було б ширше висвітлити питання про значення досягнень сучасної радянської психології, фізіології вищої нервової діяльності для естетичної науки, для дослідження нею діалектики соціального та природного в творчості художника.

Доцільно було б докладніше розкрити взаємодію художника і суспільства не тільки на творчості письменників, але й представників інших різновидів мистецтва.

Книжка А. Т. Гордієнко «Суспільне життя і художній талант» корисна для тих, хто вивчає соціологічні проблеми мистецтва соціалістичного реалізму, особливості художнього таланту радянського митця, його місце й роль в нашому суспільстві, в боротьбі Комуністичної партії і радянського народу за торжество комуністичного ідеалу.

В. Ф. ПЕРЕДЕРІЙ

Людина і мораль

У багатоплановій, комплексній проблемі виховання нової людини формування комуністичної моралі посідає одне з центральних місць. Цьому питанню і присвячена книжка І. Ф. Надольного «Людина і мораль»¹.

Автор поставив собі за мету дослідити загальні закономірності формування моралі людини соціалістичного суспільства, визначити роль об'єктивних і суб'єктивних факторів у цьому процесі, висвітлити проблеми морального виховання трудящих, зокрема з'ясувати роль комуністичних ідеалів у формуванні особи. При цьому І. Ф. Надольний обирає малодосліджений аспект вивчення складного процесу виховання нової моралі — розглядає ці проблеми в соціологічному плані, роблячи теоретичні узагальнення на основі аналізу практики моральних відносин між людьми при соціалізмі. При цьому автор широко використо-

вує матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

З'ясовуючи зміст, структуру та функції моралі, І. Ф. Надольний підкреслює, що оскільки історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія розкриває загальні закономірності взаємовідносин суспільного буття та суспільної свідомості, його закони та принципи становлять методологічну основу пізнання моралі як суспільного явища. Слушною є думка автора про те, що мораль є об'єктом дослідження не тільки етики, а й соціології (стор. 19). Якщо етика розглядає специфічні, відносно самостійні особливості морального прогресу, то соціологічний аналіз передбачає розгляд моралі у взаємозв'язку з іншими соціальними процесами, як складної динамічної системи регулювання відносин між людьми (стор. 25).

Обґрунтовуючи положення, що «структурно мораль включає в себе моральну практику, моральні відносини і, нарешті, моральну свідомість» (стор. 25), І. Ф. На-

¹ І. Ф. Надольний. Людина і мораль. К., 1972.

дольний розкриває субординацію між моральними нормами, принципами і стичними категоріями, дає характеристику основних функцій моралі. На його думку, мораль виконує такі найбільш загальні функції: гносеологічну, соціальну, регулятивну, виробничу, ідеологічну, або виховну (стор. 31). Викликає заперечення намагання автора окремо виділити виробничу функцію моралі на тій підставі, що «ведучим у ставленні до праці і підвищенні її продуктивності, ефективності суспільного виробництва при соціалізмі є моральний фактор, який дедалі помітніше відіграє нову суспільно-виробничу значимість» (стор. 33). Цим, насамперед, применшується значення економічних, політичних, правових чинників залучення людини до суспільної праці. По-друге, те, що за соціалізмом підвищується роль морального фактора у ставленні людини до праці, зовсім не означає, що мораль набуває виробничої функції.

Виділивши виробничу функцію моралі, автор стверджує, що за комунізму вона полягатиме в угравлінні виробничими процесами. Він пише: «Якщо при соціалізмі мораль обумовлена соціалістичним способом господарювання і її основна функція полягає поряд з регуляцією взаємовідносин між людьми і в активній ролі в управлінні матеріальними продуктивними силами, то при повному комунізмі нею здійснюватиметься управління виробничими процесами» (стор. 114). Це твердження надто категоричне, необгрунтоване. В цілому ж переконливо показано зростання моральних стимулів у виробничій діяльності, яка за соціалізмом стає сферою морального самоутвердження особи.

Значне місце в книжці відведено розгляду об'єктивного критерію морального прогресу. Критикуючи положення буржуазних етиків і соціологів, які заперечують прогрес у галузі моральних відносин, спростовуючи теорію «морально-психологічного», «культурного відставання» в духовному розвитку особи, автор наголошує, що критерій морального прогресу завжди має конкретно-історичний характер і «полягає в наближенні моралі до все більш істинного відображення та оцінки відповідних реально-існуючих умов і суспільного буття, в дедалі зростаючій відповідності норм і принципів поведінки людини об'єктивним потребам суспільного доступу» (стор. 56). Заслуговує на увагу думка про зв'язок морального прогресу за соціалізмом з дедалі глибшим усвідомленням особою відповідальності за свою діяльність перед колективом, суспільством. Простежуються основні етапи морального прогресу, розкривається класовий характер моралі, показано зв'язок пролетарської моралі з революційною боротьбою робітничого класу, який є спадкоємцем найкращих моральних норм, вироблених людством протягом історії свого розвитку.

В монографії розглянуто об'єктивні і суб'єктивні фактори формування моралі в умовах соціалізму, при цьому слушно на-

голошується, що «формування люднини з новими моральними рисами і якостями практично може бути здійснене лише після перемоги соціалістичної революції» (стор. 100), коли створюються для цього відповідні матеріальні й духовні передумови.

Діалектика об'єктивних умов і суб'єктивного фактора, зазначає автор, є такою, що моральна свідомість, будучи залежною від виробничих відносин, суспільного буття, відіграє активну роль у реалізації можливостей, створених об'єктивними умовами. У процесі будівництва комунізму вимоги до особи, її відповідальність перед суспільством зростають, зміцнюється організованість і дисципліна, підвищується її активність. При цьому значення об'єктивних умов не применшується, змінюється лише співвідношення між усвідомленістю і стійкістю в розвитку суспільства.

Грунтовно, на основі узагальнення великого фактичного матеріалу аналізуються соціально-економічні передумови формування моралі в процесі будівництва соціалізму. Підкреслюючи положення марксистської соціології, що мораль, як і інші форми суспільної свідомості, є відображенням матеріальних умов життя суспільства на певному етапі історичного розвитку, І. Ф. Надольний докладно показує коріні соціальні перетворення в усіх сферах життя, які вплинули на формування нових принципів і норм моралі радянської людини, будівника соціалізму і комунізму. В цьому зв'язку піддаються ґрунтовній критиці теорії «економічного детермінізму» та «технологічного детермінізму», які виводять суспільну свідомість безпосередньо із виробництва, технічного прогресу. У праці наголошується, що прогресивний розвиток моралі не знаходиться у прямиї, безпосередній залежності від матеріальних умов життя суспільства, визначається ними в кінцевому підсумку. Надзвичайно важливою в цьому процесі є цілеспрямована діяльність Комуністичної партії по формуванню в трудящих мас наукового, марксистсько-ленінського світогляду і нової моралі. Водночас критикується опортуністична теорія «морального переозброєння», згідно з якою моральне удосконалення людини в умовах капіталізму повинно передувати перебудові суспільства на соціалістичних засадах.

Автор показує, що в умовах будівництва соціалізму суспільна свідомість, зокрема моральна, проходить ряд етапів свого розвитку, виділяється пролетарська, соціалістична та комуністична мораль (стор. 117). Така періодизація становлення і розвитку комуністичної моралі надає можливість І. Ф. Надольному простежити формування її норм і принципів на кожному конкретному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

У монографії глибоко проаналізовано вплив об'єктивних факторів і суб'єктивних чинників на формування соціалістичної моралі. Основна увага зосереджена на з'ясуванні характеру взаємовідношень різних форм суспільної свідомості, на розгляді

впливу наслідків культурної революції, на багатогранній цілеспрямованій діяльності Комуністичної партії щодо формування духовного, морального світу особи в соціалістичному суспільстві. Тут детально проаналізовано зміст і функції соціалістичної ідеології, її вплив на діяльність особи, соціальних груп, суспільних класів. І. Ф. Надольний визначає ідеологію як «систему політичних, правових, етичних, естетичних, філософських та інших ідей, поглядів і теорій, які безпосередньо чи опосередковано відображають соціально-економічний та духовний стан суспільства, інтереси певних соціальних класів» (стор. 136). Відзначаючи наявність ідеологічних елементів у кожній формі суспільної свідомості, автор, проте, на наш погляд, абсолютизує цей момент і неправомірно робить висновок, що «кожна форма суспільної свідомості одночасно є і формою ідеології» (стор. 141).

Характеризуючи вплив культурної революції на формування моралі, автор цілком слушно розглядає духовну культуру як засіб морального розвитку особи. Детально простежуються зміни в моральній свідомості, формування нових моральних принципів і норм відповідно до етапів культурних перетворень в нашій країні, розкриваються зміни і в змісті соціалістичної культури у зв'язку з утвердженням нових моральних цінностей. Автор підкреслює велике значення ленінської теоретичної спадщини у формуванні й утвердженні комуністичної моралі, відзначаючи, що В. І. Леніним здійснено не лише глибокий соціально-економічний, політичний, а й етичний аналіз боротьби Комуністичної партії, робітничого класу за утвердження ідеалів комунізму.

Привертають увагу ті місця праці, де аналізується формування моралі людей в різних сферах суспільної діяльності. На основі узагальнення значного емпіричного матеріалу, одержаного при проведенні конкретно-соціологічних досліджень, І. Ф. Надольний показує, що виробнича діяльність дедалі більше стає сферою морального самоутвердження особи, характеризує значення матеріального та морального стимулювання праці, розкриває моральний зміст руху за комуністичне ставлення до праці. Грунтовно висвітлено і моральний бік суспільно-політичної діяльності особи, характер моральних відносин у сфері побуту.

Завершується монографія дослідженнями ролі комуністичних ідеалів у формуванні морального обличчя особи соціалістичного суспільства. Проблеми моральної свободи особи, взаємозв'язок комуністичного будівництва і морального удосконалення особи, моральний зміст комуністичного ідеалу — всі ці питання становлять великий теоретичний і практичний інтерес. Привертає увагу параграф про всебічний і гармонійний розвиток особи. Як слушно вказує до-

слідник, у процесі будівництва комунізму проблема всебічного розвитку особи є суспільною необхідністю і водночас метою, практичним завданням будівництва комунізму. Разом з тим критикуються ті уявлення про всебічний розвиток людини, згідно з якими вона може легко і вільно займатися по черзі різноманітними видами діяльності. Це стосується, зокрема, наукової діяльності, оскільки змістовне і глибоке дослідження складних проблем наукового пізнання вимагає багатьох років упорної і наполегливої праці і, головне, відповідної спеціалізації, що ускладнює вільний перехід від одного виду занять до іншого» (стор. 310). Яким чином вирішити суперечність між вимогами універсалізації та спеціалізації праці? Очевидно, ця проблема буде розв'язана на шляху формування особи, здатної до творчої праці, виховання у неї як найпершої життєвої потреби ствердити себе як особу в праці, в сфері суспільно-корисної діяльності. Комунізм створює соціальні умови для такого розвитку особи, відкриває їй широкі шляхи до будь-якої сфери суспільно-корисної діяльності, надає кожній особі можливостей вільного вибору. В цьому розумінні комунізм є реальний гуманізм.

Хочеться відзначити таку рису монографії, як полемічність. І. Ф. Надольний не уникає спірних питань, висловлює і обґрунтовує свою позицію з усіх проблем, яких торкається в дослідженні. Послідовно проводячи принцип партійно-класового аналізу, він піддає гострій критиці буржуазні ревiзiонiстськi етичнi концепцiї.

Висвітлюючи процес формування соціалістичної моралі на широкому тлі суспільно-політичних, економічних, культурних перетворень у нашій країні, автор звертається до аналізу практики моральних відносин на певних етапах побудови соціалізму, розкриваючи процес становлення таких моральних якостей радянських людей, як гуманізм, комуністичне ставлення до праці, радянський патріотизм, інтернаціоналізм, відданість справі комунізму.

Слід відзначити, що окремі розділи монографії переобтяжені фактичним матеріалом, має місце певна диспропорція між емпіричною основою та теоретичними узагальненнями. Методика та інструментарій одержання соціологічної інформації про морально-ціннісну орієнтацію у колективах, про ступінь моральної свідомості залишилися не відомими читачеві. А це прикро, бо вони становлять значний теоретичний і практичний інтерес. Зазначені недоліки книжки, проте, не зменшують її значення як вдалої спроби дослідження закономірностей формування комуністичної моралі.

Є. Г. ФЕДОРЕНКО,
О. М. МАЛІБОРСЬКА,
І. М. МОЛЧАНОВ

Управління й освіта в умовах науково-технічної революції

Науково-технічна революція і проблеми, породжені нею, привертають дедалі більшу увагу вчених, і не лише філософів, економістів, правознавців, соціологів, психологів, а й спеціалістів у галузі кібернетики, математики та інших природничих наук. Про широкий громадський інтерес до процесів і явищ, пов'язаних із науково-технічною революцією, свідчать численні публікації з цієї теми в науковій літературі й на сторінках газет і журналів.

Сучасна науково-технічна революція може бути правильно усвідомлена лише в тому разі, якщо розглядати її не ізольовано від інших суспільних, соціально-економічних та інших змін у сучасному світі, а у зв'язку з ними. І загальний рух людства до соціалізму й комунізму, і грандіозні, надзвичайно складні процеси в науці й техніці, які дістали назву науково-технічної революції, — складові ланки одного ланцюга зв'язків і відносин суспільного життя. Водночас сама науково-технічна революція справляє значний вплив на всі сторони суспільного життя, на управління виробничими і соціальними процесами. Вона змінює матеріальні умови життя суспільства і становище людини у виробничому процесі, спричиняє докорінні перетворення усталеного впродовж століть співвідношення природного й штучного, створеного людиною, середовища.

Науково-технічна революція сполучає науковий і технічний прогрес, озброє суспільство гігантськими ресурсами, приводить в дію могутні продуктивні сили. Вона перетворює саму науку на безпосередню продуктивну силу. Соціально-економічні наслідки НТР вносять докорінні зміни в розвиток не лише матеріальної, а й духовної культури. Науково-технічна революція є важливою умовою поступового переходу нашої країни до безкласового суспільства, необхідною передумовою побудови матеріально-технічної бази комунізму.

Ці складні явища науково-технічної революції досліджує відомий радянський філософ член-кореспондент АН СРСР В. Г. Афанасьєв у своїй монографії «Науково-технічна революція, управління, освіта»*.

Книжка В. Г. Афанасьєва відзначається глибоким осмисленням порушених питань, великим знанням соціально-економічних процесів, багатством фактичного матеріалу.

Основна увага в праці приділяється інтеграції науково-технічної революції й наукового управління. В. Г. Афанасьєв не просто розглядає окремі чинники інтенсифікації суспільного розвитку (НТР, управ-

ління, освіта), він прагне розкрити їхню соціальну природу, соціальні умови, в яких вони виявляються, й наслідки, що ними спричиняються. Чимала увага приділяється розвитку і вдосконаленню людини в умовах інтеграції науки, техніки, управління й освіти в соціалістичному суспільстві. Науково-технічна революція і вдосконалення принципів наукового управління соціальними процесами в розвинутому соціалістичному суспільстві змінюють характер і зміст людської праці.

Автор не розглядає окремо технічні, управлінські та соціальні аспекти розвитку економічних і суспільних відносин розвинутого соціалізму, а досліджує процеси їхньої взаємодії, їхню взаємозумовленість, доводить, що інтегральне управління є найдоцільнішим, найдійовішим, найповніше розкриває можливості й переваги соціалізму. Ці переваги, слушно підкреслює автор, реалізуються не автоматично, не самі собою, а внаслідок цілеспрямованої діяльності всього радянського народу під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Завдання полягає в тому, щоб повною мірою виявити і реалізувати ці можливості, якнайкраще використати трудові, матеріальні й фінансові ресурси, забезпечити повсюдний порядок, дисципліну й організованість.

Керованість стає ніби універсальним чинником ефективності й життєздатності соціально-економічної системи. Автор переконливо показує, що хоча науково-технічна революція створює нові можливості в галузі управління сучасним виробництвом, її сутність не зводиться тільки до цього. Сучасна науково-технічна революція означає перебудову всього технічного базису, всієї технології виробництва, починаючи використанням матеріалів і кінчаючи системою машин та формами організації й управління. В. Г. Афанасьєв цілком слушно підкреслює, що посилена увага до проблем управління — не данина моді, а нагальна потреба, пов'язана з великою економічною програмою перетворення нашого суспільства, розрахованою на могутнє піднесення всіх галузей народного господарства в умовах НТР. Автора цікавлять насамперед завдання, що стосуються управління системами організаційного типу, характерною особливістю яких є те, що їхнє функціонування великою мірою зумовлюється поведінкою людей, які входять у ці системи. «Управління, — пише Афанасьєв, — надзвичайно складна форма інтелектуальної діяльності людей, яка визначає стратегію функціонування і розвитку найскладнішої із систем — суспільної системи» (стор. 174). Він аналізує специфіку управління діяльністю трудових колективів, наголошуючи

* В. Г. Афанасьєв. Научно-техническая революция, управление, образование. М., Политиздат, 1972, 431 стр.

на тому, що вплив науково-технічної революції на процеси і систему управління людською діяльністю не такий безпосередній і очевидний, як її вплив на управління технікою і технологією.

Управління діяльністю підприємства як соціально-економічного організму передбачає особливу відповідальність його керівників. Цим пояснюється та велика увага, яку В. Г. Афанасьєв приділяє питанню підготовки керівників нового типу. Науково-технічна революція підвищує роль суб'єктивного чинника у сфері управління. Зростає вагомість рішень керівника, а, отже, і ціна його помилок. Тому наша партія так настійливо підкреслює важливість органічного зв'язку господарської і виховної роботи, вимагає, щоб керівники завжди думали про соціальні наслідки тих економічних рішень, які вони приймають. Розв'язання принципово нових завдань управління, що не мають аналогів у минулому, висуває і нові вимоги до спеціалістів, до їхньої кваліфікації, рівня загальної і спеціальної підготовки. Надто це стосується спеціалістів, зайнятих у сферах, що розвиваються найінтенсивніше. У книжці відзначається, що дедалі зростаючі темпи технічного прогресу нині практично виключають можливість прийняття рішень лише на основі узагальненого індивідуального досвіду. В умовах соціалістичного колективного виробництва керівник уже не може спиратися тільки на власний досвід та інтуїцію. Тепер владно заявляє про себе потреба створити цілісну концепцію, що охопить соціальний організм як єдину систему з усіма її сторонами — техніко-економічною, організаційною, соціально-психологічною та іншими.

У книзі розглядається специфіка управління науковими дослідженнями і науково-технічним прогресом. В. Г. Афанасьєв підкреслює, що подальший розвиток науки відбуватиметься не внаслідок збільшення чисельності наукових працівників, а внаслідок підвищення ефективності й інтенсифікації наукової діяльності, поліпшення організації, планування наукових досліджень й управління, їх інформативного і технічного забезпечення. Розглядаючи програмно-цілевий підхід до управління, В. Г. Афанасьєв відзначає, що успішно виконати історичне завдання — органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалізму — можна лише розв'язавши цілий комплекс взаємопов'язаних завдань. Найважливіші поміж них — інтенсифікація наукової творчості, щоб потік оригінальних наукових і технічних ідей безперервно живив виробництво і громадське життя; вдосконалення організації, управління й стимулювання виробництва, щоб воно вбирало новітні науково-технічні ідеї, щоб міцнішали взаємозв'язки науки і виробництва, якнайшвидше і якнайкраще втілювалися у практиці здобутки науки; подальше підвищення освіти і кваліфікації вчених і спеціалістів, щоб вони були здат-

ні створювати нову, найдосконалішу техніку й ефективно її застосовували.

Багатоманітність форм управлінської діяльності, відзначається у книжці, диктує потребу визначати наперед, як зростає обсяг роботи над збиранням, передачею, обробкою та збереженням інформації. Автор порушує мало розроблене наукою питання про роль, значення і специфіку соціальної інформації в управлінні. Особливо великого значення набуває це питання в зв'язку з розвитком автоматизованих систем управління, які передбачають безпосереднє включення людей в контур системи. Повнота і надійність соціальної інформації тут безпосередньо впливає на вибір найоптимальнішого варіанту того чи іншого управлінського рішення.

Сфера застосування автоматизованих систем управління й електронно-обчислювальної техніки становить одну з найважливіших ланок управління, тому це питання в книжці посідає належне місце. Великі перспективи відкриваються перед автоматизацією процесів управління в дев'ятій п'ятирічці. Планується створити загальнодержавну автоматизовану систему збору й обробки інформації для обліку, планування й управління народним господарством (ЗДАС) на базі державної мережі обчислювальних центрів (ДМОЦ) і єдиної автоматизованої мережі зв'язку країн (ЄАМЗ).

Для успішного виконання такої широкої програми потрібні: якнайраціональніше використання наявних ЕОМ (тепер вони експлуатуються в середньому по країні всього 12 годин на добу), поліпшення математичного забезпечення машин, розробка програм, які дозволять розв'язувати різноманітні економічні й соціальні завдання, широка підготовка спеціалістів, чітка організаційно-технічна й інформаційна погодженість у роботі автоматизованих систем управління, а також у їх проектуванні, створенні й освоєнні.

Деякі питання, порушені в книжці, не дістали докладного висвітлення, може, через те, що вони мають постановочний характер. Власне, автор і не мав на меті відповідати на всі питання, пов'язані з науково-технічною революцією. І все ж викликає жаль те, що у IV розділі «Освіта і підвищення кваліфікації в умовах НТР», дещо слабшому за інші, підхід до деяких проблем описовий, інформативний, нерідко обминаються питання дискусійні. Гадаємо, що в цьому розділі слід було приділити більше уваги проблемам профорієнтації й профвідбору.

Загалом книжка В. Г. Афанасьєва заслуговує на всіляке схвалення. Це дослідження серйозне, цікаве, потрібне, воно свідчить про вміння автора творчо розв'язувати найактуальніші проблеми, пов'язані з комуністичним будівництвом у нашій країні.

Філософський аналіз теоретичних основ фізики

Гносеологічна ситуація в сучасній фізиці може бути схарактеризована двома провідними тенденціями. Одна з них полягає в прагненні пояснити та осмислити всі нові факти і закономірності на основі наявних у фізиці фундаментальних теорій; друга — в безперервних пошуках «шалених» ідей, які стимулюються неможливістю втиснути нагромаджене сучасною фізикою експериментальне багатство в прокрустове ложе існуючих теорій.

Аналізові тих світоглядних і методологічних проблем, які виявляються у процесі діалектико-матеріалістичного осмислення результатів сучасної фізики і характеризують згадані основні тенденції розвитку фізичного знання, і присвячена рецензована книжка В. С. Готта*. Діалектико-матеріалістичний аналіз другої тенденції розвитку фізичного знання автор проводить, використовуючи насамперед дані фізики елементарних частинок. Актуальність цієї тенденції, підкреслює він, зумовлена тим, що розвиток названої галузі науки не може здійснюватися шляхами, протерованими традиційною фізикою. Саме її теоретики змушені виходити за межі наявного концептуального арсеналу і застосовувати неklasичний категоріальний апарат. Такий напярм досліджень, як показує автор, є наслідком взаємодії категоріального апарата діалектико-матеріалістичної філософії, з одного боку, і фізико-математичних концепцій, що теоретично описують експериментальну базу фізики елементарних частинок, з другого.

В. С. Готт доводить кончу потребу збагачення змісту філософських категорій, але цілком справедливо виступає проти передчасного, не зовсім обгрунтованого залічення до них найзагальніших природничонаукових понять. Зокрема, він відзначає, що «не можна ототожнювати філософське уявлення простору і часу з фізичними теоріями простору і часу» (стор. 51).

Автор намагається, виходячи з узагальнення найновіших досягнень природознавства, дослідити процес збагачення таких філософських категорій, як матерія, рух, простір і час, і на основі цього дослідження піддати аргументованій критиці різні перекручення у немарксистській літературі змісту, ролі та значення названих категорій. Чітка діалектико-матеріалістична позиція, послідовне проведення принципу партійності дозволяє йому з достатньою підставою зробити висновок про те, що нові відкриття в науці, «засвідчуючи невичерпність матерії, є відправними пунктами для подальшого пізнання об'єктивного світу і слугують опорою в боротьбі

проти ідеалізму і попівщини» (стор. 39).

У книжці розробляються філософські питання, що виникли в процесі розвитку квантової механіки, еволюції її понятійного апарата, внаслідок перегляду методологічного статусу класичних уявлень, понять, принципів, а також у зв'язку з завданням діалектико-матеріалістичної критики антимарксистських інтерпретацій цієї науки. Піддаючи змістовному аналізу існуючі підходи до розв'язання названих проблем, автор особливу увагу звертає на з'ясування теоретичного внеску радянських фізиків в розробку квантової механіки та її філософської інтерпретації. Він показує, що, виходячи з тих самих тверджень діалектичного матеріалізму, можна прийти до різних фізико-теоретичних уявлень про основні квантовомеханічні поняття. Зокрема, зіставляючи позиції В. О. Фока і Д. І. Блохінцева, В. С. Готт констатує: «Кожен з них з однакових філософських, але різних фізичних позицій відзначає важливі аспекти у фізичному значенні хвильової функції» (стор. 113). Порівнюючи особливості методологій класичної та квантової теорії, він піддає глибоко аргументованій критиці різні спроби обгрунтування квантової механіки концептуальними засобами класичної фізики. Автор переконливо показує недостатність класичного принципу причинності і настійну потребу зміни останньої таким її узагальненням, за яким «принцип причинності безпосередньо стосується потенціально можливих, а не актуально здійснюваних подій», як це було в класичній фізиці!

На основі проведеного змістовного аналізу квантовомеханічних понять і уявлень у монографії розглядається генезис і еволюція понять поля і речовини, доводиться, що підхід до явищ дійсності, який ґрунтується на метафізичному протиставленні перервності (речовини) і неперервності (поля), «знімається» на рівні опису мікросвіту, що призводить до виникнення уявлень про корпускулярно-хвильовий дуалізм. «Об'єкти природи, — пише В. С. Готт, — мають взаємопов'язані типи властивостей: корпускулярні і хвильові. Опредмечення цих властивостей і дає зразок, частинки і хвилі. Поняття хвилі та частинки не перебувають у відношенні взаємного виключення і доповнення, а обидва необхідні для опису мікрооб'єктів у різних взаємозв'язках і взаємодіях» (стор. 159). Зазначені міркування про зв'язки неперервності і дискретності автор використовує в аналізі питання про структуру елементарних частинок. Оригінальні узагальнення і свіжі постановки питань здійснює він і в ході дослідження природи віртуальних частинок — як і щодо філософських категорій «можливе» і «дійс-

* В. С. Готт. Философские вопросы современной физики, М., 1972, 416 стор.

не», так і щодо фізико-теоретичних уявлень про обмінний характер взаємодії елементарних частинок. Захищаючи ідею реальності віртуальних частинок, автор, однак, підкреслює, що вони «існують в об'єктивній реальності, як можливість, а не дійсність» (стор. 183).

В. С. Готт розкриває зміст законів збереження, здійснює філософський аналіз їх евристичної ролі в розвитку сучасного фізичного знання. Причому він досліджує специфіку не лише законів збереження класичного типу, пов'язаних зі структурою простору і часу (закон збереження енергії, імпульсу, моменту імпульсу), але й тих, які відіграють визначальну роль у вивченні властивостей динамічних взаємодій елементарних частинок (закони збереження зарядової парності, ізоспіна, барріонного заряду тощо).

Приділяється увага також евристичній функції принципу симетрії в сучасній фізиці. Аналізуючи її, автор докладно спиняється на виявленні філософського змісту категорій «симетрія» і «асиметрія», показує, що «закони збереження пов'язані з наявністю визначальної симетрії». Однак на відміну від розгляду законів збереження у попередньому розділі тут акцентується увага на «моменті перетворення (а не збереження. — В. К., В. Л.), зумовленому взаємодією тенденцій симетрії і асиметрії» (стор. 323).

Як бачимо, рецензована книжка висвітлює широкий спектр складних питань, які стосуються діалектико-матеріалістичної методології сучасного природознавства. Природно, що в дослідженні такого значного і складного матеріалу автору не вдалося подолати всі труднощі й уникнути всіх можливих хиб.

Насамперед відзначимо певну неоднозначність у трактуванні автором деяких питань. Так, з одного боку, аналізуючи проблему

створення теорії елементарних частинок, автор із загальнометодологічних позицій критикує спроби створення А. Ейнштейном теорії єдиного поля, вбачаючи в них тенденцію метафізичного зведення якісної багатоманітності світу до кількісної відмінності в енергетичних станах єдиного геометризованого поля (див. стор. 7). З другого боку, спроби побудови теорії елементарних частинок (до яких удавався В. Гейзенберг і які є по суті різновидом таких спроб, що їх робив Ейнштейн) залишені автором без критики. Не зовсім ясно, чи розрізняє він єдину теорію елементарних частинок, як теорію, що описує всі чотири типи їх взаємодій, і конкретні вже створені теорії — типу квантової електродинаміки (яка розглядає електромагнітні взаємодії частинок), і теорії типу унітарної симетрії (яка описує лише деякі аспекти сильних взаємодій) (див. стор. 191—200).

Автор відзначає, що нема потреби в перегляді традиційного статусу просторово-часових уявлень в сучасній фізиці елементарних частинок (стор. 52) і водночас підкреслює наявність різних спроб до їх перегляду, залишаючи цю обставину без належного аналізу (стор. 283). На наш погляд, бажаним було б більш однозначне розв'язання проблеми методологічного статусу згаданих уявлень.

Не можна не звернути уваги також на деяку переобтяженість книжки природничо-науковим матеріалом. Особливо це стосується кінцевого розділу.

Загалом праця В. С. Готта є солідною науковою працею, яка корисна для всіх, хто цікавиться філософськими питаннями сучасної фізики.

В. І. КУЗНЕЦОВ,
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

Еволюція і ймовірність

Праця А. І. Філюкова актуальна як у теоретичному, так і в практичному розумінні¹. Розглядувана в ній проблема привертає увагу широкого кола читачів, що пояснюється насамперед успіхами науково-технічної революції і дедалі глибшим проникненням у природознавство діалектичного способу мислення.

Книжка відзначається новим підходом до розкриття особливостей сучасного етапу формування еволюційної теорії. Автор дає філософський аналіз поняття ймовірності, досліджує його зв'язок з категоріями ма-

теріалістичної діалектики, показує значення ймовірнісного розуміння проблеми розвитку живої природи, обґрунтовує положення про еволюцію як стохастичний процес. У праці висвітлені також основні дискусійні питання з порушеної проблеми, висловлені самостійні, оригінальні думки.

Одна з основних ідей, які розробляє автор і які заслуговують на пильну увагу, полягає в тому, що, розглядаючи поняття ймовірності як особливу логічну «субкатегорію», можна показати не тільки саму детермінованість явищ навколишньої дійсності, але й об'єктивну зумовленість частоти їх виникнення.

На думку А. І. Філюкова, в основі ймо-

¹ А. І. Філюков. Еволюция и вероятность. Минск, 1972, 220 стор.

вірнісної форми детермінації лежать інформаційні зв'язки і процесів управління та самоуправління. А в живій природі ймовірнісною формою детермінації є природний добір.

Аналізуючи зміст категорії «випадковість» і виходячи з закономірностей стохастичних процесів, А. І. Філюков пропонує визначити еволюцію як «розподіл спадкової мінливості в популяціях за допомогою синтетичного комбінаторно-вибірною процесу з пошуковою орієнтацією на підвищення ймовірності здійснення атрибутивних функцій життєдіяльності в послідовності поколінь» (стор. 215).

Структура книжки цілком вдала. У першому розділі «Ймовірнісний підхід і дарвінізм», аналізуючи питання про еволюціонізм і зміст поняття еволюції, автор дає прунтовну критику сучасного еволюціонізму, преформізму в особі таких його представників, як А. Галлер, Ш. Бонне, показує співвідношення поступовості і стрибків у процесі еволюції, особливості елементарного явища еволюції, що становить приклад переходу поступовості в стрибок.

Тут же, на основі аналізу великого фактичного матеріалу, всебічно обгрунтовується теза про те, що еволюція — завжди масовий процес і еволюціонують лише популяції, а не окремі особини. Ця думка здається цілком правильною. Тому логічно є наступний параграф, де розглядається поняття ймовірності в зв'язку з дослідженням ймовірнісних відношень, що виявляються в масових явищах. Зокрема, пропонується таке визначення ймовірності, яке потім докладно обгрунтовується: «Ймовірність, кількісно визначена форма вияву необхідності, яка передбачає багаторазову реалізацію випадкових подій того чи іншого типу, є міра повторюваності і відповідно необхідності випадкового». Свої висновки автор використовує, аналізуючи зв'язки всередині популяцій як масових явищ.

У монографії всебічно розглянуто історичний метод Ч. Дарвіна, неодмінним компонентом якого є постановка й розв'язання питань про співвідношення можливості і дійсності, випадковості і необхідності, визначення детермінізму в розвитку живої природи. А. І. Філюков показує, що Ч. Дарвін у своїх дослідженнях застосовував ідею ймовірності в її загальнометодологічному плані (стор. 66).

У праці дано аргументовану критику положень тих теологів, які ймовірнісний підхід у дослідженні штучно протиставляють діалектичному ядру дарвінівського вчення (стор. 88). Автор підкреслює, що «вивчення еволюції з ймовірнісних позицій виявляється можливим і плідотворним тією мірою, якою ідея ймовірності поєднується з діалектичною концепцією розвитку, ймовірнісні методи — з принципами історизму» (стор. 89).

У другому розділі «Еволюція як стохастичний процес» у зв'язку з розкриттям ос-

новного питання розглянуто низку питань (стохастика самоорганізації, суперечливість стохастичних процесів живої природи, «масове забезпечення» та еволюція системності й ін.), кожне з яких саме по собі також досить складне і цікаве. Вихідними при цьому є поняття еволюції, про яке йшлося раніше, і поняття стохастичного процесу. На відміну від інших авторів, А. І. Філюков вважає стохастичні процеси випадково-ймовірнісними, а не просто випадковими (стор. 89—90). На його думку, еволюційна роль мутацій пов'язана саме з їх випадковим характером, що виявляється в негативній ролі мутацій щодо спадковості, яка історично склалася.

У книжці показано суперечливу сутність стохастичного процесу як своєрідного виду саморуху матерії, робиться висновок про те, що природний добір становить єдність протилежностей з процесами вільного схрещування і мутування, збереження і знищення, вибіркового відтворення одних форм і вибіркової елімінації інших (стор. 108).

Звертається увага також на аналогічність формування всіх різновидів структурної сталості в рамках високостійких систем, де стаціонарна система вищого рівня є регулятором стохастичних процесів, забезпечує принципову можливість передбачення його результатів, хоча це передбачення може мати лише статистичний, ймовірнісний характер. Отже, конкретне розв'язання даного питання полягає в створенні досить адекватних моделей еволюції як стохастичного процесу (стор. 170).

У останньому, третьому, розділі монографії в ймовірнісному аспекті розглядається структура еволюції. Можна погодитися з думкою, що повне подолання статичного розуміння явищ природи, послідовний перехід від вивчення речей до вивчення процесів потребує, зокрема, переходу від дослідження структури речей до вивчення структури процесів. Такий підхід відмінний від підходу класичного структуралізму, який під «структурою» розуміє лише структуру речі, предмета. Вивчення структури процесу набуває особливо важливого значення у дослідженні явищ життя, тому що структура живого «плинна» і її не можна розглядати як статичне явище.

А. І. Філюков відзначає, що існують два різновиди поділу процесів — горизонтальний (діахронний) і вертикальний (синхронний). Але оскільки розлеваність становить лише аналітичний аспект структури, то, наприклад, структура процесу, розглядувана в діахронічному аспекті, є не проста розлеваність на певні елементи, але й спосіб їх поєднання, упорядкування в часі.

За структурою процеси поділяються на хаотичні (структурно-невизначені), динамічні (структурно-визначені) і стохастичні, що поєднують у своїй структурі риси того й того типу (стор. 181).

На думку автора, стохастичні процеси, втілюючи в собі єдність упорядкованості і неупорядкованості, виступають як основний тип процесів об'єктивного світу. Структура стохастичного процесу, на відміну від структури динамічних процесів, лабільна.

Далі логічно йде аналіз мікроструктури еволюційного процесу, в зв'язку з чим досліджується характер внутрішньої структури виду. Робиться висновок, що та елементарна подія еволюції, яка становить нижню межу міри для еволюційного процесу, — це елементарна подія мікроеволюції. За допомогою «елементів» такого ґатунку реалізується внутрішня структура еволюційного процесу, яка безпосередньо «опредмечує» тенденцію прогресивного або регресивного розвитку в самому ході її становлення (стор. 192). Підкреслюється, що структура мікроеволюції стохастичного процесу може бути виражена у формі імовірнісного розподілу, тобто за допомогою теоретичної оцінки питомої ваги елементарних подій кожного типу, міри їх повторюваності.

У кінцевому параграфі третього розділу доводиться, що еволюція становить складний комплексний процес, який складається не тільки із сукупності елементарних подій, але й з переплетення ряду імовірнісних процесів часткового характеру, що співіснують у часі. І для того, щоб правильно оцінити процес еволюції, потрібно врахувати всі процеси, що беруть у ній участь.

Характеризуючи структуру еволюції у імовірнісному аспекті, автор цілком мотивовано твердить, що еволюція живої природи не просто стохастичний, а синтетичний процес, «вона здійснює стохастичні процеси всіх названих типів у їх єдності, при-

чому ця єдність виявляється в новій якості — цілісності, системності еволюційного процесу» (стор. 213).

У праці правильно відзначається, що лізнання імовірнісних закономірностей еволюції зміцнює позиції матеріалістичної діалектики як загальної методології дослідження особливостей біологічної форми руху матерії. Крім того, вивчення цих закономірностей має і суто практичне значення, а саме — створює можливість імовірнісного прогнозування органічної еволюції.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що основні ідеї, викладені в монографії, мають творчий характер, хоча окремі положення її спірні. Так, аналізуючи питання про проникнення імовірнісних ідей і методів у різні галузі природознавства і показуючи прогресивну роль діалектизації наукового мислення, слід, мабуть, було б приділити спеціальну увагу викладу поглядів основоположників марксизму-ленінізму з цього питання. Це сприяло б чіткішому висвітленню методологічних основ дослідження і кращому засвоєнню загалом правильних думок автора.

Книжка дещо переобтяжена емпіричним матеріалом, який в ряді випадків не досить узагальнений і осмислений. Відзначимо також зайве захоплення автора спеціальними термінами і невиправдане оперування ними під час обговорення філософської проблеми. Це певною мірою послабило логічну послідовність сформульованих у праці висновків.

Загалом монографія А. І. Філюкова цікава і оригінальна. Основні положення її можуть бути матеріалом для дальшої наукової дискусії.

Н. В. КИВЕНКО

Філософія і науково-технічна революція

(Нотатки про XV Всесвітній філософський конгрес)

Сучасний науково-технічний прогрес, докорінні соціальні зміни, які характеризують епоху переходу від антагоністичних класових формацій до соціалізму, потребують від учених глибокої і своєчасної відповіді на складні і животрепетні питання розвитку суспільства, науки і техніки. Важливе місце поміж соціальних проблем посідають такі, що спричинені науково-технічною революцією, її економічними, соціальними та ідейно-політичними наслідками. Вони перебувають у фокусі гострої ідеологічної боротьби протилежних суспільних систем — соціалістичної і капіталістичної. Актуальність проблематики, пов'язаної з науково-технічною революцією, ще раз підтвердив XV Всесвітній філософський конгрес, який відбувся у Варні (НРБ) 17—22 вересня 1973 року. Близько трьох тисяч його учасників з 61 країни світу обговорили багато філософських, соціально-економічних, історико-культурних й інших проблем науково-технічної революції, і насамперед такі, як взаємозв'язок і взаємовплив науки, філософії і політики, культури і моралі, техніки і людини; гуманізм і технічна революція; методологічні проблеми науки та ін.

У конгресі взяла участь група вчених з Радянського Союзу. Слід підкреслити, що від часу проведення XII конгресу у Венеції та Падуї (Італія, 1958 р.), на якому радянські філософи виступили вперше, авторитет і вплив філософів-марксистів невпинно зростали.

До складу радянської делегації, яку очолював віце-президент АН СРСР академік П. М. Федосєєв, увійшли філософи з багатьох наукових центрів нашої країни. Це академіки Ф. В. Константинов і М. Б. Мітін, члени-кореспонденти АН СРСР М. Т. Іовчук, Т. І. Ойзерман, М. Е. Омеляновський, М. М. Руткевич, Г. О. Свечников, Ц. О. Степанян, Б. О. Чагін, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук та інші. Учені-природодослідники — академіки П. К. Анохін, В. А. Фок, член-кореспондент АН СРСР Е. А. Асратян, репрезентували спілку природничих і суспільствознавчих наук, яка становить ознаку нашого часу. У роботі конгресу взяли участь 12 філософів з нашої республіки, зокрема доктори філософських наук П. С. Дишлевий, М. О. Парнюк, Л. В. Сохань, А. І. Уймомов та інші.

Соціалістичні країни були представлені делегаціями відомих філософів-марксистів.

Марксистсько-ленінську філософську думку обстоював єдиний фронт учених соціалістичних країн.

Конгрес продемонстрував величезний вплив діалектико-матеріалістичної філософії у світі, її здатність давати аргументовані і науково обгрунтовані відповіді на питання соціально-економічного, політичного й духовного розвитку, виявив органічний зв'язок марксистсько-ленінського вчення з суспільно-історичною практикою, його високу комуністичну ідейність і класову безкомпромісність.

Робота конгресу з усією очевидністю підтвердила висновок Програми КПРС про те, що «буржуазні вчення і школи не витримали історичної перевірки. Вони не змогли і не можуть дати наукову відповідь на питання, що їх висуває життя. Буржуазія вже не спроможна висунути ідеї, які могли б повести за собою народні маси. Все більше людей в капіталістичних країнах поривають з буржуазним світоглядом»¹. Буржуазні вчені не запропонували для обговорення жодної науково-обгрунтованої концепції філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції. Їхнім доповідям і виступам був властивий еkleктизм, суб'єктивізм, їх відзначали абстрактні конструкції і відірваність від соціального процесу, містицизм, надуманість аргументації.

Перед тим, як спинитися на проблемах, навколо яких точилися найгостріші дискусії, зазначимо, що відбулося чотири пленарних засідання. Їх темами були: «Філософія і наука», «Мораль і культура», «Техніка і людина». Доповіді обговорювалися на 6 колоквиумах, а також 9 проблемними і 9 дослідницькими групами.

У комплексі проблем, що привернули найбільшу увагу учасників конгресу, важливе місце належало ролі діалектико-матеріалістичної філософії в суспільному житті й теоретичному пізнанні в період науково-технічної революції. Вплив ідей матеріалістичної діалектики на розв'язання проблем, пов'язаних з науково-технічним прогресом не могли відкрити заперечити навіть представники буржуазної філософії. Філософи-марксисты розглядають матеріалістичну діалектику як методологічну основу природничих і суспільних наук. Науково-технічна революція є тією реаль-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, стор. 44.

ністю, на основі якої створюються об'єктивні умови для творчого союзу суспільствознавства і природознавства. Марксистсько-ленінську розробку питань взаємовідносин філософії і науки було дано в доповіді академіка Б. М. Кедрова «Про синтез наук»². Дослідження діалектики наукового пізнання, його методології і логіки висуває на одне з центральних місць проблему теоретичного синтезу, яка міцно пов'язана з проблемою класифікації, диференціації й інтеграції наук. Використовуючи дані природничих наук, Б. М. Кедров розкрив значення для синтезу наук принципів діалектики і передусім вчення про єдність і боротьбу протилежностей, розвиток і загальний зв'язок. Обстоюючи ідею нерозривного зв'язку філософії з природничими, технічними і суспільними науками, він показав теоретичну неспроможність позитивістських і натурфілософських концепцій синтезу сучасного наукового знання. Доповідь академіка Б. М. Кедрова викликала великий інтерес і широко обговорювалася на пленарному засіданні, під час роботи колоквиумів, проблемних і дослідницьких груп.

До ідей і думок, висловлених у ній, до питань, пов'язаних із потребою тісного співробітництва між філософією і наукою, зі значенням діалектико-матеріалістичного методу і співвідношенням його з системним аналізом, зверталися П. К. Анохін, І. С. Нарський, Г. О. Курсанов, А. І. Уйомов, В. О. Лекторський (СРСР), М. І. Ірабаджаков (НРБ), Д. Таналський і Я. Кучинський (ПНР), Я. Пецен (ЧССР), Г. Герц і Р. Шотлендер (НДР) та інші. Опонентами на пленарному засіданні виступили представники буржуазної філософії А. Мерсе (Швейцарія) і Т. Імамічі (Японія), чие тлумачення філософії було абстрактним, метафізично-містичним. Головна ідея доповіді А. Мерсе «Філософія і наука» зводилася до того, що «філософія не є наукою, а наука — не філософія».

Філософія, за твердженням А. Мерсе, — це й «інтегральна логіка, й екзистенціальний зв'язок, і пізнавальна діалектика, й онтологічна динаміка», вона не повинна виконувати ідеологічних завдань. Мерсе намагався елімінувати ідеологію із філософії. Його розуміння науковості також обмежене і невинновдане. З науки безпідставно вилучаються всі гуманітарні дисципліни і математика. Г. О. Курсанов (СРСР), Г. Герц і Р. Шотлендер (НДР) переконливо показали, що всякі спроби з'єднати в філософії науку і містику, логіку і екзистенцію є виявом еkleктизму і обмеженості. Гострій критиці піддано у виступах учених-марксистів намагання А. Мерсе вилучити ідеологію із філософії.

Ідеї щодо характеру взаємовідносин філософії і науки, висунуті А. Мерсе й

Т. Імамічі, не є оригінальними. До них уже не раз вдавалися буржуазні філософи. Під час дискусії дістала нових підтверджень думка, що потребу в діалектичному мисленні зумовлює самий розвиток науки. Діалектика не нав'язана науці ззовні. Про це свідчать визнання вчених — фізиків, хіміків, біологів та інших. Надумані твердження окремих буржуазних філософів, які воліли б заперечити цю істину, були аргументовано спростовані філософами-марксистами.

У надісланій на конгрес доповіді американського філософа Е. Ласло «Філософія систем» проводилася ідея повного злиття філософії зі спеціальними науками. На думку Ласло, «філософія систем» — це єдино наукова сучасна філософія. Він критикує позитивізм, який, за його словами, обмежує філософію логічними, тривіальними вправами. Тут ми знову ж стаємо свідками кризи позитивістської філософії і марних намагань представників буржуазної філософської науки відшукати більш-менш переконливі концепції на противагу діалектичному матеріалізмові. Неспроможність буржуазної філософії науково розв'язати проблему зв'язку філософії і науки, незгоди між представниками буржуазної ідеології виявили себе доволі яскраво.

Активно відбувалося обговорення теми «Мораль і культура». Академік П. М. Федосеев, який виступив перший, підкреслив, що внаслідок грандіозних революційних зрушень в історичному розвитку народів, у формах соціального буття питання про взаємовідносини між мораллю і культурою стало одним із найактуальніших. В умовах державно-монополістичного капіталізму, з його технократично-бюрократичною організацією економіки і суспільного життя, підхід до цього питання характеризується протиставленням культури і моралі. Буржуазні ідеологи вважають, що зростання продуктивних сил веде не до прогресу культури і моралі, а до їх руйнування. І до того ж вони ігнорують ту обставину, що культурне і моральне обличчя суспільства залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, але і від того, кому останні належать, яким соціальним силам вони служать. Марксизм пов'язує розвиток духовного життя, культури, усталення вищих моральних принципів не лише з рівнем розвитку продуктивних сил, але й з конкретною соціальною формою організації суспільства, із знищенням всіх форм експлуатації. Усе це становить передумову утвердження органічної єдності моральності і культури при комунізмі. Принципова особливість марксистського підходу до питання про взаємозв'язок культури і моралі полягає в тому, що він ґрунтується на фундаменті діалектико-матеріалістичної філософії. Мораль і культура розглядаються не абстрактно, а в конкретно-історичних умовах. У своїй доповіді академік П. М. Федосеев велику увагу приділив проблемі відношення класового і загальнолюдського в моралі.

² У зв'язку з хворобою Б. М. Кедрова на конгресі І. Т. Фроловим була представлена їхня спільна доповідь.

Академік Ф. В. Константинов виступив з доповіддю «Науково-технічна революція і проблеми морального прогресу». Він спинився на фактах, які свідчать про руйнування моральних устоїв західної буржуазної цивілізації. Аморальність, руйнування моральних цінностей є виявом кризи капіталістичного суспільства, свідченням його антагоністичної природи. Ф. В. Константинов показав, що наша епоха є не лише епохою кризи, руйнування багатьох моральних цінностей, але також епохою піднесення визвольного руху широких мас, їхньої антиімперіалістичної боротьби, з якою пов'язаний прогрес моральної свідомості. Утверджуються такі високі моральні цінності, як дружба, братерство і рівність всіх людей, всіх рас і націй. Тільки соціальна революція здатна розв'язати корінні суперечності між науково-технічною революцією і моральним прогресом. Завдання людства полягає в тому, щоб поставити під свідомий контроль соціальні сили і закони суспільного життя. Лише на цьому шляху, який проторував соціалізм, можлива ліквідація суперечностей між науково-технічною революцією і моральним розвитком суспільства.

З-поміж представників капіталістичних країн запропонували доповіді з проблемами «Мораль і культура» П. Рікерт (Франція), Р. Чізхольм (США), А. Бам (США). Проте жоден з них не висунув оригінальної концепції. А. Бам (США) провів думку про досягнення моральної згоди між людьми, про створення світової моралі, про відповідальність філософів за мораль у всьому світі. Він закликав створити всесвітню організацію філософів, яка б займалася проблемами всесвітньої моралі. Але проблему моралі А. Бам розглядав абстрактно, поза соціальними і класовими відносинами.

Представник марксистсько-ленінської філософії у своїх виступах розкрили безпідставність, утопічність і необґрунтованість ідей «світової моралі» та інших програм буржуазних філософів. П. М. Федосєєв аргументовано довів, що неприпустимо протиставляти етику і культуру, абсолютувати роль наукового пізнання і відривати його від конкретних соціальних умов. Завдання філософів полягає в тому, щоб розробляти конкретно-історичні моральні принципи відносин між народами.

Буржуазні філософи не змогли дати наукового пояснення соціально-культурних проблем. Провідне місце зайняли філософи-марксистки, які запропонували позитивну розробку цих питань, а також піддали всебічному критичному аналізу концепції етичного релятивізму, «онтологічних» основ моральних категорій, розкрили безпідставність релігійних поглядів на природу і походження моралі.

Великий інтерес викликали виступи марксистів Е. Хана (НДР), Л. Драмалієва (НРБ), А. І. Арнольдова (СРСР), К. Гуліана (Румунія), В. Новака (ЧССР), Л. Матраї (Угорщина), Б. Су-

ходольського (ПНР), Н. О. Голово (СРСР), П. Міллера (НДР), Б. Балдоо (МНР), І. Вроблевського (ПНР) та ін.

На третьому пленарному засіданні, яке проходило під головуванням Р. Пандея (Індія) і Д. Недельковича (Югославія), розглядалася тема «Людина і техніка». З доповідями виступили академік М. Б. Мітін (СРСР), Джордж (США), В. Добриньов (НРБ), С. Гановський (НРБ), І. Т. Фролов (СРСР), Гі Бесс (Франція), Т. Ярошевський (ПНР), Л. Кармар (Угорщина) і А. Ко-зінг (НДР).

Американський філософ Джордж, професійний антимарксист, в своїй доповіді намагався загравати з діалектикою. Головна ідея його виступу зводилася до розгляду функцій аналітичного, синтетичного і діалектичного розуму. Він твердив, що «техніка — це кульмінація, вершина розуму», а критику негативних наслідків техніки звів до міркувань про абстрактне позаісторичне співвідношення між розумом і технікою, до критики розуму. Загалом виступ Джорджа був слабкий з теоретичного боку, позбавлений і натяку на глибокий аналіз відношення техніки і моралі. Усю його доповідь приймала ідея про негативний вплив техніки на людину, нібито вона всюди поневолює і відчужує людину. Він абсолютно ігнорував соціальний, класовий аспект даної проблеми.

Ідея про те, що сучасний розвиток техніки настільки бурхливий, що людина виявилася не підготовленою до нього, проходила у виступі Р. Пандея. Ця думка відбиває одну з головних суперечностей у відношенні людина — техніка. Щоб ліквідувати цю суперечність, потрібно створити духовну техніку, яка могла б урівноважити техніку матеріальну. Д. Пасмор (Австрія) вважає, що на Заході існує два підходи до техніки: технологічний песимізм і технологічний оптимізм. На його думку, обидва вони помилкові. Він висуває концепцію «технологічної обережності» (technological prudence).

Слід зазначити, що навіть у виступах тих буржуазних філософів, зокрема Келлера (ФРН), Теодорокопулоса (Греція), які намагалися змалювати справжню картину відносин між людиною і технікою в капіталістичному суспільстві, соціальний аспект цієї проблеми залишився поза увагою. В кінцевому рахунку, на більше, ніж визнання залежності техніки від людських цілей, заклики їх гуманізувати, підвищити моральний рівень тих, хто безпосередньо впливає на розвиток техніки, буржуазні філософи не спромоглися. Отже, філософи капіталістичних країн, окрім простої констатації негативного впливу техніки на людину, нічого запропонувати не змогли. Вони і не могли конкретно поставити питання: чому ж розвиток техніки призводить до страшних для людини неприродних наслідків? Вони не змогли подолати вузький горизонт капіталістичних

відносин і не доклали зусиль, щоб зрозуміти місце і роль техніки за умов соціалістичного способу життя. Зміст доповідей мав еkleктичний характер, був проїнятий проповіддю антитехніцизму.

Буржуазні філософи вдалися до такого тактичного прийому, як ототожнення розвитку техніки в соціалістичних країнах і капіталістичному світі. Не було різких випадів, одвертих атак, але удавана турботливість, застереження проти негативних наслідків науково-технічного прогресу, які нібито характерні і для соціалізму вказували справжнє обличчя західних опонентів. Такий спосіб «критики» соціалізму, марксизму-ленінізму є виявом певної переорієнтації буржуазних філософів в ідеологічній боротьбі. Це тактика наведення мостів, тактика підриву марксистсько-ленінської ідеології зсередини.

У доповіді академіка М. Б. Мітіна, у виступах філософів-марксистів була показана цілком віта ідейно-теоретична і соціально-політична безпідставність концепцій буржуазних філософів щодо проблеми відношення людини і техніки. Зокрема академік М. Б. Мітін відзначив, що сучасна буржуазна філософія і соціологія нерідко змальовують техніку як уособлення всіх пороків і зла. Таке спотворене розуміння суті техніки, відношення «техніка—людина» є наслідком позакласового, позасоціального підходу до їх розгляду. К. Маркс підкреслив академік М. Б. Мітін, завжди відкидав абстрактний, просвітницький підхід до такого суспільного явища, як техніка, і вперше застосовував соціально-класовий аналіз цього феномена. Доповідач критично розглянув розуміння проблеми «техніка і людина» такими буржуазними філософами, як М. Хайдеггер, Е. Фром, З. Бжезінський, концепції яких, по суті, є апологією сучасного державно-монополістичного капіталізму. Марксистська філософія ставить питання про надання справжнього людського змісту науково-технічному прогресові, виступає за його справжнє «олюднення». Однак шлях до гуманізації техніки марксизм вбачає в докорінній гуманізації соціальної дійсності, ліквідації експлуатації і в усупільненні засобів виробництва. Як і на пленарних засіданнях, під час роботи колоквиумів радянські філософи послідовно відстоювали марксистсько-ленінський погляд на питання, що обговорювалися. Учасники колоквиуму «Розум і діяльність в перетворенні світу» (голова Ф. Т. Архипцев) розглядали різні аспекти взаємозв'язку свідомості і перетворюючої діяльності людини. Філософи соціалістичних країн говорили про те, що науковий підхід до проблеми розуму невіддільний від урахування історичних умов, від аналізу того, які класи втілюють у своїй діяльності соціальний прогрес за певної історичної доби.

Радянський філософ Ф. Т. Архипцев піддав аргументованій критиці абстрактній ідеалістичній концепції розуму як якоїсь автономної суті людини, що не залежить від суспільства. Відзначивши, що розум треба

розглядати в світлі теорії відображення, він розкрив єдність відображення, діяльності і творчості як таку, що передусім характерна для революційних сил суспільства.

Доповідачі з НДР В. Вроа, Т. Хопе та Ф. Кольсдорф проаналізували актуальну проблему єдності революційної теорії з революційною практикою робітничого класу. У багатьох доповідях відзначалося, що в процесі переходу від капіталізму до комунізму зростає значення свідомого управління суспільством, прогнозування суспільних процесів. Деякі промовці висвітлили зміни в матеріальній діяльності людей в умовах науково-технічної революції.

Водночас філософи-марксисти послідовно критикували ідеалістичне протиставлення розуму і матеріальної діяльності. Учасники колоквиуму піддали гострій критиці антимарксистську позицію І. Гобрі (Франція) та С. Сакетті (Італія), які виступили з твердженнями, що кризи в суспільстві виникають як результат непокоріння людей богів.

На колоквиумі були також розглянуті різні аспекти питання «людина—природа», методологічні аспекти екологічної проблематики.

Другий колоквиум був присвячений темі «Філософія в процесі науково-технічної революції». Відкриваючи засідання колоквиуму, головуєчий — академік Л. Матраї (УНР) дав коротку характеристику тлумачень науково-технічної революції в марксистсько-ленінській і в буржуазній філософії, показав їх принципову протилежність. Філософи-марксисті піддали критиці концепції науково-технічної революції, популярні в буржуазній філософії та соціології. Член-кореспондент АН СРСР Т. І. Ойзерман в своїй доповіді проаналізував вплив сучасного філософського «технічного» песимізму на суспільну свідомість.

Значне місце в роботі колоквиуму посіла критика технологічного детермінізму. С. Кюлер (ФРН), який обстоював цю концепцію, пов'язував її з ідеями «єдиного індустріального суспільства». Розкриваючи безпідставність технологічного детермінізму, Р. Трендафілов (НРБ) показав, що для нього характерне ігнорування ролі виробничих відносин в розвитку суспільства. В. Добрянков (НРБ) охарактеризував технологічний детермінізм як викривлене відображення дедалі зростаючої ролі науки і техніки в житті суспільства. Л. Ганзел (ЧССР), розглядаючи світоглядний аспект концепції єдиного індустріального суспільства, показав її антинауковий характер. В. Раб (ЧССР) здійснив критичний аналіз неопозитивістської інтерпретації «філософії науки», підкресливши, що наука є одним із важливих засобів зміни життя суспільства.

Буржуазні філософи — Зейболдт (Аргентина), К. Бурріхтер, Р. Рапп (ФРН) не змогли розкрити справжніх причин і рушійних сил науково-технічної революції, а звели все до розвитку розуму.

На третьому колоквіумі (голова — болгарський академік С. Гановський) розглядалася тема «Пізнання і цінності за науково-технічної доби». Учасники цього колоквіуму спинилися на питаннях про відношення теорії цінностей до людської діяльності, роль фактора цінностей в науці, переваги соціалістичного гуманізму над буржуазним гуманізмом.

Були піддані критиці сцієнтизм і антисцієнтизм, а також емотивізм, який заперечує можливість дослідження цінностей науковими методами. Марксисти спростували твердження Ж. Парен-Віаль (Франція) про те, що соціалізм нібито і сьогодні є утопією, а визнання класової природи цінностей призводить до виправдання воєн. Парен-Віаль гадає, що універсальність цінностей повинна спиратися на бога, що лише «містичний досвід» розкриває їхній зміст. Деякі буржуазні філософи в своїх виступах визнали кризу цінностей в капіталістичному суспільстві Заходу.

Велику увагу привернули засідання колоквіуму, на яких обговорювалися колективна радянсько-чехословацька монографія «Людина — наука — техніка (Спроба марксистського аналізу науково-технічної революції)». Про це, зокрема, свідчить число промовців — 110 чоловік. Вони дали книзі високу оцінку, відзначивши, що вона послужить боротьбі проти буржуазних переконачень суті науково-технічної революції.

Спеціальний колоквіум був присвячений темі «Структура і методи сучасного наукового пізнання». Тут дискутувалися актуальні питання методології сучасної науки, поміж них — питання про місце інтеграційних тенденцій в структурі наукового пізнання, про відношення пізнання до суспільної практики, а також проблеми інформації, природи та функції філософських категорій. Марксисти в своїх доповідях показали, як діалектичний матеріалізм розв'язує методологічні проблеми сучасного наукового пізнання. З цікавими доповідями на цьому колоквіумі виступили українські філософи — член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук та доктор філософських наук П. С. Дишлевий.

В. І. Шинкарук спинився на такому важливому питанні методології наукового пізнання, як з'ясування пізнавальних функцій логічних категорій. Поняттєвий апарат філософії як особливої форми суспільної свідомості тісно пов'язаний із цими категоріями. Ефективне функціонування категоріального апарату мислення забезпечується на теоретичному шаблі з допомогою понять, які виробляє наука філософії і які в концентрованому вигляді подає сучасна матеріалістична діалектика. У доповіді було підкреслено, що методологічна функція категорій матеріалістичної діалектики, як і категорій філософії взагалі, визначається їхнім світоглядним змістом. У класовому суспільстві система поняттєвого апарату має ідеологічну спрямованість. Філософія виробляє поняттєве знання про ті форми буття, які фіксуються

у мисленні логічними категоріями. Але характер цього знання, міра його істинності залежить від того, яка філософія його виробляє. Через поділ філософії на протилежні філософські напрями — матеріалізм й ідеалізм — поняттєвий зміст категоріальних структур має партійний характер, дістає матеріалістичну чи ідеалістичну інтерпретацію. Поняття про ті форми і зв'язки буття, які фіксуються у мисленні логічними категоріями, покликані дати сутнісне пояснення цих форм і зв'язків і тим самим забезпечити світоглядну орієнтацію людини в об'єктивному світі. В осмисленні загальної і необхідної в речах з допомогою приведення до тих чи інших категоріальних зв'язків виявляється, таким чином, світоглядна функція категорій, їхній концептуальний зміст.

П. С. Дишлевий розглянув концепцію відносності як важливий елемент методології фізики ХХ століття. У своїй доповіді він розрізняє відносність як таку, що відбиває залежність з'ясування фізичних явищ від умов їх пізнання, і як основну логікогносеологічну засаду класичного способу опису, котра передбачає, що умови дослідження фізичного явища не справляють істотного впливу на його опис. П. С. Дишлевий відзначив, що різний ступінь, різна міра залежності уявлень про фізичні явища від умов їх пізнання якраз і характеризує концепція відносності. Релятивістський спосіб опису у сучасній фізиці забезпечує об'єктивність з допомогою принципу відносності, а квантовий спосіб — з допомогою принципу доповняльності.

Дослідницька група «Методологічні проблеми науки» обговорила питання, споріднені з тим, що розглядалися на колоквіумі «Структура і методи сучасного наукового пізнання». Члени групи прослухали і обговорили доповідь професора А. І. Уйомова про співвідношення простоти й істинності наукового знання. А. І. Уйомов виділив різні типи простоти систем відповідно до різних аспектів системного управління об'єктами. Він відзначив, що типи інваріантної простоти систем відбивають ступінь складності об'єкта, що неінваріантну складність можна ліквідувати з допомогою того чи іншого перетворення системи, і в цьому разі простота виступатиме як свідчення істинності наукового знання.

М. І. Сундирева зачитала доповідь «Деякі світоглядні аспекти природознавства», написану спільно з Д. О. Проценко. Йшлося про принципово різний характер взаємозв'язку матеріалістичної філософії, з одного боку, і ідеалістичної, з другого, і природознавства, про різну методологічну роль матеріалізму й ідеалізму в розвитку природничих наук.

Великий інтерес учасників конгресу привернули проблеми, що становили предмет обговорення на шостому колоквіумі — «Техніка, мпр і сучасний марксизм». Це — найактуальніші проблеми сучасності — питання війни і миру, відвернення світової термоядерної катастрофи. Але деякі про-

мовці з капіталістичних країн пропонували такі шляхи досягнення взаєморозуміння, які суперечать меті класової, антиімперіалістичної боротьби. Д. Сомервілл (США) проводив думку, ніби поняття «справедливих» і «несправедливих» воєн за умов існування ядерної зброї застаріло. Г. Парсонс (США) характеризував капіталізм і соціалізм як дві екологічні системи, антагонізм між якими може бути подоланий. Чи не суперечить ця думка його ж власному визнанню агресивності американського імперіалізму? Загарбницькі наміри імперіалістів США викрив індійський філософ Д. Чаттопадхьяя.

Радянські філософи обстоювали принципи ленінської політики мирного співіснування, роз'яснювали рішення XXIV з'їзду з питань зовнішньої політики СРСР. Академік П. М. Федосеев у своєму виступі засудив фаталізм, який веде до надмірного перебільшення небезпеки ядерної війни. Активна боротьба народів за розрядку міжнародної напруженості,— відзначив він,— сприяє відверненню збройних конфліктів.

«Сутність та існування людини», «Гуманізм і технічна революція», «Мова, логіка і практика», «Людина, логос і історія», «Суспільство та його норми», «Людина і особиста свобода», «Відповідальність і художня творчість», «Проблеми детермінізму», «Майбутнє філософії» — кожна з цих проблем становила тему обговорення в окремих групах.

На засіданнях групи, що розглядала питання про майбутнє філософії, конкретизувалися думки, висловлені на пленарному засіданні, присвяченому темі «Філософія і наука». Радянські філософи М. Т. Іовчук, О. Ф. Окулов, І. С. Нарський, В. І. Гараджа піддали аргументованій критиці еkleктичнi та песимістичні прогнози буржуазних філософів В. Байєра (Австрія), А. Бама (США), А. Река (США), В. Циммерлі (Швейцарія) щодо розвитку філософії. Член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук у доповіді «Майбутнє наукової філософії у зв'язку з соціальним розвитком і науково-технічним прогресом останньої третини ХХ ст.» наголосив на тому, що зростання ролі наукової філософії в житті суспільства в міру його історичного розвитку — об'єктивний, закономірний процес. Перед науковою філософією постає завдання світоглядного і методологічного осмислення наслідків і меж опанування людиною зовнішньої і власної природи, відповідності рівнів науково-технічного, соціального і духовно-морального прогресу, динамізму соціальних процесів і бурхливих темпів розвитку науки і техніки. Оптимізм чи песимізм щодо майбутнього філософії залежить від її світоглядної позиції, від її ставлення до найближчої і більш віддаленої перспективи соціального і науково-технічного прогресу.

Ще одна з проблемних груп розглянула питання детермінізму: співвідношення різних аспектів детермінізму, багатоманітність

форм детермінації, причинність і зв'язок станів. За обсягом і теоретичним рівнем проведеної роботи доповіді марксистських філософів вирізнялися і тут.

Американський філософ Д. Гілл повторив стару тезу буржуазної філософії про тотожність марксистського детермінізму і детермінізму механістичного. А. Мерсе (Швейцарія) звів детермінізм до форми прогнозування. На його думку, форм детермінізму так багато, що їх неможливо класифікувати і до того ж причинність — поняття надто невизрає.

Філософи-марксисти протиставили цим хибним положенням матеріалістичне розуміння зумовленості явищ дійсності і людської діяльності. І. Апостолова (НРБ), аналізуючи розвиток детермінізму, схарактеризувала такі форми зумовленості, як однозначна і неоднозначна. Я. Ф. Аскін (СРСР) в своїй доповіді про види детермінації виділив зумовленість причинну і непрічинну (зв'язок станів, детермінація умовами). В. С. Вішаренко (СРСР) розглянув деякі особливості органічної детермінації. Ю. Б. Молчанов і Р. С. Сейфуллаєв (СРСР) спинилися на питанні про співвідношення детермінізму і причинності, про особливості останньої. М. О. Париук (СРСР) у доповіді «Про категорії детермінізму» зосередив увагу на категоріях, що розкривають зміст діалектико-матеріалістичного розуміння зумовленості (зв'язок і відокремленість, взаємодія і співіснування, абсолютне і відносне, умова і зумовлене, можливість і дійсність, причина і дія, основа й існування, необхідність і випадковість, закон і хаос, ціль і засіб, свобода і необхідність). Він показав, що кожна з цих категорій має цілком визначений зміст і відображає певні сторони процесу детермінації, тому жодна з категорій не може вичерпати всього змісту детермінізму як вчення про опосередкування.

Г. Е. Глезерман і К. А. Шварцман (СРСР), розкриваючи особливості соціального детермінізму, підкреслили, що марксистський детермінізм за своїм змістом незрівнянно багатший, ніж детермінізм механістичний. Різні уявлення про причинність проаналізував Г. О. Свечников (СРСР). Зміст причинності, відзначив він, не може бути зведений до можливості завбачення майбутнього стану речі.

Про значення філософії для дослідження таких форм суспільної свідомості, як наука, релігія, право та ін., йшлося на засіданнях окремих дослідницьких груп. Буржуазні філософи, стаючи на захист релігії, намагалися довести її пізнавальну і моральну цінність. Філософи з соціалістичних країн протиставили їхнім хитким доказам наукову обґрунтованість марксистської інтерпретації релігії. З доповідями виступили радянські філософи О. Ф. Окулов, П. К. Курчакін, В. І. Гараджа, Я. В. Мінквичус, Л. Н. Мітрохін, Д. М. Угринович та ін. О. С. Оніщенко, розглядаючи тему «Історичні типи

світогляду і релігія», зазначив, що поширення наукового світогляду позбавляє релігію колишніх функцій ідеології мас, і вона руйнується як цілісна форма суспільної свідомості.

Психологи і філософи з соціалістичних країн виступили з переважною більшістю доповідей на засіданнях дослідницької групи «Філософські аспекти психології». Л. В. Сохань (СРСР) на ґрунті марксистсько-ленінської методології вивчення психологічних аспектів соціального життя дослідила вплив науково-технічної революції на психологію класів, націй, народів і конкретно-історичних типів особи, на психологічний зміст, структуру, стан діяльності і взаємовідносин різних соціальних груп, на психологічний зміст відносин особи і суспільства.

«Суть і існування людини», «Людина, логос й історія», «Суспільство і його норми», «Людина і особиста свобода», «Відповідальність і художня творчість» — ці теми також привернули пильну увагу філософів. Вони обговорювали питання про наукове розуміння природи людини та її відчуження, умови соціальної творчості особи, свободи вибору і відповідальності людини, співвідношення свободи особи і діяльності

держави, партії і класу, природи соціальних норм управління та ін.

На засіданні дослідницької групи, що розглядала проблему «Відповідальність і художня творчість», з доповіддю «Роль мистецтва у творенні майбутнього» виступила К. П. Шудря (СРСР). Вона зазначила, що прогностична активність мистецтва ХХ століття зумовлена потребою людства у свідомому виборі майбутнього. Формуючи певним чином свідомість людей, прогресивне мистецтво готує їх до активної дії, до завоювання майбутнього.

Робота XV Всесвітнього філософського конгресу переконливо показала, що позиції марксистсько-ленінської філософії у світі дедалі зміцнюються, що її переваги перед буржуазною філософією безперечні. Підбиваючи підсумки цієї роботи, радянські філософи з новою енергією беруться до розробки актуальних проблем, що їх висуває сучасна історична епоха, передусім тих, які пов'язані із закономірностями комуністичного будівництва, розвитком науково-технічної революції, світовим революційним процесом.

В. І. ДАНИЛЕНКО,
М. О. ПАРНЮК

Розробка проблем праці в республіці

5 жовтня 1973 року відбулося чергове засідання Наукової ради з проблем історичного матеріалізму, присвячене питанням розробки соціологічних проблем праці. Була заслухана і обговорена доповідь бюро Наукової ради¹ «Про стан розробки соціологічних проблем праці в республіці».

Відзначаючи, що в республіці проведена певна науково-дослідницька робота з соціологічних проблем праці, С. І. Черкасова (Київ) підкреслила, що в той же час є чимало проблем, які все ще не дістали належної розробки, зокрема, дуже актуальні питання соціалістичного змагання. Прийняті за останній час постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення організації соціалістичного змагання» (вересень 1971 р.); «Про розгортання всесоюзного соціалістичного змагання робітників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану на 1973 рік» (1973 р.) вказують основні напрями розробки даної проблеми, насамперед, необхідність дослідження суті соціалістичного змагання, закономірностей його розвитку, специфіки в різних галузях

народного господарства тощо. На кожному етапі розвитку соціалістичного суспільства змагання розвивається у відповідності з об'єктивною потребою виробництва.

Важливим є дослідження змагання за комуністичну працю. Між тим, питанням змагання за комуністичну працю приділяється в нашій літературі ще недостатньо уваги. Деякі автори, говорить С. І. Черкасова, пропонують обмежити участь у змаганні за комуністичну працю, проте цього не можна допустити. Слід подолати відставання теоретичної думки від тих потреб, які висуває практика соціалістичного змагання, більш активно досліджувати критерії змагання, його форми та ін.

Про необхідність більш глибокого дослідження впливу науково-технічної революції на характер і умови трудової діяльності, протилежності умов праці на соціалістичних і капіталістичних підприємствах говорить В. В. Лебедінський (Запоріжжя). Великий теоретичний і методологічний інтерес викликають питання, пов'язані з впливом механізації і автоматизації виробництва на

¹ Основний зміст доповіді опублікований в огляді «Проблеми праці у філософській і соціологічній літературі на Україні (1966—1972)». «Філософська думка», 1974, № 1.

трудова діяльність людини і різноманітність її праці. На думку В. В. Лебединського, ще недостатньо дослідженим є питання про взаємовідношення моральних і матеріальних стимулів праці.

В. А. Буслинський (Київ) спинився на тих завданнях, які стоять у дослідженні проблем, пов'язаних з питаннями комуністичної праці. На думку В. А. Буслинського, у філософській літературі недосить повно розроблена проблема діалектики становлення комуністичної праці; мало досліджені умови, необхідні для перетворення праці у вищу потребу людини, недостатньо вивчені об'єктивні та суб'єктивні труднощі в змаганні за комуністичне ставлення до праці, великий інтерес викликає проблема спадкоємності форм змагання та ін. На відміну від С. І. Черкасової, В. А. Буслинський вважає, що, не ставлячи ніяких меж для участі в змаганні за комуністичну працю, потрібно в той же час виділяти її як особливу, вищу форму змагання, де певні обмеження необхідні, інакше виникає загроза дискредитації цього змагання. Недостатньо розроблена в республіканській літературі система морального заохочення ударників і бригад, які борються за комуністичну працю, не враховується специфіка змагання в різних галузях та ін.

Про питання зміни змісту праці під впливом сучасної науково-технічної революції, про проблеми, які виникають у зв'язку з цим в практиці комуністичного будівництва йшлося у виступі М. Ф. Тарасенка (Київ). Майбутнє суспільство буде визначитися потенціальними можливостями людини саме до творчої праці. Тому науково-технічний прогрес слід оцінювати не тільки з боку промислово-технологічної і економічної ефективності, але й з точки зору його впливу на саму людину, зміст її праці. Потрібно взяти до уваги ті зміни в характері суспільної праці, що спричинюються науково-технічними досягненнями, зокрема досвідним впровадженням у виробництво автоматизованих систем промислової технології і управління, їх вплив на різні сторони людської праці, її зміст, структуру, потреби. Назріла необхідність всебічного філософського осмислення питань, що пов'язані з аналізом закономірностей суспільного поділу праці, специфікою їх реалізації в умовах розвинутого соціалізму. Забезпечення людини працею, яка б відповідала її особистим здібностям і бажанням, є вимогою і завданням комуністичного будівництва. Розв'язання цього завдання вимагає від філософської науки комплексного аналізу форм організації і розвитку суспільної праці з тим, щоб актуалізувати ті її різновиди, які практично визначають виробничу зайнятість людини, зміст праці і її соціальну значимість.

Проблемам індустріальної соціології присвятив свій виступ В. Л. Оссовський (Київ). Найбільш значні труднощі в розвитку конкретних соціологічних досліджень, за його думкою, пов'язані з незадовільними

розробками вихідних методологічних позицій, на базі яких можна було б будувати процедуру соціологічних досліджень. З опублікованих за останні 10 років досліджень про характер і зміст праці в соціалістичному суспільстві 99% присвячено творчій праці. Між тим, за даними економістів, в наступні 25 років швидкими темпами буде зростати кількість робітників, зайнятих монотонною працею. Соціологічні дослідження в середніх школах свідчать, що майже всі учні бажать займатися творчою працею. Отже, виникає питання про реальну профорієнтацію молоді. Потребують уваги науковців такі питання, як соціальний контроль і соціальне регулювання в рамках підприємства, які інколи є більш важливими і дієвими, ніж адміністративні норми. Багато досліджень проведено з питань вільного часу, але аналіз реалізації його оптимальної структури лишається недостатнім. Всі ці проблеми, говорить В. Л. Оссовський, вирішуватимуться на непрофесійному рівні, доки соціологи не матимуть відповідної фахової підготовки.

Якщо економісти, відзначив Е. К. Самборський (Київ), мають деякі здобутки в дослідженні проблем сільськогосподарської праці, то цього не можна сказати про соціологів, поза увагою яких залишаються питання, що виникають у зв'язку з широкою механізацією, зміною співвідношення ручної і механізованої праці в сільському господарстві, поширенням колективних форм праці тощо. Зміни соціальних відносин на селі досить ґрунтовні, проте досліджуються вони недостатньо.

Про філософсько-соціологічні і психологічні проблеми праці говорив К. К. Грищенко (Київ). Ці проблеми розробляються в нашій літературі менш інтенсивно, ніж економічні, науково-організаційні та ін. Праця — це не тільки процес взаємодії між людиною і природою, але і процес взаємовідносин між людьми. Звідси випливає потреба і актуальність соціологічного і соціально-психологічного підходів до аналізу праці як головного і специфічного змісту людської діяльності. За соціалізму колектив породжує нову рушійну силу розвитку — силу єдності, солідарності, згуртованості. Вивчення внутрішніх механізмів і потенціалів колективної діяльності, що містять в собі колосальні резерви підвищення продуктивності суспільної праці, залишається актуальним дослідницьким завданням. Знаючи розрахункові дані і технічні характеристики машин, ми часто маємо тільки загальне уявлення про можливості людини, її ефективності як головної продуктивної сили суспільства. Розвиток автоматизованих систем управління багато в чому змінює зміст праці, вносить серйозні поправки в функціональні обов'язки робітників, руйнує стереотипи, висуває такі завдання, для розв'язання яких не можна знайти аналогів у минулому досвіді. Змінює соціально-психологічний стан робітників. Все це настійно потребує посилення уваги соціальних психологів і соціологів до тих

проблем праці, які висуває сучасний етап комуністичного будівництва в нашій країні.

На важливості впровадження автоматизованих систем для розвитку соціалістичного змагання наголосив В. О. Тихонович (Київ).

Сучасний облік і систематичний контроль за змаганням, періодичне підведення підсумків, поширення передового досвіду зв'язані з опрацюванням великої кількості поточної інформації. Формалізм в організації змагання, відсутність належної гласності як найбільш суттєві недоліки в цій галузі пов'язані значною мірою з відсутністю належної інформації, на основі якої можна було б впливати на цей процес, своєчасно спрямовувати його в потрібне русло. Впровадження АСУ повинне своєю органічною частиною передбачати використання відповідних методів обробки інформації про соціалістичне змагання з тим, щоб наблизити цю інформацію до кожного робітника, наочно демонструвати весь процес трудового змагання, своєчасно вносити відповідні корективи.

Розробка і впровадження в майбутньому загальносоюзної АСУ створить умови для якісно нового етапу розвитку соціалістичного змагання в масштабі всієї країни.

Актуальна проблема плінності кадрів була темою виступу В. Г. Войцехов-

ського (Київ). Він підкреслив, що соціологічні дослідження цієї проблеми в межах країни, у тому числі і в республіці, в цілому активізувалися. Особливо широко проводяться конкретно-соціологічні дослідження на госпдоговірних началах (в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Кіровограді та ін.). Це дає багатий фактичний матеріал для визначення загальних і специфічних причин плінності кадрів, стимулює пошук нових методів та підходів. Зараз помітне прагнення дослідників (новосбірських, київських та ін.) підійти до цього процесу з більш широких позицій. Плінність кадрів вже вивчається не тільки на «вході» та на «виході» підприємства, але і всередині нього, з'ясовується зв'язок між внутрішніми і зовнішніми переміщеннями кадрів. Відчувається гостра потреба в дослідженні теоретико-методологічних питань переміщення кадрів. В республіці мало праць з цієї проблеми. Таке становище деякою мірою негативно впливає на рівень емпіричних досліджень, на ефективність засобів та методів регуляції плінності кадрів.

На засіданні була прийнята розгорнута резолюція, спрямована на поліпшення розробки соціологічних проблем праці.

В. М. МАЗУР

Актуальні питання розвитку теорії наукового комунізму

17—19 січня у Києві відбулася республіканська міжвузівська наукова конференція, присвячена актуальним питанням розвитку теорії наукового комунізму, організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР та кафедрою наукового комунізму Київського політехнічного інституту. В її роботі взяли участь понад 300 викладачів наукового комунізму та інших суспільних наук вузів України, представники партійних і радянських органів, наукові співробітники Академії наук УРСР, викладачі Вищої партійної школи при ЦК КП України, представники товариства «Знання», а також науковці РРФСР, Латвії і Молдавії.

Пленарне засідання відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, який зупинився на завданнях викладачів суспільних наук вузів України.

З доповіддю «Творчий розвиток КПРС теорії наукового комунізму в умовах зрілого соціалізму» виступив член-кореспондент АН СРСР Ц. О. Степанян. В процесі будівництва комуністичного суспільства, підкреслив доповідач, перед радянським народом постають все нові й нові проблеми, що потребують практичного і

теоретичного розв'язання. Це — критерії і характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства, соціальні наслідки науково-технічної революції, характер і масштаби змін у соціально-класовій структурі розвинутого соціалізму тощо. Особливої уваги для дослідження заслуговують такі питання, як провідна роль робітничого класу і зростання керівної ролі Комуністичної партії у побудові комуністичного суспільства. Програма КПРС, рішення XXIV з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС є творчим розвитком марксистсько-ленінської теорії наукового комунізму.

Доцент Вищої партійної школи при ЦК КПРС М. Т. Мещеряков в свою доповідь присвятив характеристичні особливості розвитку міжнародного комуністичного та робітничого руху на сучасному етапі, боротьбі КПРС за його згуртування. Доповідач підкреслив, що за час, що минув з 1969 року, коли відбулася Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій, світовий комуністичний рух досяг ще більшої консолідації. Разом з тим необхідність боротьби проти правого і «лівого» ревізійонізму, буржуазного націоналізму вимагає дальшої напруженої роботи у цьому напрямку.

У доповіді «Про деякі особливості світового революційного процесу в сучасних умовах» Г. Л. Нікольников (Київ) підкреслив необоротність світового революційного процесу і зупинився на таких його особливостях, як зростання впливу світової соціалістичної системи на революційний процес; взаємодія соціальної і науково-технічної революцій; розвиток революційного процесу в умовах дальшого зміцнення миру і розрядки міжнародної напруженості, загострення ідеологічної боротьби.

А. Д. Залевський (Київ) звернув увагу на деякі нові явища у суспільно-класових відносинах сучасного капіталізму — пристосовництво, маневрування північних класів в нових умовах класової боротьби.

Вказавши, що інтернаціональний характер зовнішньої політики СРСР визначається інтернаціональним характером радянської соціалістичної держави, Є. Ф. Безродний (Київ) зупинився на Програмі миру, розробленій XXIV з'їздом КІРС і плідотворних результатах втілення її в життя.

Виступи А. С. Різницького (Дніпропетровськ), А. С. Докторовича (Львів), Б. В. Похвалінського і В. І. Яненка (Київ) були присвячені загальним проблемам світового революційного процесу, зміцненню згуртованості у міжнародному комуністичному русі, висвітленню мирних та немирних форм революційної боротьби.

У виступах Р. І. Кантора (Миколаїв) і З. Я. Козачук (Львів) йшлося про зростання керівної ролі марксистсько-ленінських партій у соціалістичному і комуністичному будівництві, про зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй.

Про методологію дослідження сучасного становища і боротьби робітничого класу та молоді в капіталістичних країнах, особливості антиімперіалістичної боротьби в сучасних умовах, боротьбу комуністичних партій капіталістичних країн за розширення впливу на трудящі маси, про соціальні наслідки науково-технічної революції в різних соціально-економічних умовах, про становище національних меншостей розвинутих капіталістичних країн йшлося в доповідях Б. І. Распутніса (Львів), Г. Ф. Белякова (Київ), О. П. Сьоми (Івано-Франківськ), В. Г. Верещагіної (Комунарськ), К. С. Лузіка (Київ).

Деяким проблемам національно-визвольного руху присвятили свої виступи А. Д. Губанова (Жданов), К. Е. Жолковський (Київ), Х. Ф. Лук'янов (Кіровоград), Ю. Н. Розенфельд, В. Я. Солодвник (Харків).

Про найважливіші аспекти виховання нової людини йшлося у виступах О. В. Соболева (Севастополь), Д. І. Мариненка (Харків), С. Ф. Староверова (Слов'янськ), М. С. Черненко (Київ), І. Х. Ткачука (Хмельницький). Комуністичне виховання — складний процес, не позбавле-

ний певних труднощів, вказувалось у виступах. Не слід уявляти соціалістичне суспільство таким, в якому немає ніяких суперечностей. В умовах зростання матеріального добробуту народу у певній частині людей, які нехтують духовними інтересами, можуть виникнути сплуживацькі настрої, якщо не вестн проти цього рішучої боротьби.

Про роль праці у формуванні нового типу працівника, нової людини говорили Л. М. Снежко (Комунарськ), С. П. Марценюк (Чернівці).

М. Т. Гостев (Харків), Л. М. Гнатенко (Запоріжжя), М. В. Садовін (Київ) підкреслили значення розумової праці в соціалістичному будівництві, виховання почуття громадянської відповідальності у радянської молоді.

Говорячи про необхідність зміцнення соціалістичної сім'ї та поліпшення побутових умов трудящих, С. В. Фокеев (Одеса) висвітлив співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у регулюванні сімейних відносин, вказав на нові тенденції, що мають місце у розвитку сімейно-побутових відносин.

Різні аспекти проблеми соціально-класової структури в умовах зрілого соціалізму були проаналізовані у доповіді Д. З. Коров'яковського (Київ), у виступах М. І. Сазонова (Харків), М. Я. Крумін'я (Рига), Т. М. Кострикіної (Донецьк), Л. С. Коварських (Кривий Ріг), В. О. Пустовіта (Київ) та інших, які зазначали, що ленінське визначення суспільних класів повністю зберігає свою життєвість для соціалістичної практики, обґрунтували провідну роль робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму і вказували на закономірність зростання ролі КІРС в системі політичної організації соціалістичного суспільства.

Повідомлення П. М. Копитка (Івано-Франківськ), В. М. Філатова (Слов'янськ), М. П. Хвостіна (Івано-Франківськ), К. Т. Грнцай, Г. Л. Кобко (Київ) та ін., були присвячені таким питанням як розквіт соціалістичних націй та їх поступового зближення, шляхи дальшого зміцнення єдності соціалістичних країн, загальнонаціональна гордість радянської людини. Як у розвитку соціалістичних націй, так і в життєдіяльності нової історичної спільності — радянського народу, вирішальним фактором є єдність національного й інтернаціонального. Звідси — необхідність все глибокого дослідження процесу інтернаціоналізації суспільного життя, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму.

Серед проблем, які висвітлювалися на конференції чільне місце зайняли проблеми сучасної ідеологічної боротьби.

В доповіді М. С. Багмета (Київ), виступах В. Г. Антоненка (Київ), В. Н. Нікітіна (Харків), С. І. Недрїт (Київ), Л. І. Сандровської (Київ), Л. С. Іова (Ворошиловград), Л. В. Бор-

шевського (Одеса), В. В. Поздерко (Київ) розкрита ідейно-політична стратегія імперіалізму, спрямована на ослаблення єдності світової системи соціалізму, розкол міжнародного комуністичного руху. Для боротьби проти ідей наукового комунізму ідеологи буржуазії використовують усі сфери духовного життя, особливу увагу приділяють вони антикомуністичній обробці молоді країн соціалізму.

І. М. Побережний, Ю. І. Римаренко, Л. Ю. Беренштейн (Київ), Л. С. Тарнавський (Вінниця) в своїх доповідях та виступах розкрили реакційну сутність українського буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму, великодержавного шовіністичного курсу маоїзму, зазначивши, що ревізіонізм і націоналізм об'єднуються на ґрунті боротьби проти соціалізму, є ідейною зброєю антикомунізму.

З критикою опортуністичних та ревізіоністських переконачень теорії і практики соціалізму виступили В. Т. Оратовський (Київ), С. А. Волохіна (Дніпродзержинськ), В. Т. Любченко (Хмельницький), М. Т. Панфоров (Одеса), С. Г. Клоц (Одеса), О. І. Погорелий (Київ), які викрили реакційну сутність так званої чехословацької «моделі соціалізму», за допомогою якої контрреволюція намагалася в 1968 р. реставрувати в Чехословаччині капіталістичні порядки; сутність сучасного опортунізму, який зростає на ґрунті всієї системи державно-монополістичного капіталізму; вказували на відродження троцькістських поглядів в маоїстських концепціях.

Учасники конференції ознайомились з використанням технічних засобів навчання в процесі викладання наукового комунізму, якими оснащена спеціальна аудиторія кафедри наукового комунізму Київського ордену Леніна політехнічного інституту ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Під час роботи конференції було заслухано і обговорено на пленарних та секційних засіданнях 16 доповідей і понад 70 виступів з актуальних питань наукового комунізму. Підкреслено, що в рішеннях і документах КПРС, особливо в матеріалах XXIV з'їзду КПРС, в доповідях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на ювілейній сесії, присвяченій 50-річчю утворення СРСР, грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС міститься глибоке теоретичне узагальнення багатогранного досвіду комуністичного будівництва в СРСР, світової соціалістичної співдружності, розвитку міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

Учасники конференції відзначили, що, реалізуючи настанови Комуністичної партії, керуючись її рішеннями і документами, радянські суспільствознавці, в тому числі на Україні, досягли певних успіхів у розробці важливих проблем теорії наукового комунізму, зокрема, таких як загальні закономірності соціалістичного будівництва та специфіка їх прояву в країнах соціалістич-

ної співдружності, корінні питання розвитку соціалізму та шляхи переростання його в комунізм, соціальні наслідки науково-технічної революції. Певний вклад зробили науковці республіки в обґрунтування провідної ролі робітничого класу і Комуністичної партії, в дослідження розвитку соціалістичних націй і національних відносин, змін у соціально-класовій структурі радянського суспільства, шляхів і форм впливу соціалістичної співдружності на країни, що розвиваються, в критику антикомунізму, реформізму, ревізіонізму, буржуазного націоналізму та міжнародного сіонізму.

Разом з тим конференція звернула увагу на необхідність поліпшення організаційних заходів і тематичної спрямованості досліджень з питань наукового комунізму. Потрібні нові фундаментальні узагальнюючі праці з практики розвитку соціалістичного суспільства, культури, освіти, ідеологічної роботи. Розробку теоретичних проблем необхідно тісно пов'язувати з актуальними завданнями і практикою комуністичного будівництва. Особливу увагу дослідники повинні звернути на розробку проблем зрілого соціалізму, більш повної характеристики закономірностей соціально-економічного та ідеологічного розвитку радянського суспільства, формування людини комуністичного майбутнього.

З метою успішного здійснення завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС та Постановою ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» у галузі розвитку теорії наукового комунізму, республіканська наукова конференція розробила наукові рекомендації. Основну увагу в них звернуто на необхідність проведення комплексних фундаментальних досліджень з найважливіших проблем побудови соціалізму і комунізму, розвитку світового революційного процесу, світової системи соціалізму, критики буржуазної ідеології та антикомунізму, створення узагальнюючих праць з актуальних проблем теорії наукового комунізму.

Потребу значного поліпшення координації досліджень з наукового комунізму в республіці.

Необхідно підняти науково-теоретичний рівень міжвідомчого збірника «Питання наукового комунізму», ширше залучати до участі в ньому провідних вчених.

Республіканська наукова конференція з актуальних питань наукового комунізму безумовно активізує творчий пошук науковців, сприятиме появі нових оригінальних розробок та фундаментальних досліджень, піднесенню рівня викладання наукового комунізму у вузах республіки, допоможе зробити ще вагомішим вклад численного загону викладачів наукового комунізму в розв'язання завдань, поставлених Комуністичною партією перед суспільними науками.

Наукова конференція з атеїзму

Наприкінці минулого року в Києві відбулася наукова конференція «Атеїзм, релігія та їх місце у сучасній боротьбі ідей», скликана союзними і республіканськими науковими, державними установами та пропагандистськими організаціями. У її роботі взяло участь близько 600 чоловік, серед них близько 220 працівників партійних установ. Вони заслухали 20 доповідей та 47 наукових повідомлень.

Мета конференції полягала в з'ясуванні актуальних проблем сучасної ідеологічної боротьби, у викритті тієї ролі, яку відіграє в ній релігія. Було обговорено ряд теоретичних проблем наукового атеїзму та критики клерикального антикомунізму, питання атеїстичного виховання трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, доповіді тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і його промови на Всесвітньому конгресі миролюбних сил.

На пленарному засіданні були прочитані доповіді: ректора Академії суспільних наук при ЦК КПРС, члена-кореспондента АН СРСР М. Т. Йовчука (Москва) — «Особливості ідейно-політичного розвитку на сучасному етапі та роль марксистсько-ленінської філософії в боротьбі ідей», академіка М. Б. Мітіна (Москва) — «Сучасний етап ідеологічної боротьби та релігійна ідеологія», директора Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, професора О. Ф. Окулова (Москва) — «Критика клерикального антикомунізму на сучасному етапі» та директора Інституту філософії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука — «Діалектичний матеріалізм — філософсько-методологічна основа наукового атеїзму».

Працювали чотири секції. На секції «Теоретичні проблеми атеїзму» з доповідями виступили: М. П. Мчедлов (Москва) — «Функція та роль релігії в сучасній ідеологічній боротьбі», В. І. Гараджа (Москва) — «Соціальна революція й християнство», О. С. Онищенко — «Еволюція історичних типів світогляду і релігії», В. Ю. Нюнка (Вільнюс) — «Ліві» течії в сучасному католицизмі», О. Д. Модрицька (Москва) — «Криза буржуазного гуманізму і релігії». У наукових повідомленнях (Я. В. Мінкявічюс, Вільнюс; Є. К. Дулуман, Київ; Г. А. Муквич, Хмельницький) особлива увага зосереджувалась на питанні про соціальну роль і функції релігії, на з'ясуванні глибокої диференціації в релігійних організаціях, на висвітленні боротьби різних релігійних течій в розв'язанні основних проблем сучасного соціально-політичного розвитку. Промовці (М. Д. Коротков, Б. О. Суярко, обидва — Київ; Н. О. Сафонова, Львів; Т. І. Біленко, Дрогобич; А. К. Фоменко, Дніпропетровськ;

О. Г. Іус, Владивосток; М. І. Проскура, Ніжин) обговорювали актуальні питання атеїстичного виховання людини, а також питання свободи совісті (О. В. Огнева, Київ), давали аналіз кризи сучасної буржуазної ідеології і критику релігійного гуманізму (В. П. Миропольський, Київ), з'ясували співвідношення буржуазного раціоналізму і релігії (В. О. Лобовик, Київ).

На секції відзначалися зрушення, що відбуваються в сучасній релігійній ідеології (посилення процесу диференціації в релігійних організаціях, участь у боротьбі за мир), розкривалися причини глибокого розмежування серед віруючих, були накреслені основні напрями дослідження і критики цієї ідеології.

На секції «Атеїзм і релігія в умовах соціалістичного суспільства» йшлося про становище релігії та церкви в нашій країні, про пристосовницькі тенденції в ідеології та практичній діяльності релігійних організацій, про потребу вдосконалювати всі ланки в системі науково-атеїстичного виховання. Були заслухані доповіді: П. К. Курочкина (Москва) — «Особливості становища релігії і церкви в умовах соціалістичного суспільства», О. І. Шокалюка (Івано-Франківськ) — «Роль атеїстичної пропаганди у боротьбі проти релігійно-націоналістичних пережитків», В. Д. Тимофєєва (Москва) — «Релігія і соціально-політичні погляди віруючих», Ю. І. Римаренка (Київ) — «Антинародна суть ідеології українського буржуазного націоналізму» та В. К. Танчера (Київ) — «Критика уніатської проповіді роз'єднання народів». Промовці показували модернізацію релігії в умовах соціалізму, розкривали зміни, що відбуваються в сучасній релігійній свідомості (М. М. Закович, Івано-Франківськ; А. Б. Базаров, Душанбе), висвітлювали роль атеїзму в розвитку соціалістичної духовної культури (М. І. Кирюшко). У виступах Б. О. Садурського і П. І. Косухи (Київ) були піддані аргументованій критиці найновіші засоби фальсифікації буржуазно-клерикального пропагандою становища релігії та церкви в СРСР, марксистського атеїзму й практики атеїстичного виховання, а також діяльність церковно-сектантських екстремістів у нашій країні, які зазнають впливу закордонних клерикальних центрів.

На секції обговорювалися також питання боротьби з буржуазним націоналізмом, що спекулює на релігійних переконаннях віруючих (Н. В. Возняк, Івано-Франківськ; А. З. Шиш, Івано-Франківськ; В. Ю. Євдокименко, Київ; К. А. Вімсаєра, Таллін; І. Ю. Анічас, Вільнюс; В. Л. Микитась, Т. К. Кичко, Київ). Учасники наголошували на завданні дальшого

поглиблення теорії наукового атеїзму, вдосконалення індивідуальної роботи з віруючими (М. І. Шарга, Іршава), всієї практики науково-атеїстичного виховання (Н. М. Козачиншин, Львів; Т. Д. Козак, Трускавець; П. Г. Зелений, Черкаси; М. М. Коваленко, Київ). Виступи засвідчували, що вчені України провели чимало серйозних досліджень з питань викриття ідеології та практичної діяльності уніатства. Нині перед ними стоїть завдання далі підвищувати теоретичний рівень своїх праць, координувати свої творчі зусилля. Особливо важливо тісніше поєднувати теоретичні дослідження у галузі атеїзму з атеїстичною пропагандою, оперативню впроваджувати в практику атеїстичної роботи теоретичні висновки та рекомендації, використовувати дані соціальної психології, педагогіки, посилювати зв'язки атеїстичного виховання з інтернаціональним вихованням.

Учасники секції «Суспільний прогрес та криза сучасної релігійної ідеології» заслухали доповіді В. Д. Гранова (Москва) — «Соціал-реформізм і релігія», Л. Н. Великовича (Москва) — «Модернізація соціальної доктрини католицизму», Р. Г. Симоненка (Київ) — «Релігія в ідеології та практиці українського буржуазного націоналізму». Велику увагу в роботі цієї секції було приділено проблемі взаємозв'язку буржуазного націоналізму і релігії. Їй присвятили виступи М. М. Варварцев, М. Ф. Котляр (обидва — Київ), Я. Я. Вейш (Рига), Г. І. Ігнатченко (Київ), Л. Я. Дадіані (Москва), М. Г. Пода (Київ) дали критичний аналіз ідеології сionізму, його зв'язків з іудаїзмом. І. М. Кичанов (Москва) розглянув питання про роль вільнодумців буржуазного суспільства в ідеологічній боротьбі; Р. С. Приходько (Київ) показав основні закономірності становлення масового атеїзму в умовах розвинутого соціалізму; Л. І. Бабій (Кишинів), В. Ю. Бичатін (Київ) визначили актуальні завдання критики клерикального антикомунізму. Критиці богословських концепцій гідності людини присвятив свій виступ М. П. Гапонов (Київ).

На секції «Проблеми ідеологічної боротьби та релігійної ідеології в країнах, що розвиваються», були заслухані доповіді А. М. Агахі (Баку) — «Іслам та ідеоло-

гічна боротьба в країнах Близького та Середнього Сходу», Л. Р. Полонської (Москва) — «Модернізація релігії та її вплив на ідеологічну боротьбу в країнах Сходу» та С. І. Корольова (Москва) — «Етнічний та релігійний аспекти в ідеології країн, що розвиваються». Доповідачі розкривали ту своєрідну роль, яку у визволенні країн підіграє релігія у боротьбі прогресивних сил проти реакції. Водночас вони наголосили на потребі давати глибоко наукову критику мусульманських та інших релігійно-ідеалістичних концепцій, показувати значення досвіду, досягнутого в країнах соціалізму, для соціально-політичного розвитку країн Азії та Африки, що стали на самостійний шлях. А. І. Іонов (Москва) зазначив, що в згаданих країнах релігія, зокрема іслам, може використовуватися і в боротьбі проти марксистсько-ленінських ідей та політики соціалістичних країн. Підсумовуючи сказане на секції, учасники дискусії (Г. Г. Стратанович, Москва; Т. Б. Гусейнов, Баку; М. Д. Косухін, Москва), разом з тим зауважили, що критика релігійних концепцій може здійснюватися без шкоди для розвитку дружніх відносин між народами країн соціалізму й країн, що розвиваються.

Конференція сприяла глибшому з'ясуванню місця й ролі атеїзму й релігії в сучасній боротьбі ідей, значення атеїстичного виховання для формування комуністичної свідомості мас, подолання пережитків минулого в боротьбі з буржуазною ідеологією. Вона дала можливість виявити основні напрями атеїстичних досліджень, сприяла обмінові поглядами та досвідом між науковцями та пропагандистами, зміцненню наукових зв'язків, кращій координаційній роботі між науковими інститутами, кафедрами атеїзму та безпосередньою практично-пропагандистською діяльністю.

Один із важливих висновків, який впливає з досвіду роботи конференції, полягає в тому, що надалі з питань наукового атеїзму доцільніше скликати наукові, науково-методичні та практичні конференції окремо, що потрібно скласти перспективний план їх проведення.

М. І. КИРЮШКО,
В. П. МИРОПОЛЬСЬКИЙ,
І. Б. ЯСТРЕБОВ.

Зустріч з читачами

У листопаді 1973 року в Харкові відбулася зустріч представників журналу «Філософська думка» з викладачами філософії та наукового комунізму вузів цього міста. За-

ступник головного редактора журналу В. Г. Табачковський розповів про основні напрями роботи редакції щодо висвітлення актуальних проблем марксистсько-

ленінської філософії, соціології та науково-гуманістичного комунізму, про основні принципи відбору і планування матеріалів, зв'язок з авторами.

Журнал, відзначив В. Г. Табачковський, пропонує читачам різноманітну тематику, намагаючись поєднати її розширення з переважною увагою до з'ясування вузлових, фундаментальних, передусім методологічних, питань марксистсько-ленінського суспільствознавства. На його сторінках висвітлюються методологічні проблеми взаємозв'язку науки і практики, основні функції науки та марксистсько-ленінської філософії. Під рубрикою «По сторінках наукових журналів» вміщуються цікаві дослідження методологічних питань конкретних наук. Чимало з таких матеріалів вже дістали схвалення наукової громадськості. Майже щопомалу редакція планує статті з методологічних і світоглядних питань матеріалістичної діалектики, теорії пізнання (зокрема, про закони і категорії, які стосуються специфіки пізнавальної діяльності), а також з філософських питань сучасного природознавства та логіки наукового пізнання. Публікуються дослідження методологічних проблем історичного матеріалізму й соціології. Так, 1973 року було надруковано ґрунтовні матеріали, в яких розкриті валися пізнавальні значення форм суспільної свідомості, надійність емпіричного базису соціологічної теорії, структура соціологічного знання. Найближчим часом буде розпочато серію публікацій на допомогу соціологові-практику.

«Філософська думка» регулярно подає цикл статей «Проблеми розвинутого соціалізму». У них висвітлюються передусім питання інтернаціоналізації економіки радянських республік, інтернаціоналізації виробничого досвіду робітничого класу, розвитку масової виробничої творчості, розкриваються соціальні аспекти міграції населення в СРСР, процеси, пов'язані з науково-технічною революцією, та їх взаємозв'язок з проблемою формування нової людини, окремі питання суспільного виховання.

Значно розширилася тематика статей з критики буржуазної ідеології. 1973 р. її розробляли насамперед з урахуванням тих завдань, які стоять перед радянськими суспільствознавцями на сучасному етапі ідеологічної боротьби, зважаючи на потреби здійснювати критику антикомунізму, ревізійонізму, буржуазного націоналізму, зокрема сіонізму, ідеології клерикалізму, релігійних філософських доктрин, критику сучасної буржуазної філософії, особливо тих її напрямів, які дають спотворену, ненаукову інтерпретацію реальних проблем суспільної практики і наукового пізнання.

Минулого року, підкреслив В. Г. Табачковський, в журналах було недостатньо публікацій з марксистсько-ленінської естетики. Щоб ліквідувати цю прогалину, редакція вжила заходів у підготовці матеріалів, насамперед з методологічних питань естетики. Незадовільним є стан справ з

науковими рецензіями. Автори не завжди дотримуються вимог щодо ґрунтовності, всебічності аналізу розглядуваної праці, щодо глибини й конструктивності критичних зауважень.

Виступ В. Г. Табачковського викликав жвавий обмін думками. Присутні відзначили досягнення й успіхи журналу, зростання його авторитету серед філософської громадськості республіки. Професор Харківського університету Я. С. Блудов підкреслив важливість накреслених і розпочатих редакцією циклів статей, розкрив велике значення здійсненої нею роботи щодо висвітлення актуальних проблем історичного матеріалізму і критики сучасної буржуазної ідеології. Позитивним, на його погляд, є те, що під рубрикою «Критика буржуазної ідеології» в кожному номері об'єднуються різноманітні матеріали, зокрема, з критики антикомунізму, буржуазного націоналізму, а також методологічної обмеженості сучасних буржуазних філософських концепцій. Я. С. Блудов схвалив уміщені на сторінках журналу огляди літератури, які допомагають читачам оцінювати ту значну кількість філософських публікацій, що виходять нині в нашій республіці, націлюють їх на розробку актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії. Водночас професор звернув увагу на окремі хибні в роботі журналу, висловив побажання, щоб в ньому глибше висвітлювались проблеми діалектичного матеріалізму, щоб більше уваги приділялось ленінському етапу в історії філософської думки на Україні. Незадовільними Я. С. Блудов вважав і окремі матеріали з розділу «Критика і бібліографія». Рецензії і відзиви, що публікуються тут, мають в основному коментаторський і малокритичний характер. Такою є, наприклад, рецензія М. Ф. Партоліна і М. А. Челака на книжку Д. Х. Острянина «Розвиток матеріалістичної філософії на Україні». Тим часом згадана книжка і «Нариси історії філософії на Україні» (1966 р.) (за редакцією Д. Х. Острянина) містять, на думку Я. С. Блудова, істотні хибні, зокрема, запозичення думок із текстів праць інших авторів. Я. С. Блудов висловив побажання, щоб редколегія була вимогливішою до підготовлених до друку матеріалів, щоб всі уміщені в журналі рецензії давали об'єктивну критичну оцінку філософській продукції, що виходить. Адже в умовах, коли кількість публікацій зростає, нерідко читач знайомиться з тією чи іншою працею насамперед з рецензій.

Доцент І. Д. Прокопченко (Український заочний політехнічний інститут) позитивно оцінив здійснену журналом роботу в галузі критики сучасної буржуазної ідеології. Великий інтерес, відзначив він, становить низка опублікованих 1973 року статей з критики буржуазних переключень проблем національних відносин. Проте потрібно викривати не лише окремих авторів і окремі концепції, а справжню суть цілих шкіл і напрямів, особливо тих, що з'явилися останнім часом. Одним із таких на-

прямів, які ще недостатньо висвітлені в нашій літературі, є «неоавстромарксизм». Його представники виступають проти різноманітних положень марксизму, особливо з національного питання. І. Д. Прокопченко охарактеризував основні особливості «неоавстромарксизму», підкресливши, що ця, як і багато інших «новітніх» концепцій буржуазних ідеологів, має дістати своєчасний критичний аналіз на сторінках філософського періодичного видання республіки.

Чимало зауважень щодо вдосконалення організації і планування роботи редакції журналу висловив доцент Харківського університету І. З. Цехмістро. На його думку, тісніший творчий зв'язок з філософськими центрами, який б сприяв координації філософських досліджень у республіці, міг бути корисним і у визначенні тематики планованих циклів статей. І. З. Цехмістро запропонував використати досвід Наукової ради з комплексної теми «Філософські питання сучасного природознавства» при АН УРСР у збиранні інформації і координації розроблюваної в наукових центрах республіки тематики, а також досвід міжвідомчого збірника «Філософські проблеми сучасного природознавства».

Учасники зустрічі підкреслили кончу потребу підняти рівень досліджень у галузі наукового комунізму. Журнал покликаний сприяти поглибленню публікацій з цих питань, орієнтувати своїх авторів на висвітлення саме філософських аспектів теорії наукового комунізму.

На думку доцента Харківського політехнічного інституту М. Т. Гостева, не всі публікації з проблем історичного матеріалізму, вміщені в журналі, мають справді науковий характер. А ті з них, які об'єднані рубрикою «На допомогу викладачам наукового комунізму», були б більш ефективними, якби в них з'ясовувалися малодосліджені проблеми розвиненого соціалістичного суспільства.

В. А. Ехалов (Харківський зооветеринарний інститут) відзначив, що бажано давати в журналі оперативну інформацію про філософські конференції та симпозиуми.

Окремі доповідачі спинилися на актуальних проблемах марксистсько-ленінської соціології. А. І. Андрущенко (завідуюча лабораторією конкретних соціологічних досліджень Харківського університету) вважає потрібним ширше висвітлювати теоретичні

проблеми управління соціалістичним суспільством, соціального планування і прогнозування, соціально-психологічні аспекти управління тощо. Вона відзначила зростання попиту на рекомендації з методики і техніки конкретних соціологічних досліджень, підкреслила позитивне значення проблемних оглядів літератури з соціології та соціальної психології.

В. С. Бакіров (Харківський інститут радіоелектроніки) дав високу оцінку роботі журналу у висвітленні актуальних проблем діалектичного і історичного матеріалізму, історії філософії, у критиці сучасної буржуазної ідеології і водночас висловив побажання, щоб більше публікувати статей з питань методології пізнання соціальних явищ, проблеми соціального регулювання і контролю, які набрали великої актуальності в умовах розвиненого соціалістичного суспільства.

Учасники зустрічі схвалили орієнтацію редакції журналу «Філософська думка» на посилення інтернаціональних зв'язків з філософами Москви, Ленінграда та братніх республік, зокрема планування підбірок статей провідних філософів Грузинської РСР та Білоруської РСР, а також підготовку окремих номерів журналу за регіональним принципом.

Член редколегії журналу професор Ю. Ф. Бухалов (Харківський державний університет) надав великого значення підготовленим підбіркам матеріалів за регіонами Філософського товариства СРСР, а також підбірок статей філософів братніх республік. Він відзначив, що науковці, які працюють в вузах Харкова та інших містах, що входять до Харківського регіону, мають показати у підбірці своїх матеріалів на сторінках журналу найважливіші аспекти, спрямованість та рівень сучасних філософських досліджень, здійснюваних у цьому регіоні. Ю. Ф. Бухалов вважає хвилю журналу те, що в ньому відсутні дискусії. Слід, на його думку, приділяти більше уваги науковій розробці методики викладання філософії у вищій школі.

Наприкінці зустрічі В. Г. Табачковський відповів на запитання, подякував її учасникам за поради і пропозиції щодо поліпшення роботи журналу.

Ю. В. БОГОМОЛОВ,
В. С. БАКІРОВ

Вітаємо ювіляра

Президія Верховної Ради Союзу РСР нагородила радянського філософа члена-кореспондента АН СРСР, дійсного члена АН УРСР Михайла Еразмовича ОМЕЛЯНОВСЬКОГО орденом Леніна з нагоди 70-річчя від дня народження.

Редакційна колегія і редакція журналу «Філософська думка» вітають М. Е. Омеляновського з ювілеєм і високою урядовою нагородою і зичать йому міцного здоров'я й творчих успіхів.

Повідомлення

Старший науковий співробітник інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук Є. Г. Дулуман відзначений заохочувальним дипломом Всесоюзного конкурсу на кращу науково-популярну книгу за працю «Науковий атеїзм і боротьба за комуністичний світогляд мас».

Заохочувальним дипломом відзначена й книга завідуючого кафедрою філософії Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця кандидата філософських наук М. В. Попова «Бойовий авангард суспільного прогресу».